

K problematice vztahu marxistické sociologie a společenské praxe*

FRANTIŠEK ZICH

Smysl vědeckého poznání je naplňován jeho využitím ve společenské praxi. Je tedy vždy v té či oné míře podřízeno řešení aktuálních i dlouhodobých problémů rozvoje lidské společnosti. Tato teze platí o všech společenských vědách, zvláště naléhavě se dotýká otázek využívání sociologického poznání v řízení společnosti. Problematika vstupu sociologických poznatků do praxe je velmi složitá. Všeobecně se soudí, že informace sociologického charakteru nejsou, přes svou evidentní důležitost, dostatečně využívány, či dokonce nejsou ze strany řídicích pracovníků ani požadovány. Příčiny tohoto stavu jsou různé. Mohou jimi být nejen nedořešené metodologické otázky, neadekvátnost závěrů, forma sdělení atd., ale také nepochopení, nezájem či dezinterpretace poznatků. Příčiny gnozeologického a sociálního charakteru se v konkrétních situacích prostupují a vytvářejí celkově nepříliš příznivé vědomí o potřebnosti sociologie v naší společnosti.

Domnívám se, že toto tvrzení platí přesto, že význam sociologických přístupů je často prezentován jak v odborných a populárních publikacích, tak v rozhovorech s řídicími pracovníky. Faktické využívání poznatků sociologického charakteru v řízení je ve skutečnosti, mírně řečeno, velmi nesystematické. Proto se setkáváme často s tím, že mnozí sociologové jsou nespokojeni s využitím výsledků své práce, někteří i rezignují a podřizují svoje pracovní zaměření přinejmenším problematičtým pragmatickým zájmům.

Přitom jsou v naší řídicí praxi procesy, jež se nemohou obejít bez sociologických informací, aniž by tím trpěla preciznost řídicího rozhodování a byly vyloučeny problematické důsledky. Nedomnívám se, že sociologické přístupy k společenské realitě a poznatky sociologického charakteru jsou rozhodujícím, či dokonce jediným informačním zdrojem pro společenské řízení. Požadavek komplexnosti řízení, který s naléhavostí zdůraznil již XV. sjezd KSČ, může však být naplněn jen komplexností informační báze řídicího rozhodování.

Problematika efektivního vstupu sociologických poznatků do řídicí praxe není tedy nová, je u nás již dlouho diskutována, ale zpravidla z poněkud platonických pozic. Správně uvádí například K. Rychtařík, že rozhodující pro prohloubení intenzity využívání sociologického poznání v praxi je především angažovanost samotného sociologa, jeho schopnost pochopit složitost a velikost zápasů za revoluční přestavbu světa [Rychtařík 1980: 354 an.]. Tato angažovanost má různé roviny a nemůže být v praxi vyčerpána proklamativním prohlášením, nebo takzvanou angažovanou pasáží v projektu výzkumu, či jiným podobným formálním způsobem. Předpoklady vstupu sociologického poznání do řídicí praxe se vytvářejí v celém procesu sociologického bádání, na každém kroku výzkumného procesu; ne pouze jednou výzkumnou akcí, ale v celém komplexně pojatém rozvoji marxistické sociologie.

* Rozšířená verze příspěvku předneseného na semináři *Vztah teorie a empirie ve výzkumné praxi* v Alšovicích 1980.

V této úvaze se chci zaměřit na některé okolnosti, které ovlivňují využívání sociologie v řízení a jimiž je třeba se dále systematicky zabývat v oblasti rozvoje metodologie a teorie marxistické sociologie. Obecně je možno říci, že jde o problematiku *vztahu marxistické sociologické teorie a společenské praxe*.

V naší sociologické práci existuje v tomto ohledu ještě příliš mnoho nejjasností a nevyřešených otázek. Metodologická sociologická literatura se tradičně soustřeďuje spíše na otázky vztahu teorie a empirie, přičemž jsou poněkud zanedbány vlastní „sociologické aspekty a souvislosti“ sociologického poznání. Propracování metod správného řešení vztahu teorie a empirie v sociologickém bádání je bezesporu důležité, je však pouze jedním z předpokladů využitelnosti poznání v praxi. Řešení vztahu teorie a empirie v jednotlivých fázích sociologického výzkumu musí dále respektovat požadavek praktického vyústění, což jinými slovy znamená respektovat vztah a funkci výchozí teorie řízení společnosti.

Pozornost, která byla v naší literatuře v sedmdesátých letech věnována gnozeologické problematice, je pochopitelná. Byla vyvolána přeceněním poznávacích možností sociologického výzkumu, empiristickými a pozitivistickými deformacemi, jimiž prošla sociologická metodologie v letech šedesátých. Kritika těchto deformací [Urbánek 1971] přispěla rozhodujícím způsobem k prohloubení poznávacích možností sociologického výzkumu, k odstranění nejhrubších projevů empirismu a diletantismu, přinesla propracování základních principů vědecké metodologie a jejich prosazení do vědomí většiny sociologů. To vše přispělo k pozitivnímu rozvoji marxistické sociologie a odhalení řady zajímavých a využitelných poznatků o společnosti. V tomto ohledu byla tedy práce v oblasti sociologie v sedmdesátých letech úspěšná. Patrně mylně jsme se však domnívali, že důsledné objasnění principů marxistické metodologie sociologického výzkumu v rovině vztahu teorie – empirie je dostačující pro efektivnější vstup sociologického poznání do praxe. Je v tomto ohledu pouze jednou nutnou, nikoli však dostačující podmínkou. Navíc tato metodologie musí ve výzkumu skutečně „fungovat“, musí být osvojena na každém kroku, v každé výzkumné metodě. Tedy ne pouze jen jako východisko, pravidlo, ale také jako součást nástrojů poznání, včetně úkolů při interpretaci výsledků a formulaci závěrů pro praxi. Soudím, že hlavní příčiny nedostatečného využívání sociologického poznání v řídicí práci a s tím spojená i relativně malá prestiž sociologie tkví:

1. v nedůsledném dodržování metodologických principů marxistické sociologie ve všech etapách výzkumu;
2. v nedostatečné pozornosti důslednému rozpracování teorie (nebo kvaziteorie) výzkumného problému, což vede k jevu, který můžeme označit jako empirismus;
3. v neujasněnosti vztahu sociologické teorie a společenské praxe, a to zvláště z hlediska relací různých rovin výstavby teorie sociologie a adekvátních rovin řízení sociálních procesů;
4. v neujasněnosti forem komunikace a výstupu sociologického poznání do řídicí sféry;
5. v oblasti vlastní řídicí sféry – v podcenění, či nedocenění společenskovědního poznání pro řídicí procesy, tedy z tohoto hlediska v jistě neadekvátní kvalifikaci řídicích pracovníků.

Všechny tyto problémy mají dva společné rysy.

Prvý spočívá v nerespektování dialektiky vztahu obecné teorie společenského vývoje a teorie výzkumného problému. Můžeme jej jinými slovy uvést jako nerespektování požadavku nutné korespondence mezi pojmy, kategoriemi a zákony obecné teorie a pojmy, kategoriemi a hypotézami, jimiž je vyjádřen výzkumný problém.

Druhý společný jmenovatel výše uvedených příčin nedostatečného využívání sociologických poznatků v praxi můžeme označit jako „mýtus přímého informačního významu sociologických informací pro řízení“. Tento mýtus je spojen s představami o jakémisi sociálním inženýrství, které by měla sociologie ve společnosti plnit. Existuje jak v povědomí některých sociologů, tak – a mnohem silněji – v povědomí řídicích pracovníků. Očekává se bezprostřední využitelnost dat a závěrů získaných výzkumem pro řídicí rozhodování, aniž se bere v úvahu nezbytnost vzájemné komplementarity sociologických informací ve vztahu k informacím ekonomickým, technickým, demografickým atd.

V dalším se pokusím podrobněji rozebrat tyto problémy a jejich souvislosti.

Podmínka nutné korespondence „teorie“ výzkumného problému s obecnou teorií společenského vývoje

V odborné literatuře i ve výzkumné praxi se dostatečně zdůrazňuje význam obecné společenskovední teorie pro řešení výzkumného problému. Pro marxistický sociologický výzkum je tato teorie tvořena hlavně dialektickým a historickým materialismem, vědeckým komunismem a marxistickou politickou ekonomikou. Setkáváme se však zpravidla s rozpracováním těchto koncepcí jako metodologických východisek konkrétních výzkumů, zatímco meritorní obsah této teorie (hlavně však historického materialismu) nebývá reflektován. Poukazuje se přitom na obecnost kategoriální a pojmové vybavenosti těchto teorií a z toho plynoucí obtížnost přímé operacionalizace do příslušných rovin konkrétních výzkumů. To je zřejmě také jeden z důvodů, proč je historický materialismus pokládán některými autory jen za metodologické filozofické východisko sociologického zkoumání společnosti. Tak K. Rychtařík píše: „Historický materialismus je obecnou filozofickou teorií a metodologií sociálního poznání všech společenských věd. Vyzbrojuje nás znalostí nejobecnějších zákonitostí vývoje společnosti, je neoddělitelnou součástí marxisticko-leninské filozofie, zkoumající vztah společenského vědomí a společenského bytí.“ Dále uvádí, že sociologie ve vztahu k filozofii je speciální věda [Rychtařík 1980: 359].

Historický materialismus v tomto pojetí je chápán výlučně jako filozofie, ačkoliv nás také „vyzbrojuje znalostí nejobecnějších zákonitostí vývoje společnosti“, tedy zákonitostí sociologickou. Je otázka, zda v důsledku redukce historického materialismu v podstatě jen na světonázorovou funkci se neoslabují možnosti jeho působení v oblasti sociologického bádání. V žádném případě přitom nepodceňuji světonázorový význam filozofie. Jde mi však o to, že historický materialismus vedle svého bezesporného filozofického, světonázorového obsahu je také obecnou (nejobecnější) teorií společenského vývoje. A jako taková teorie vystupuje vůči konkrétnímu sociologickému výzkumu nejen jako metodologický základ, ale i jako meritorní teorie. V případě nerespektování této skutečnosti vyvstává řada otázek: Která obecná teorie je základem pro konkrétní sociologický výzkum, jakými pojmy, kategoriemi, zákony je tvořena? Lze vůbec v takovém případě zajistit věcné respektování metodologických prin-

cípů materialistické dialektiky v konkrétním sociologickém zkoumání? Lze vůbec oddělit metodologickou a meritorní stránku společenských teorií? apod.

Obtížnost přímého používání pojmů a kategorií historického materialismu v konkrétním výzkumu vede k tomu, že se rozpracovává především metodologická stránka korespondence mezi obecnou teorií a „teorií“ výzkumného problému. Jsou formulovány metodologické principy přístupu k sociálním jevům (problémům), které mají v dalším fungovat jako určité návody či meze vytyčující pravidla stanovení výzkumných hypotéz, technik, zpracování dat, interpretace atd. Význam těchto principů, které tvoří současně určitá kritéria vědeckosti výzkumné činnosti, je nesporný [Zich 1976: 69]. Metodologické principy mohou však být důsledně dodrženy jen za předpokladu současné obsahové korespondence mezi základními pojmy a kategoriemi obecné teorie a pojmy „teorie“ zkoumaného problému. Je možno říci, že samy metodologické direktivy vyžadují zcela určité pojmy a jejich obsah. Právě v této rovině bývají výzkumné akce často deformovány, metodologické principy jsou uváděny jako východiska, ale nekorespondují s faktickým obsahem relevantních pojmů.

Vtah mezi obecně vědní teorií společnosti a „teorií“ výzkumného problému má tedy dva aspekty: metodologický a meritorně obsahový, které tvoří dialektickou jednotu a nelze je násilně oddělovat, aniž se tím dopustíme deformace poznávacího procesu. Deformace tohoto druhu jsou dosti běžné, projevují se ve voluntarismu při formulaci výzkumných úkolů, hypotéz a cílů a ve svých důsledcích vedou k popisnosti a obtížnému využití poznatků ve společenské praxi. Současně je, domnívám se, z uvedeného zřejmé, že nelze od sebe oddělovat metodologický a meritorně obsahový aspekt kategorií a pojmů historického materialismu, že tedy je správně tuto vědu chápat jako filozoficko-sociologickou. Oba aspekty se vzájemně doplňují. Jejich jednotu a vzájemnou souvislost velmi dobře vysvětluje ve své knize M. N. Rutkevič prostřednictvím analýzy struktury marxisticko-leninské sociologie.(1)

Obtížnost metodologického i meritorně obsahového rozpracování historického materialismu do roviny konkrétních sociologických výzkumů vede k závěru, že použití obecných pojmů a kategorií nemůže být přímé, že je nutno je zprostředkovat teoriemi nižšího (dílejšího) stupně obecnosti. S tímto názorem je možné souhlasit. Představuje v současné době jeden z nejvážnějších úkolů rozvoje marxistické sociologie. Jeho řešení je podle mého soudu možné jen při současném propracování jeho různých rovin, jimiž jsou například i vztah teorie – empirie, rozvoj úsekových sociologií prostřednictvím zobecňování poznatků a tvorby úsekových sociologických teorií, metodologická a obsahová analýza obecných pojmů, výzkum vztahu sociologie a ostatních marxistických vědních disciplín atd. Za rozhodující však pokládám neustálou konfrontaci sociologického poznání získaného na všech rovinách její výstavby (empirické údaje, poznatky, dílejší teorie, hypotézy atd.) s praxí výstavby socialistické společnosti. Přitom nelze zapomínat na to, že využitelné jsou především takové poznatky, které byly získány ve výzkumech, jejichž dílejší „teorie“ je v souladu s obecnou teorií společnosti, v jejíž intencích je společnost řízena.

Stupeň obsahové korespondence pojmů různých úrovní závisí na složitosti výzkumného problému a na cílech konkrétního výzkumu. Dílejší výzkumné akce

(1) Uvádí, že obecnou marxistickou sociologickou teorií je historický materialismus, který je současně chápán jako nejdůležitější část marxistické filozofie [Rutkevič 1980: 37].

orientované na zjištění stavu či klasifikaci jevů se často obejdou bez rozpracování celého složitého řetězce pojmů, bez analýzy problému z teoretického hlediska. Interpretace a zobecnění těchto dat však nezbytně musí být provázeny teoretickou analýzou obsahové korespondence pojmů. Pokud jde o výzkumy, které usilují o příčinnou explanaci sociálních jevů, odhalení vývojových zákonitostí či o predikci vývoje určitého jevu, je takováto analýza nezbytná již v prvé etapě výzkumu.

Výzkumný problém je nutné posuzovat také z hlediska jeho dosavadní teoretické reflexe, tj. z hlediska dosaženého stupně jeho poznání. Význam teoretického zpracování je dokonce nutno pokládat za jednu z nejdůležitějších podmínek při řešení všech náročnějších výzkumných problémů. Pojem teorie sám o sobě však je ve společenskovědní oblasti chápán různě. Můžeme se setkat s vymezením teorie jako zobecněného poznání, aniž se blíže definují kritéria či původ tohoto zobecnění. Jiné vymezení přikládá teorii určité funkce. Nejpríjemnější se mi jeví definice: „... systém zobecněného poznání (pojmů, výroků, zákonů) umožňující vysvětlení či předvídání (predikci) určitých stránek nebo jevů skutečnosti, logická konstrukce, s jejíž pomocí se ze základních principů vyvozují důsledky, respektive nové pojmy, výroky, poznatky či zákony.“ [Malý encykl. slovník 1972: 1238]

„Teorii“ výzkumného problému chápeme jako jistý stupeň ucelené dílčí teoretické koncepce. Přičemž problém má jednak stránku gnozeologickou, jednak předmětnou. „Předmětná stránka problému sociologického výzkumu je určitý sociální rozpor, který si vyžaduje organizovat cílevědomou činnost zaměřenou na jeho odstranění, nebo na výběr jedné z možných alternativ sociálního rozvoje.“ [Jadov 1977: 58, 59] Z gnozeologického hlediska pak výzkumný problém „vystupuje... jako stav poznání o neznalosti, tj. jako vyjádření potřeby zkoumat určitou oblast sociálního života...“ [tamtéž]. Při formování výzkumného problému se badatel tedy vždy opírá o dosažený stupeň poznání, jenž je vyjádřen určitými pojmy (kategoriemi) a hypotézami.

Řešení obsahové korespondence mezi pojmy obecné a dílčí teorie (či hypotetické konstrukce konkrétního výzkumu) nemůže být úspěšné, je-li prováděno pouze formálně logickou operacionalizací. Operacionalizace, podobně jako dekompozice pojmů, je nutný výzkumný krok, je však dílčí metodou ve vztahu k řešení obsahové korespondence pojmů. Ta představuje složitou metodu, v níž je problém, vyjádřený v určitém „jazyce“, postupně posuzován nejen z hlediska vztahu teorie – empirie, ale především z hlediska vztahu teorie – praxe. To znamená, že obsah pojmů (kategorií), jimiž je popsán výzkumný problém a jež tvoří více či méně konzistentní teorii problému, je konfrontován s významem, vypovídací hodnotou, kterou má pro praxi. Konfrontace musí vést k odhalení dialektických souvislostí pojmové a kategoriální výstavby různých rovin sociologické teorie.

Tuto úvahu můžeme uspořádat do následujících otázek, jež by měly být zodpovězeny před každým výzkumem, nebo jako první etapa výzkumu:

1. Má problém, jenž má být předmětem výzkumu, svoji vlastní teorii?

a) Má-li tuto teorii, na jakém stupni ucelenosti je konstituována, jak je možno ji využít k explanaci problému, proč je vůbec kladen výzkumný problém jako řešitelný empirickou cestou?

b) Nemá-li tuto teorii, je možno vyslovit alespoň hypotetickou teoretickou koncepci; na základě jakých obecnějších teoretických koncepcí je možno tuto hypotetickou teorii konstituovat?

2. V jakém vztahu (co vypovídá) je teorie výzkumného problému k společenské praxi?

a) Je tato teorie předmětem realizace (nástrojem řízení určité společenské sféry, procesu)?

b) Je-li nástrojem řízení, nakolik je ve shodě s reálným průběhem řízeného procesu?

3. V jakém vztahu je teorie výzkumného problému k obecné teorii společenského vývoje, jíž je společnost řízena?

a) Jakými pojmy (kategoriemi) je vyjádřena teorie výzkumného problému a v jakém vztahu jsou tyto pojmy k obecné teorii společenského vývoje (jde o soulad či nesoulad)?

b) Není-li možno korespondenci posoudit (jde-li o nesoulad), vyplývá to z toho, že:

- jde o zcela nový jev (problém) zatím nevyjádřený dostatečně exaktně teoreticky,
- obecná teorie je v tomto směru nepropracovaná,
- teorie výzkumného problému je koncipována z jiných obecně teoretických pozic, než je oficiální teoretická koncepce společenského vývoje?

Analýza výzkumného problému z hlediska výše uvedených otázek umožňuje ujasnit a prohloubit obsahovou korespondenci mezi obecnou a dílčí (pracovní) „teorií“. Tato analýza musí respektovat metodologické principy marxistické sociologie. Jde o zachování obsahové a metodologické funkce obecné teorie společenského vývoje a respektování materialistické dialektiky jako obecné metodologie všech společenských věd.

Problém vztahu sociologického poznání a řízení společnosti

Výše jsem uvedl, že společným jmenovatelem současných problémů v oblasti metodologie, provádění a využívání výsledků sociologických výzkumů je jejich jisté přeceňování. Tento „mýtus přímého vlivu“ je používán zvláště při hodnocení oboru jako celku v podobě otázky: „Co nového nám tedy sociologické výzkumy pro praxi přinášejí?“ Výsledky sociologického bádání však podle mého soudu vzhledem k svému charakteru nemohou mít vždy přímý vliv na řídicí procesy. Vyplývá to z faktu, že jde o poznatky, jež jsou v jistém smyslu důležitější ve vztahu k ekonomickým či politickým informacím.

Sociologie funguje ve společnosti jako relativně samostatný ucelený systém poznání, a proto se její vstup do řídicích procesů nerealizuje jen parciálními poznatky, ale celým jejím komplexem, na různých rovinách řízení. Řídicí procesy se opírají o různé informační zdroje. Nemá-li být řízení společnosti praktičtější, a tedy vystavené nebezpečí častých poruch, musí se při řešení koncepčních otázek opírat o vědeckou teorii společnosti. (Výše jsme tuto teorii charakterizovali a ukázali na význam obsahové korespondence konkrétních výzkumů s touto teorií.) Stejně tak nemohou řídicí procesy fungovat bez aktuálních informací o stavu společnosti, o reálných možnostech atp. K úspěšnému řízení je nezbytná jak teoretická, tak konkrétně aktuální informace. Zdrojem teoretické

informace je především věda. Aktuální informace je pak tvořena rutinními systémy informací (statistika, hlášení ap.), zkušenostními informacemi lidí a různými dodatečnými informacemi (včetně sociologických výzkumů). Právě tyto skutečnosti jsou určující pro pochopení, jaké místo zaujímá sociologické poznání v řídicích procesech.

Funkce sociologického poznání se naplňují ve všech rovinách řídicího procesu za určitých předpokladů. Jsou to na jedné straně vysoká a funkční kvalifikace řídicích pracovníků a na straně druhé vysoká vědecká úroveň sociologické produkce. V obou směrech, jak již bylo uvedeno, existují v našich podmínkách značné rezervy.

Jednou z cest jak prohloubit vypovídací hodnotu sociologie a její použitelnost v řízení vidím v systematické práci v oblasti rutinních informačních zdrojů. Informace tohoto typu jsou pro řídicí práci důležité zejména z hlediska posuzování stavu a dynamiky řízených procesů. Jejich hlavní předností je systematickosti a standardnosti. Umožňují srovnání a jejich forma je zpravidla výhodná pro hlubší následné analýzy. Určité pravidelné informace má k dispozici každý řídicí subjekt. Tyto informace jsou zpravidla vyjadřovány v podobě různých ukazatelů vývoje, stavu, efektu ap., nebo mohou k formulaci takových ukazatelů sloužit. Právě tyto ukazatele jsou důležitým nástrojem řízení, stanovují se jimi určité normy a cíle, k nimž má směřovat činnost řízených objektů, vývoj procesů ap. Jejich vypovídací hodnota musí být proto neustále v popředí zájmu jak řídicích subjektů, tak i příslušné společenské vědy. V případě, že stanovené ukazatele ne dosti objektivně odrážejí řízený proces či jeho okolí a podmínky jeho fungování, že nepůsobí jako nástroj jeho optimální regulace, či dokonce tento proces deformují, je nezbytná jejich korektura či formulování ukazatelů nových. Tyto okolnosti je nezbytné odhalit včas, s předstihem, aby nebyl řízený proces poškozen.

Problematika fungování ukazatelů je dostatečně známá (zejména v oblasti ekonomiky), nepokládám proto za potřebné se jí dále podrobně zabývat. Možnosti sociologických výzkumů v procesu posuzování vypovídacích schopností a formulování nových ukazatelů nejsou dosud využívány.⁽²⁾ Sociologické výzkumy by měly směřovat k posuzování stávajících ukazatelů, nebo by měly ústit v návrh na ukazatele nové. To vyžaduje však změnu koncepce většiny výzkumů ve smyslu většího propojení řešení výzkumného úkolu s řídicí praxí, a především využití rutinních informací ve vlastním výzkumu. Domnívám se, že v tomto směru je třeba formulovat cíle zejména aplikovaných výzkumů. To znamená, že se výzkumy musí více zaměřit na funkční stránku sociálních procesů a překonat stále převažující statisticko-strukturní přístupy (aniž tím podceňují význam těchto postupů). Tato orientace je náročná, představuje však podle mého soudu řešení nejjasností týkajících se možností sociologického výzkumu a jeho vstupu do řídicího rozhodování. Posiluje hlavně metodickou funkci sociologického výzkumu v řízení společenských procesů. Dosud převažuje takové zaměření sociologických výzkumů, jež má za cíl popsat stav a různé souvislosti jevu (výzkumného problému). Tento popis pak v různé podobě dále zpracovaný vstupuje do řídicích procesů jen jako v podstatě dodatková informace. Má jisté přednosti, současně však má nevýhody, z nichž hlavní je právě v neorganickém spojení s řídicím a řízeným procesem. Tím je značně omezeno používání poznatků sociologických výzkumů. Uvedená orientace sociologických výzkumů na funkční stránku sociálních procesů předpokládá zřejmě

(2) Problematikou ukazatelů se podrobně zabývá práce M. Illnera a M. Foreta [1980].

i větší důraz na kauzální typ výzkumů a na jejich komplexnější pojetí. Tím bude možné překonat i omezení ve využívání sociologie v řízení, jež plynou z nedocení tohoto zdroje poznání ze strany řídicích pracovníků.

Jde zjevně o celý komplex problémů. V této úvaze jsem chtěl především upozornit na význam neustálého prohlubování vztahu mezi sociologickým výzkumem a obecnou sociologickou teorií a na nezbytnost řešení tohoto úkolu v neustálém spojení s praxí, zejména s řídicími procesy.

Literatura

- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
Malý encyklopedický slovník. Praha, Academia 1972.
Rutkevič, M. N.: *Dialektika i sociologija*. Moskva, Mysl' 1980.
Rychtařík, K.: *K aktuálním úkolům československé sociologie*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Ф. Зих: К проблематике взаимоотношения марксистской социологии и общественной практики

Статья посвящена проблематике взаимоотношения социологического познания и общественной практики. Автор констатирует, что развитие марксистской социологии в ЧССР принесло большое число интересных импульсов и конкретной информации, применимых в общественном управлении. Но в то же время до сих пор имеются значительные резервы в области углубления качества социологического познания и его практического использования.

Предпосылки их использования заключаются, по мнению автора, в решении некоторых методологических проблем взаимоотношения общей теории общественного развития и теоретической концепции конкретных социологических исследований, а затем, в выяснении форм входа социологических данных в управленческую работу.

Весьма важным является, в частности, решение вопроса взаимоотношения общей социологической теории общественного развития и теоретической формулировки исследовательских проблем. «Теория» исследовательской проблемы должна в содержательном и методологическом отношении корреспондировать общей теории. Автор приводит требования, соблюдение которых делает возможной такую корреспонденцию.

Второй проблемой, снижающей значение социологического познания для практики, является форма вступления данной информации в управление. По мнению автора, социологическая информация из эмпирических исследований не может, как правило, вступать прямо в процесс управления. Она должна трансформироваться посредством общих социологических теорий в определенные концепции процесса управления, включающие также подходы других общественных наук. Конкретные способы вступления социологической информации в управление зависят от плоскостей всеобщности управления общественными процессами. В более общих плоскостях социология играет важную роль, в частности, при формулировке показателей рутинных и стандартных источников информации.

Во всех этих областях необходимо далее разрабатывать методологию социологического познания общества как предпосылку более тесной связи социологии с общественной практикой.

Summary

Zich F.: Problems of Marxist Sociology and Social Practice Relation

In the present paper, problems of the relation between sociological knowledge and social practice are subjected to discussion. It is maintained that the development of Marxist sociology, which has been under way in Czechoslovakia until now, has supplied a number of interesting impulses and concrete information applicable in social management. Nevertheless, considerable reserves continue to exist in the area of enhancing the quality of sociological knowledge and its practical application.

In the author's opinion, the preconditions for their utilization are based on the solution of some methodological problems of the relation between the general social-development theory and the theoretical conception of concrete sociological research; and further, on the elucidation of the forms of introducing sociological knowledge into managerial work.

Special importance is attributed particularly to the solution of the relation between the general sociological theory of social development and the theoretical formulation of research problems. The „theory“ of the research problem must necessarily correspond to the general theory both in content and methodologically. This correspondence is made possible by respecting the relevant requirements simultaneously referred to.

The second problem debasing the significance of sociological knowledge for practice lies in the form of introducing this type of information into management. The view is held that, for the most part, sociological information ensuing from empirical research cannot directly enter managerial decision-making. With the aid of general sociological theories, it must be transformed into certain conceptions of process management, involving the approaches of the other social sciences as well. On more general levels, sociology plays an important part mainly in formulating the indicators of routine and standard sources of information.

In all these areas the necessity arises to elaborate in greater detail the methodology of the sociological cognition of society as a precondition of a narrower interconnection of sociology and social practice.

K některým aspektům vztahu teorie a metodologie v sociologii*

Otázka vzájemného vztahu sociologické teorie a sociologické metodologie je velice aktuální. Její řešení v podstatě vychází ze tří dílčích oblastí výstavby marxisticko-leninské sociologie. První z nich se týká určení či vymezení samotného předmětu sociologie jako celku. S tím velmi úzce souvisí i otázka předmětu sociologického poznání, stejně jako otázka základního charakteru předmětu sociologických výzkumů. (Pokládáme za evidentní, že nelze ztotožňovat předmět sociologie jako vědy a předmět sociologického výzkumu.)

Další oblastí je otázka koncipování struktury sociologie. Zatímco o vymezení předmětu sociologie probíhaly (a dosud probíhají) mezi marxistickými i buržoazními sociology a filozofy poměrně široce založené diskuse a stejně tak velká pozornost je věnována otázkám metodologie,⁽¹⁾ problematika struktury sociologie jako vědy je víceméně řešena konstatováním existence různých rovin obecnosti sociologického poznání. V řadě prací, které se zabývají základními problémy koncipování sociologie a které u nás v posledních deseti letech vyšly, je poměrně mnoho místa věnováno vymezení předmětu sociologie [Rychtařík 1978; Charvát 1975], zatímco problematika struktury sociologie je řešena jen v základních rysech. Otázkou vymezení předmětu sociologie se zabývají i práce věnované víceméně sociologickým výzkumům [Nowak 1975]. Problematice struktury sociologie je věnována stručná podkapitola v nedávno u nás vydané *Příručce pro sociology*. I když jde o poměrně velmi stručný náčrt problematiky, přesto se v něm setkáváme s určitým podnětem k dalšímu myšlenkovému zpracování této tematiky.

Třetí závažnou výchozí oblastí pro řešení našeho problému je otázka koncipování sociologické metodologie. Této tematice byla a je věnována v sociologické literatuře (marxistické i buržoazní) poměrně velká pozornost.⁽²⁾

I když se jedná o práce značně rozdílné jak ve výchozí filozofické orientaci, tak i ve formě přístupu k danému tématu, chápou většinou „metodologii“ jako soubor konkrétních metod.⁽³⁾ Obsahově se pak zpravidla zaměřují na do té či

* Rozšířená verze příspěvku přednesená na semináři *Vztah teorie a empirie ve výzkumné praxi* v Alšovicích 1980.

(1) Jak ukážeme později, bývá však otázka metodologie v sociologii v některých případech redukována na problematiku „metod výzkumu“.

(2) Z klasických nemarxistických prací uvádíme jako v jistém smyslu reprezentativní práce R. Königa [1962], G. Lundberga — C. Schranga — O. Larsena [1963], P. Lazarsfelda — N. Rosenberga [1955]. Z marxistických autorů se těmito otázkami zabývají A. G. Zdravomyslov, V. A. Jadov, S. Nowak, F. Zicha, M. Katriak a další.

(3) Určitou výjimku z uvedených děl tvoří práce F. Zicha. Z dalších prací se hlouběji metodologickými otázkami zabývá například práce K. Rychtaříka [1978]. Ze zahraničních pak zejména práce G. V. Osipova a S. Michajlova.

oné míry vyčerpávající popis konkrétních metod, jejich určité třídění, eventuálně se zabývají i jejich vzájemnými víceméně vnějšími vztahy. Je zřejmé, že v určité vývojové etapě sociologie jako vědy byl takový přístup relativně přínosný. Ovšem pro řešení vztahu metodologie a teorie tyto „metodologické“ práce mnoho nepřinášejí.

Věnujme nyní stručně pozornost otázkám koncipování předmětu sociologie. (Úmyslně volíme termín „koncipování“ předmětu, a nikoli běžněji užívaný termín „vymezení“.) Nepovažujeme za účelné srovnávat různá vymezení předmětu sociologie, jichž existuje v současné marxistické i nemarxistické literatuře značné množství. Půjde nám spíše o postižení forem přístupu k takovému vymezování.(4)

Vymezit předmět libovolné vědy znamená nalézt tu část objektivní reality, kterou daná věda svými specifickými metodami (specifickými v tom smyslu, že se liší od metod jiných věd) reflektuje. Při tomto přístupu je jádro diskusí orientováno na přesnost ohraničení takové sféry objektivní reality. Přístup sám je ovšem do určité míry zjednodušující. Nejzávažnějším argumentem proti jeho efektivnosti je skutečnost, že v sociologii jej lze uplatnit jen s určitými potížemi a vymezení předmětu je při něm redukováno v podstatě jen na jeho extenzi.

Kritickou analýzou jiného přístupu k vymezení předmětu sociologie, a tím i k její jisté „sebedefinici“, se zabývá F. Charvát [1975]. S jeho kritikou apriorních snah po „sebedefinici“ sociologie lze plně souhlasit.

Převážná většina marxistických koncepcí předmětu sociologie zdůrazňuje, že předmětem studia je společnost, respektive nejobecnější společenské zákonitosti a mechanismus jejich působení v konkrétních historických podmínkách.(5)

Z hlediska problému, který sledujeme, je pro nás podstatné postihnout zejména specifiku sociologického přístupu ke společenské skutečnosti. Vzhledem k vymezení předmětu sociologie se většina marxistických autorů domnívá, že tato specifika je postižitelná (podle některých dokonce redukovatelná) na upřesnění vztahu sociologie a historického materialismu. Takový přístup v sobě skrývá nebezpečí určitého zjednodušení. Lze se ztotožnit s názorem, že historický materialismus představuje obecnou sociologickou teorii. (Pochopitelně nelze položit rovnítko mezi historický materialismus a obecnou sociologickou teorii. Historický materialismus je podstatně širší, zejména ve smyslu filozofické obecnosti.) Společenské zákony odhalené historickým materialismem postihují základní principy vývoje společnosti, bez nichž je jakýkoli vědecký přístup k poznávání společenských jevů nemyslitelný. Sociologický přístup ke společenské realitě se vyznačuje tím, že jako své specifikum přináší určité komplexní postižení společenské skutečnosti. Tato komplexnost spočívá v postižení nejen základních zákonitostí společenského vývoje, ale v maximální možné konkrétnosti jejich projevů v daných historických podmínkách. V tomto směru je „extenze“ obecně sociologického přístupu ke společenské realitě „širší“ než přístup historického materialismu. Přibližně totéž lze říci i o pojmech a kategoriích rozpra-

(4) Určitý přehled základních typů „vymezení předmětu sociologie“ podává ve své práci například S. Nowak [1975] nebo V. A. Jadov [1977].

(5) S vymezením předmětu sociologie, které zdůrazňuje tyto aspekty, a s poměrně širokou diskusí problematiky koncipování předmětu sociologie se můžeme setkat v marxistické literatuře například v práci *Příručka pro sociology* [1980: 13–43], v naší literatuře pak v práci F. Zicha [1976: 38–59]. Stručné, ale výstižné hodnocení diskusí o koncipování předmětu sociologie, které probíhaly v Sovětském svazu v posledních třiceti letech, podávají F. Hájek a M. Manová [1980: 91–105].

covaných historickým materialismem, které sehrávají úlohu výchozích pojmů obecné sociologické teorie.

Pojem „společensko-ekonomická formace“ byl vypracován a rozvinut historickým materialismem. Historický materialismus podává rovněž základní charakteristiku, strukturní uspořádání a postihuje i vnitřní dynamiku vývoje v rámci té které konkrétní společensko-ekonomické formace. Sociologie v nižších rovinách pak postihuje konkrétní projevy této dynamiky v určitých historických podmínkách, postihuje mechanismus působení objektivních společenských zákonitostí prostřednictvím „vědomé činnosti lidí“. V tomto směru komplexnost sociologického poznání spočívá v postižení dialektické jednoty obecného a konkrétního v dynamice společenského vývoje.

Tímto charakterem svého přístupu ke společenské realitě se sociologie liší od ostatních společenských věd. Na rozdíl od ekonomie, historie, sociální psychologie a dalších společenských věd postihuje nikoli nějakou „zvláštní“ sféru společenského dění, nýbrž „společenské dění“ v jeho totalitě. Společenské zákony koncipované historickým materialismem, které jsou výsledkem určité abstrakce a integrace celého společenskovědního poznání na bázi dialekticko-materialistické filozofie, přitom představují základní kameny výstavby obecné sociologické teorie.

Takto pojatá komplexnost, která je snad nejspecifičtější (ve smyslu odlišení od ostatních společenských věd) rysem sociologického přístupu ke společenské skutečnosti, determinuje jak charakter základních pojmů, tak v nejobecnějším slova smyslu i vlastní strukturu sociologie. Pokud jde o strukturu sociologie, většina marxistických autorů uvádí tři základní roviny: a) obecná sociologie či obecná sociologická teorie (zpravidla je ztotožňována s historickým materialismem); b) konkrétní sociologické teorie (v nemarxistické literatuře, ale i u některých marxistických autorů se k jejich označení užívá termín „teorie středního dosahu“); c) sociologické výzkumy či takzvaná oblast sociologické empirie.(6)

Toto pojetí v zásadě odpovídá dnešnímu stupni rozvoje sociologického bádání. Poskytuje i dostatečné východisko pro další rozvoj úvah o struktuře sociologie. Základní aspekt, o nějž se opírá, je otázka obecnosti. Obecnost, i když je bezesporu důležitým ukazatelem, nemůže být jediným strukturním činitelem v rámci sociologie. Umožňuje postihnout výše zmíněné tři roviny, ale pro strukturu sociologie jako vědy mají podstatný význam zejména vztahy, které mezi těmito rovinami existují.

Do jisté míry analogické úvahy se mohou vztahovat i k problematice sociologické metodologie. Nejšířěji a lze říci že i nejúspěšněji jsou rozpracovány otázky metodologie empirických výzkumů. Stejnou pozornost, ne-li větší, zaslouží však rozpracování otázek metodologie koncipování a tvorby takzvaných „konkrétních“ sociologických teorií, stejně tak jako problém metodologie výstavby obecné sociologické teorie. Hlubší rozpracování této problematiky je do značné míry předpokladem i adekvátnějšího rozpracování otázek celkového vztahu teorie a metodologie.

Uvedli jsme, že v soudobé marxistické sociologické literatuře převládá názor, který pokládá historický materialismus za nejobecnější sociologickou teorii.

(6) Takové stanovisko je možno nalézt například ve statích V. J. Kozlovského [1973] nebo v již vzpomínané *Příručce pro sociology* [1980:19–24].

Specifikace tohoto problému však vyvolává další otázky, jejichž řešení je třeba v souvislosti s růstem úlohy sociologie ve společenském životě věnovat podstatně více pozornosti než dosud.

První z těchto problémů je možno formulovat takto: Je-li historický materialismus nejobecnější sociologickou teorií, je možno považovat pojmy „historický materialismus“ a „obecná sociologická teorie“ za synonyma, nebo obecná sociologická teorie obsahuje ještě další tvrzení či principy, které jsou z hlediska historického materialismu příliš specifické (specificky sociologické), takže je nelze pokládat za součást historického materialismu? Už sama charakteristika historického materialismu jako „nejobecnější“ sociologické teorie připouští možnost existence takových tvrzení, která jsou nepochybně součástí obecné sociologické teorie, ale nejsou v rámci ní „nejobecnější“. Zahrnout taková tvrzení do historického materialismu jako organické součásti marxisticko-leninské filozofie koneckonců nepřipouští ani samo vymezení této filozofie jako vědy „o nejobecnějších zákonitostech...“. Klademe-li tedy otázku specifiky obecné sociologické teorie, jde nám za prvé o to, jaký je charakter té její části, která není „nejobecnější“, částí obecné sociologické teorie.

Pochopitelně i pro sociologii, jako pro každou speciální společenskou vědu, představuje marxisticko-leninská filozofie, tedy historický a dialektický materialismus nejen světonázorové a metodologické, nýbrž i teoretické východisko. Avšak základní zákony historického materialismu, zejména materialistického pojetí dějin, stejně jako základní kategorie, mají kromě „obecně filozofického“ i „obecně sociologický“ obsah. (Právě „mimofilozofické obsažnosti“ filozofických pojmů je, jak zdůrazňuje J. V. Šeptulin [1980] věnována velmi malá pozornost.)

Tyto kategorie a principy představují nejen filozofickou integraci poznání o společnosti, ale jsou současně i integračními činiteli v rámci sociologie na nejvyšším stupni obecnosti. Současně jejich prostřednictvím sociologie jako celek překračuje svoji vlastní specifiku a přispívá k rozvoji společenskovědního poznání vůbec.

Již jsme zdůraznili, že specifickým rysem přístupu sociologie ke zkoumání společenské reality je „komplexnost“. Aspekt komplexnosti se neprojevuje u sociologie jen v obecné rovině, nýbrž ovlivňuje jak utváření její vlastní struktury, tak i všechny roviny, počínaje empirickými výzkumy. V nejobecnější rovině pak nutně vyžaduje dialektické sjednocení s kategoriemi historického materialismu jako vědy o nejobecnějších zákonitostech společenského vývoje. Současně kategorie historického materialismu, pokud nejsou pojímány jako „abstrakce“ nad „společností“, nýbrž jako nejzákladnější „uzlové body lidského poznání“ [Lenin 1957: 66], v sobě nutně zahrnují i aspekt komplexnosti konkrétního poznání společnosti, a tím získávají i sociologickou obsažnost.

Obecná sociologická teorie však - jak jsme již konstatovali - obsahuje pojmy a kategorie, které nelze ztotožnit s kategoriemi historického materialismu. Jsou to pojmy, jejichž návaznost ke kategoriím historického materialismu je dána jak obsahovým, tak i logicko-důsledkovým vztahem. Ve vztahu k historickému materialismu je lze charakterizovat jako „bezprostředně neintegrovatelné“ do jakékoli jiné teoretické koncepce než do obecné sociologické teorie. Mají své filozofické předpoklady a vyústění, ale na rozdíl od kategorií historického materialismu, které jsou současně nejobecnějšími sociologickými pojmy, nemají vlastní „filozofický obsah“. V těchto pojmech se kumuluje (po příslušném metodologickém zpracování) aktuálně obsažné sociologické poznání. Vypovídají

nejen o existenci a charakteru zákonitostí společenského vývoje, nýbrž, a to zejména, o způsobu (či metodě) jejich realizace prostřednictvím vědomé činnosti společenského subjektu za určitých konkrétně historických podmínek.

V tomto smyslu pak neaspírují na „obecnost“ ve filozofickém slova smyslu (při jejich koncipování sehrály významnou úlohu zejména induktivní způsoby myšlení), ale představují maximální rovinu obecnosti omezenou hranicemi specifiky sociologického poznání.

Z toho, co jsme dosud uvedli, je patrné, že i sama obecná sociologická teorie má svoji strukturovanost. Obsahuje pojmy a kategorie, jejichž funkce je v rámci teorie různá. Teorie může vystupovat jako logicky skloubený celek jedině díky této různosti pojmů a kategorií. Při výstavbě teorie marxisticko-leninské sociologie je v poměrně vysoké míře dosaženo dialektické jednoty mezi obecně platnými logickými principy výstavby teorie a specifickou obsahovou funkcí pojmů a kategorií, které teorie obsahuje. Tento problém, který je pro marxisticko-leninskou sociologii principiálně řešitelný a v zásadě řešený, představuje pro nemarxistickou, ať již pozitivisticky či strukturalisticky orientovanou sociologii značné komplikace [Zettemberg 1962; Homans 1964].

Obecná sociologická teorie, tak jsme ji charakterizovali, představuje v jistém slova smyslu i východisko pro tvorbu „konkrétních sociologických teorií“, jak je označuje například V. J. Kozlovskij [1973], tj. teorií nižšího stupně obecnosti. (Domníváme se, že termín „teorie nižšího stupně obecnosti“ adekvátněji vystihuje postavení těchto teorií ve struktuře sociologie než termín „teorie středního dosahu“, který byl k jejich označení užíván, i než termín „konkrétní sociologické teorie“. (Jde totiž v podstatě o odlišení od „obecné sociologické teorie“, která však při dodržení nároku, o němž jsme se zmiňovali, používá sice „abstraktních“ pojmů, ale sama nemůže být „abstraktní“ v protikladu ke „konkrétnosti“.) Použití termínu „teorie nižšího stupně obecnosti“ umožňuje i diferenciaci mezi těmito teoriemi.

Zvláštní místo mezi těmito teoriemi zaujímají teorie, které můžeme označit jako „parciální“. Vztahují se k předmětu jednotlivých odvětvových sociologií. Zpravidla představují určitou teorii „části“ společenské reality. Mohou to být například teorie sociologie průmyslu, teorie sociologie venkova atd. V rámci dané odvětvové sociologie představují zpravidla logicky relativně ucelené, obecné (nejobecnější) sociologické postižení dané problematiky. Jsou v jistém smyslu specifikací obecné sociologické teorie vzhledem k předmětu příslušné odvětvové sociologické disciplíny. Nejsou však jejím prostým logickým důsledkem či pouhým „rozvedením“. Při jejich koncipování sehrává významnou úlohu i speciální vědní reflexe (mimosociologická) v oblasti, k níž se vztahují. Například při koncipování teorie sociologie kultury sehrává nepochybně významnou úlohu i stupeň rozvoje teoreticko-konceptuálního aparátu, který slouží k postižení kultury v systému věd o kultuře. (Totéž lze říci o sociologii lékařství, vědy, dopravy atd.) Přitom však základní charakter takových teorií je podstatně určen, a to nikoliv pouze pojmově či strukturně, nýbrž především obsahově a věcně, obecnou sociologickou teorií. Teorie nižšího stupně obecnosti zkoumají totiž v zásadě konkrétní způsob projevu obecných společenských zákonitostí a jejich specifické modifikace v příslušné, vzhledem k předmětu sociologie jako celku, specifické oblasti.

Jiným typem teorií nižšího stupně obecnosti jsou teorie, které se vztahují k vysvětlení určitých společenských jevů nebo tříd jevů. Příkladem může být „teorie sociální mobility“ apod. Jejich smyslem je podat určité vědecké vysvětlení daného společenského jevu prostřednictvím vztažení objektivně zjištělných údajů o tomto jevu k obecným společenským zákonům. Pojmy, s nimiž tyto teo-

rie pracují, jsou zpravidla teoretickými pojmy s vysokou empirickou obsažností.

Nebylo by těžké ukázat, že teorie nižšího stupně obecnosti prvního i druhého typu svým způsobem obsahují teorie ještě užšího rozsahu. (V prvním případě např. v souvislosti se sociologií kultury je to „sociologie divadla“ nebo filmu, v druhém případě — ve vztahu k teorii sociální mobility — je to například teorie sociální migrace.) Přitom všechny tyto teorie obsahově vycházejí z obecné sociologické teorie a jejím prostřednictvím v plně šíři akceptují i teoretické principy a kategorie historického materialismu.

Specifické místo ve výstavbě sociologie jako vědní disciplíny zaujímá vlastní sociologický výzkum. Nebudeme se zabývat požadavky kladenými na sociologický výzkum ani jejich analýzou. Oběma problémům je v literatuře věnována značná pozornost.⁽⁷⁾ Omezíme se pouze na některé aspekty vztahu sociologické teorie a výzkumu.

Je obecně přijatou zásadou, že sociologický výzkum vždy vychází z nějaké sociologické teorie. Toto konstatování je zpravidla doplněno zdůrazněním, že je to právě teorie, která stanoví cíle, metody a další momenty výzkumu. Méně však se již zaměřuje pozornost na pojmový aparát, který slouží k uchopení zkoumaného jevu prostřednictvím povýtce empirických metod, a na jeho vztah k pojmům a kategoriím sociologické teorie. Obecně převládá názor, že tento problém je v podstatě specifickým případem vztahu teorie a empirie. Podceňována bývá ta skutečnost, že i na pojmy užívané v empirických výzkumech je třeba klást určité teoretické nároky. Sociologický výzkum nemůže totiž vystačit pouze s deskriptivními pojmy (jak se svého času domnívala pozitivisticky orientovaná sociologie). Mají-li mít jeho výsledky skutečnou gnoseologickou hodnotu, musí být používané pojmy spojeny s vlastní teorií.

V nemarxistické sociologii se tato otázka vyskytla jak v podobě požadavku operacionalizace sociologických pojmů, tak i v pozitivistické metodologii, zejména v pracích R. Carnapa.⁽⁸⁾

Koncepce každého sociologického výzkumu by měla vycházet z určitého dosaženého, teoreticky zpracovaného a pojmově fixovaného stupně poznání dané problematiky. Přitom gnoseologická hodnota výzkumu spočívá především v získání nových poznatků o objektivní realitě, v našem případě o formě působení toho či onoho společenského zákona v konkrétních podmínkách. Proto i pojmy, v nichž se projekt výzkumu koncipuje a s nimiž se v průběhu výzkumu pracuje, musí být takové povahy, že víceméně již dosažený stupeň teoretického poznání absorbují a přitom jsou „otevřené“ vůči vzrůstu empirické obsažnosti. Takto chápaný vztah pojmu sociologické teorie a výzkumu nelze redukovat na „přirazení“ teoretických pojmů empirickým na základě logických pravidel, jak se to vyskytuje v pozitivistické metodologii.

V metodologické rovině můžeme v souvislosti s empirickým výzkumem mluvit v zásadě o třech rovinách přístupu. Nejrozpracovanější jsou metody získávání empirických poznatků. Velká pozornost se věnuje i metodám a technikám zpracování získaných informací. Nejsložitějším problémem však zůstávají metody interpretace výsledků výzkumu, jejichž význam v oblasti společenskovědního poznání neustále vzrůstá.

(7) Velmi zodpovědně se touto problematikou zabývá například František Zich [1976].

(8) K operacionalistickému pojetí problematiky viz například P. W. Bridgman [1956]. V neopozivistické literatuře je v tomto směru klasická práce R. Carnapa [1956].

Dotýkají se v podstatě integrace výsledků výzkumu do určitého systému teoretického poznání, tj. do sociologické teorie, ať již toho či onoho stupně obecnosti. Dochází zde k úzkému propojení metodologických principů interpretace výsledků empirického výzkumu a metodologie výstavby sociologické teorie. Bohužel, právě otázkám metodologické problematiky výstavby sociologických teorií je v naší literatuře věnována poměrně malá pozornost. Většina prací se omezuje pouze na zdůraznění logických požadavků, které je třeba při výstavbě teorie dodržet. Je nepochybné, že dodržení těchto pravidel umožňuje vyvarovat se evidentních chyb, které by hodnotu teorie — jak gnoseologickou, tak i expplanáční a predikční — snižovaly, ovšem samy o sobě ještě nezaručují její efektivnost z hlediska rozvoje procesu poznání. Na druhé straně zachování logických a obecně metodologických pravidel při koncipování sociologického výzkumu samo o sobě rovněž nezaručuje jeho gnoseologickou přínosnost. Zde dochází k úzkému dialektickému propojení sociologické teorie (od stupně obecnosti můžeme v této souvislosti abstrahovat) a výzkumu. „Gnoseologická hodnota“ výzkumu je přímo podmíněna určitými základními vlastnostmi teorie, o níž se tento výzkum opírá. Teorie musí být v první řadě dostatečně obecná (máme na mysli marxistické pojetí sociologické teorie), to znamená, musí být koncipována na základě příslušných pojmů a kategorií historického materialismu. Současně musí být dostatečně empiricky obsažná. To znamená, musí podávat důsledně vědecké vysvětlení té sféry společenské reality, k níž se vztahuje. Koncepce výzkumu, která se opírá o takovou teorii, potom může orientovat vlastní sociologické zkoumání na problémy mající skutečně gnoseologickou hodnotu.

Důležitou funkci při tvorbě koncepce konkrétních sociologických výzkumů má formulace výzkumného problému. Představuje určitý „spojovací most“ mezi teoreticko-konceptuálním systémem sociologické teorie (ať již toho či onoho stupně obecnosti) a empirickými danostmi, které jsou předmětem sociologického výzkumu. Při správné formulaci výzkumného problému jsou transformovány obecně teoretické pojmy do roviny, v níž jsou konfrontovatelné s empirickou fakticitou, získatelnou prostřednictvím sociologického výzkumu.

Formulace výzkumného problému se tak stává jednotícím elementem, sjednocujícím tři různé dimenze sociologie: obecnou teorii (eventuálně prostřednictvím teorie nižšího stupně obecnosti), empirii a metodologii. Integračním elementem je jednoznačně teorie, která tím plní i určitou metodologickou funkci. Přitom obecné pojmy teorie získávají prostřednictvím této integrační funkce i konkrétní obsažnost.

Dialektická jednota teorie, empirie a metodologie, která je nutná při formulaci výzkumného problému, je i určujícím činitelem celého procesu sociologického poznání, jehož součástí konkrétní výzkum je. Tím je také umožněno překonat pro nemarxistickou filozofii nepřekonatelnou bariéru mezi „teoretickými“ a „empirickými“ pojmy.

Při formulaci výzkumného problému se tedy zákonitě nelze obejít bez stejné obecných pojmů jako při rozvoji sociologické teorie. Avšak v tomto případě jsou organicky začleněny do jiného „kontextu“. Obsahovou náplní, kterou získávají právě v tomto kontextu, pak „konkretizují“ (aniž by ztratily cokoliv na své obecnosti) sociologickou teorii. Tento důsledný dialektickomaterialistický metodologický přístup, který je charakteristický pro marxisticko-leninskou sociologii, umožňuje vytvořit takovou sociologickou teorii, která i při vysokém stupni obecnosti „neabstrahuje“ od konkrétnosti dialektiky společenských procesů. Proto také marxistická sociologická teorie nemá a nemůže mít spekulativ-

ní charakter, příznačný pro obecné teoretické systémy nemarxistické sociologie.(9)

Smyslem sociologického poznání společnosti není a nemůže být jen fragmentární izolovaná informace pragmatického charakteru. Specifika a charakter sociologického přístupu ke skutečnosti vyžadují komplexnost poznání, což nemůže být zajištěno žádnou z rovin charakterizujících strukturu sociologie izolovaně ani mechanickým spojením výzkumu, teorií nižšího stupně obecnosti a obecné sociologické teorie.

Komplexnost a vědeckost sociologického poznání může být zajištěna pouze důsledným organickým sjednocením všech strukturních částí sociologie, a to jak různých rovin obecnosti, výzkumem počínaje a obecnou sociologickou teorií konče, tak i všech rovin sociologické metodologie. Toto sjednocení se vyznačuje v první řadě obsahovou a předmětnou integritou a dále jednotnou logickou výstavbou. Proto zásadně nelze řešit otázky sociologické teorie, aniž se současně dotkneme základních principů výstavby sociologické metodologie, a naopak řešení metodologické problematiky je podmíněno základním charakterem výstavby a obsahem sociologické teorie.

Literatura

- Bridgman, P. W.: *The Present State of Operationalism*. In: Ph. Frank (ed.): *The Validation of Scientific Theories*, Boston 1956.
- Carnap, R.: *The Methodological Character of Theoretical Concepts*. In *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*. Vol. I. Minneapolis 1956.
- Hájek, F. — Manová, M.: *Současná sovětská sociologie*. Praha, Horizont 1980.
- Homans, G. C.: *Contemporary Theory in Sociology*. In: *Handbook of Modern Sociology*. Chicago 1964.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
- König, R.: *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*. Stuttgart 1962.
- Kozlovskij, V. J.: *Vzájemný vztah mezi marxistickou filozofií, vědeckým komunismem a sociologií*. Sociologický časopis 1973, č. 5.
- Lazarsfeld, P. — Rosenberg, N.: *The Language of Social Research*. Glencoe 1955.
- Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Spisy, sv. 38. Praha, Svoboda 1957.
- Lundberg, G. — Schrang, C. — Larsen, O.: *Sociology*. New York, Evanston, London 1963.
- Nowak, S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rutkevič, M. N.: *Dialektika i sociologija*. Moskva, Mysl' 1980.
- Šeptulin, J. V.: *O vzájemsvjazi katëgorij dialektiky*. Filozofskie nauki 1980, č. 3.
- Zettenberg, H. L.: *Theorie, Forschung und Praxis*. In: R. König (ed.): *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*, Stuttgart 1962.
- Žich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

(9) Spekulativnost soudobých teoretických koncepcí nemarxistické sociologie je kritizována i řadou buržoazních sociologů. K tomu viz například R. König [1962].

В. Чехак: К некоторым аспектам взаимоотношения теории и методологии в социологии

Статья посвящена анализу некоторых проблем взаимоотношения теории и методологии в социологии. Автор показывает наличие тесной диалектической взаимосвязи между развитием социологической теории и методологии. В первой части дается краткая характеристика подхода к структурализации общей социологической теории. Автор подчеркивает значение основных принципов и категорий исторического материализма для развития этой теории и показывает роль, какую играет общая социологическая теория в разработке концепций «теорий низшей ступени всеобщности».

Другая часть работы посвящена проблематике взаимоотношения социологической теории и социологических исследований. Особое внимание уделяется детерминирующей роли понятий и категорий общей социологической теории при формулировке исследовательской проблемы и разработке концепции исследования. Гносеологическая ценность исследования прямо обусловлена основными качествами теории, на которую опирается исследование.

Комплексность, являющаяся характерной чертой социологического познания, может быть достигнута лишь в случае обеспечения диалектического единства социологической теории, социологической эмпирии и социологической методологии.

Summary

Čechák V.: On Some Aspect of the Theory-Methodology Relation in Sociology

The present paper analyzes some problems of the interrelation between theory and methodology in sociology. The existence of a narrow dialectical relation between the development of sociological theory and methodology is pointed out. In the first part, the approach to the structuralization of the general sociological theory is briefly characterized. Stress is laid on the significance of fundamental principles and categories of historical materialism for the development of this theory, and the role of the general sociological theory in conceiving „theories on a lower level of generality“ is explained. The paper goes on to discuss problems of the relation between sociological theory and sociological research, devoting particular attention to the determining role of concepts and categories of the general sociological theory in formulating the research problem and in the conception of the research. The gnosological value of the research is directly conditioned by the basic qualities of the underlying theory.

Complexity, which is a characteristic feature of sociological knowledge, can be achieved exclusively through the dialectical unity of sociological theory, empiricism and methodology.

Řízení sociálních procesů a prognostické modelování*

Principiální předpoklad říditelnosti socialistické společnosti je založen v objektivním zájmu společenského subjektu — dělnické třídy — na odstranění všech pozůstatků kapitalismu a vytvoření nových podmínek života pracujících.(1) Likvidací soukromého vlastnictví výrobních prostředků odstranil socialismus tržní živelnost, kterou zákonitě nahradil plánovitým řízením. Zvláště velké nároky jsou proto kladeny na poznání objektivních zákonitostí rozvoje společnosti a s nimi spojených mechanismů řízení. V procesu vědeckého poznání komplexu otázek spojených s řízením sociálních procesů mají nezastupitelné místo společenské vědy, zdokonalení řízení s sebou nese úkol stálého zdokonalování transformačního procesu *věda — praxe* především v konkrétnější úrovni: společenské vědy — praxe řízení.

K realizaci předpokladů řízení společenských procesů musí mít společenská praxe k dispozici konkrétní metody rozpracované na základě objektivních zákonitostí vývoje a mechanismů jejich působení. Postupně se prosazuje přístup k řízení komplexu společnosti jako k sociálnímu řízení [Markov 1975: 324], ježž mnohoúrovňovost vyžaduje jednak širší vymezení (řízení všech stránek společenské existence), jednak užší vymezení (řízení sociální stránky společenské existence) [Kutta 1976].

Modelování a prognózování se ve spojení s výpočetní technikou stávají významným realizačním komplexem stálého zdokonalování cílově programového řízení, které je základním metodickým principem řízení socialistické společnosti. V procesu jeho nepřetržitého zdokonalování se rýsují některé nové problémy v metodologické i realizační rovině.

1. Metodologické otázky řízení a prognózování

Ústředním prvkem řízení komplexu socialistické společnosti je plánování. Proces plánování — od tvorby plánu a plánového řešení až po praktickou realizaci plánových řešení — se stává osou zdokonalování řízení společnosti. S novou naléhavostí se v této souvislosti připomínají metody prognózování a modelování jako prostředek zvyšování kvality plánových řešení.

* Výťah z referátu na zasedání pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování* problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*, které se konalo v říjnu 1980 ve Varšavě.

(1) V tomto smyslu formuluje otázku říditelnosti společnosti R. Richta [1976: 28] Na první místo klade „přetvářecí činnost člověka“. „Lidé nemohou ovládnout své vlastní životní podmínky, pokud je sami nepřetvoří, dokud nedosáhnou toho, že jsou uzpůsobeny společností, nikoliv vydány na milost přírodním žvlům.“

Matematickou teorii „říditelnosti“ podává Flejšman [1971], nazývá ji C — zákonem složitých systémů. K matematickému popisu říditelnosti používá aparátu teorie her.

Otázky říditelnosti sociálních procesů byly součástí jednání pracovní skupiny „Sociální plánování a prognózování“ v Liblicích [Osnovnyje 1976].

Teoretický výzkum i praktická realizace prognóz a modelů různé úrovně obecnosti a na rozdílných úrovních řízení mají u nás mnohaletou tradici i dobré výsledky. Byla definována celá řada rozdílných funkcí, prognóz [Machon 1980], z nichž pro cílově programové řízení a plánování nabývají zvláštního významu funkce:

explorativní (vyhledávací), odhalující možné varianty budoucího rozvoje objektu na základě průmětu dnes působících tendencí do budoucnosti; přitom se nepředpokládá aktivní působení sociálního subjektu;

normativní, týkající se stanovení budoucích možných cílů a potřeb, určení pásma možných cest a způsobů uspokojování těchto potřeb, žádoucích konečných výsledků rozvoje určitých sociálních procesů a dosažení stanovených cílů.

Komplexní prognózy, zahrnující obě funkce, postihují soubor podstatných problémů rozvoje společnosti jako celku a stávají se základem pro rozhodnutí o programu rozvoje společnosti na určité časové období. Program vytyčuje komunistická strana a z něho vycházejí základní plánovací dokumenty – cílové programy, pětileté a roční národohospodářské plány. Prognostické poznatky, umožňující vybrat cíle a cesty jejich dosahování, současně umožňují předvídat celý komplex vzdálených důsledků společenské činnosti.(2)

1. 1. Systémový přístup

Významným metodickým principem řešení konkrétních problémů sociálního plánování a řízení je systémový přístup, dovolující tvořivě ovládnout složitou realitu.(3) Z hlediska řízení a plánování sociálních procesů jsou zajímavé nově zformované systémové disciplíny. V průběhu dosavadního praktického využívání systémového přístupu v *poznávacích procesech* a při *analýze problémů* především složité sociální reality se zformovaly nové teoreticko-metodologické disciplíny: „*systémový výzkum*“ a „*systémová analýza*“. Realizace systémového přístupu v praktických přetvářecích procesech a v řízení vedla ke vzniku technicko-technologické disciplíny *systémové inženýrství*.(4) Systémový přístup má svůj podíl na formování nové součásti teorie řízení – *cílově programovém řízení*. Uvedenou diferenciaci je samozřejmě nutno chápat jako svého druhu teoretickou abstrakci, systémový přístup plně respektuje nedělitelnou jednotu

(2) O významu a možnostech předvídaní důsledků lidské výrobní činnosti psal již B. Engels v *Dialektice přírody*. „Ještě složitější jsou vzdálené společenské následky tohoto jednání. Ale i v této oblasti se postupně učíme ... chápat vzdálenější společenské účinky své výrobní činnosti a máme tak možnost i tyto účinky ovládat a usměrňovat“ [Marx 1966: 461].

(3) *Systémovým přístupem* se rozumí způsob myšlení a jednání při analýze řešení problémů, vyznačující se snahou o formální popis objektu jako hierarchicky strukturovaného systému ovlivňovaného a ovlivňujícího okolí. Cílem je nalézt a ovládnout mechanismus fungování celku i jeho částí. Využívá se současně poznatků technických, přírodních i společenských věd. Metodologický základ tvoří principy dialektického materialismu. V analýze společnosti vychází z představy o imanentních systémových vlastnostech historické reality a vede k jejich odhalování. Metodickou sílu systémového přístupu a jeho význam v řízení celého komplexu společnosti dokumentují slova L. I. Brežněva: „K vypracování odpovědného rozhodnutí je nezbytný komplexní systémový přístup. Tento přístup jsme přijali za svůj a budeme ho v životě důsledně uplatňovat“ [Brežněv 1973]. Blíže viz Blauberg [1973], Pernica [1977], Zeman [1979].

poznávací a aktivně přetvářecí činnosti subjektu. Z pozice prognózování a modelování má zvláštní význam systémová analýza, která řeší principiálně nové, systémové optimalizační úlohy.

Vědecké fakty získané v rámci konkrétní teorie jsou vždy omezené, jejich praktické využití předpokládá také interpretaci, což je proces který mimo jiné závisí též na svetonázorových předpokladech, jež nemohou být „abstraktně lidské“, ale jsou vždy svázány s historicky třídními pozicemi. Je tedy nutno chápat systémovost také jako jednotu „cíle, prostředků a svetonázorových pozic vědce“ [Gvišiani 1980].

Jedním z atributů systémového přístupu je princip priority celku a cílů celku při řešení všech dílčích otázek. Respektovat prvenství celku nad částí v oblasti sociálních jevů znamená zkoumat každý dílčí jev v jeho sociální a třídní funkci a konfrontovat jej s funkčním vývojem celku. Systémový přístup tedy předpokládá, že se vychází z reality společensko-ekonomické formace jako celku, který determinuje typy vazeb všech komponentů a výrazně modifikuje jejich činnost a funkci, což implikuje požadavek těsné návaznosti na teorii společnosti. Jediná skutečně vědecká teorie společnosti, která objasňuje imanentní zákonitosti jejího vývoje, byla vypracována Marxem a má výrazně systémový charakter.(5)

Programování, plánování a řízení probíhá přibližně v těchto etapách: analýza sociální skutečnosti – formulace cílů – vytvoření programu realizace cílů – proces realizace programu – analýza výsledků. Základním problémem analýzy sociální skutečnosti se v první etapě stává popis sociálních procesů. Obtížnost popisu a zejména analýzy sociálních procesů je dána především složitostí vazeb, rozporností vztahů ve společnosti a jejich většinou latentním charakterem, jakož i skutečností, že fungování a pohyb společnosti mají svůj základ v protikladnosti části a celku. Překonání tohoto protikladu realizuje řídící subjekt *výběrem cíle a vytvořením mechanismů* jeho dosažení. Hierarchicky vyšší místo zaujímá výběr cíle, neboť chybu ve stanovení cíle společenského systému (subsystému) není možné vykompenzovat žádným mechanismem řízení.

(4) *Systémový výzkum* je chápán jako aplikace systémových teorií na zkoumání především sociální reality a forem jejího řízení. Od r. 1969 jsou výsledky pravidelně zveřejňovány v bulletinu „Sistémnyje issledovanija“ (ježegodnik). Blíže viz Averjanov [1974], Warnkeová [1977].

Systémové inženýrství uplatňuje systémový přístup v inženýrské práci a orientuje se na integraci dílčích poznatků různých vědních oborů při řešení praktických úkolů především v racionalizaci řízení. Všímá si také otázek organizace interdisciplinární spolupráce. Problematika je mj. zveřejňována v bulletinu Systémové inženýrství. Blíže Dráb [1973; v tisku].

Systémová analýza je chápána jako výzkumná strategie systémového přístupu, využívající modelování jevů a procesů [Dessau 1969: 9]; v současné době je hlavní pozornost věnována modelování „globálních problémů“. Metodický a aplikační význam dokumentuje vznik Mezinárodního výzkumného ústavu aplikované systémové analýzy (IIASA), v němž pracují vědci ze socialistických i kapitalistických zemí.

(5) Marxovu metodu, která tvoří základ zkoumání jakýchkoli reálných systémů, lze charakterizovat takto:

1. Marx zkoumal kapitalistickou společnost jako komplexní systém v mnohotvárnosti protikladných vazeb jeho elementů (subsystémů).
2. Odhaloval podstatu kapitalismu v procesech jeho vzniku, rozvoje a odumírání.
3. Charakterizoval rozvoj společensko-ekonomické formace jako dialektický proces kvantitativně kvalitativních změn, jehož hybnými silami jsou vnitřní protiklady a jež probíhá po vzestupné spirále.

1. 2. Optimalizace výběru cílů

V systému přetvářecí činnosti subjektu je zdokonalování řízení často chápáno jako optimalizace cest a způsobů dosahování cíle.(6) Na úrovni řízení společnosti jako celku však vystupuje s maximální naléhavostí otázka vlastního stanovení (výběru) cíle z množiny možných cílů. Proces i akt *výběru* je rozhodujícím momentem sociálního aktu – řídicího řešení, teprve výběr navozuje otázku i možnost optimalizovat.

Ve spojitosti s pojmy *volba cíle* a *řídicí řešení* je nutno upozornit na problém volnosti ve výběru cíle. Hovoříme-li o volbě cíle, může to vzbudit představu o naprosté libovůli řídicího subjektu v určování cíle a mechanismů, které mají působit k jeho dosažení. Sociální řízení jako řízení celého komplexu společnosti vychází z poznatků marxisticko-leninské teorie společnosti a společenského vývoje. Ta nás učí, že společnost funguje a rozvíjí se pod vlivem objektivních zákonů společenského rozvoje, které se v konkrétních společenských procesech projevují jako mechanismy. Výběr cíle může být formován jen na základě poznání objektivních zákonitostí rozvoje společnosti, objektivních potřeb společenského subjektu a reálných možností objektivního světa. Také správnost stanoveného cíle může být posouzena jen podle vztahu k objektivním podmínkám. Zákony se projevují skrze činnost lidí a institucí, mají odraz v jejich vztazích, nezastupitelné místo zde má sociologické poznání. Poznání objektivních zákonů a mechanismů jejich působení vytváří základní předpoklad pro výběr cílů a formování adekvátních mechanismů sociálního řízení.

Problém výběru a vytyčování cílů a průběžná korekce jak způsobů jejich dosahování, tak i cílů samotných, je tedy jedním z principiálních problémů sociálního řízení. V technických systémech zpravidla vystupuje cíl jako exogenní faktor, je konstruktérovi zadán. V sociálních systémech vzniká představa o cílech teprve v procesu jejich fungování. Neobyčejná složitost a pestrost vnitřních vazeb společenských systémů (tříd, skupin, jednotlivců) může být sjednocena pouze na základě zformování obecně platného cíle (pro určitý časový úsek), který by mohl sehrát roli základu definice optimalizačního kritéria pro soustavu hierarchicky nižších cílů.

Optimalizační operace realizované tradičními metodami analýzy mají víceméně statický charakter a nejsou schopny řešit zásadní problém daný skutečností, že po dobu plnění programu a přibližování se k vytyčenému cíli se mění vnější podmínky jeho dosažení a současně představy o nich i o cíli samém. To má za následek také změny působení původně vytvořených a používaných *mechanismů řízení*, v krajním případě úplnou ztrátu schopnosti působit tak, jak bylo při jejich konstrukci předpokládáno.(7) Systémová analýza, která plní úkol vědeckého řešení úkolů spojených s vytyčováním a volbou cílů, jakož i formování mechanismů řízení ve společenských systémech, zahrnuje do svého arzenálu metody operačního výzkumu. Její základní metodou však je *modelování*, tj. popis zkoumaných jevů, jejich fixace v různých jazykových for-

(6) Problém optimalizace cest dosažení již určitého cíle je řešen matematickou disciplínou „operační výzkum“.

(7) Mechanismus řízení, jako lidská konstrukce, není totožný s mechanismem působení zákona. Je-li konstrukce orientována proti působení objektivního mechanismu (zákona), například v důsledku jeho neznalosti, rozvoj reálného procesu bude nepředvídatelně deformován.

mách. Stále více se upevňuje představa o této disciplíně jako o „budoucí formě interdisciplinárních výzkumů“ [Mojsjejev 1979, 1980], jejíž podstatu tvoří modelování zkoumaných (především sociálních) procesů a technickou výzbroj výkonné elektronické počítače.(8)

1. 3. Modelování a prognózování

Konstrukce modelů společnosti jako celku, modelů chování a mechanismů jeho ovlivňování je předpokladem k podstatně hlubšímu poznání zákonitostí fungování komplexu společnosti a stálému zdokonalování procesů řízení a plánování. Společenskovědní zkoumání – byť i dílčích úseků společenské reality – by vedle popisu aktuálního stavu mělo vždy vyústit do obrazu budoucího stavu zkoumaného objektu (problému) a definovat podmínky jeho dosažení. Tento požadavek byl znovu zdůrazněn při hodnocení výsledků státního plánu základního výzkumu za období 1976–1980. Zároveň bylo konstatováno, že společenské vědy uvedený požadavek zatím ne vždy plně uspokojují.

Obraz zkoumaného jevu je fixován v modelu a vyjádřen různými jazykovými formami. V analogii s modely přírodních jevů a částečně pod vlivem rozvoje matematického modelování je přijímána představa, že model musí být vyjádřen matematicky. Empirické korelace přírodních jevů a procesů jsou zpravidla integrály diferenciálních rovnic, které jev nebo proces popisují. Výsledné řešení překračující časovou hranici pozorovaného jevu vytváří prognostický model.

Jako příklad je možno uvést modely rozvoje výpočetní techniky, třeba růstu počtu instalovaných počítačů,(9) *vztah technicko-ekonomických parametrů počítače* modelovaný tzv. „Groschovým zákonem“.(10) Prognózy vývoje výkonu počítačů v čase byly také modelovány přímkou $\log y = kt + a$ ($a = 1$), k se pohybovalo okolo 0.5, což znamená, že výkon počítačů vzrůstal o 1 řád za každé dva roky.(11)

Společným znakem uvedených typů modelů je interpretace modelovaného procesu jako procesu přírodního, aniž by byl brán v úvahu vliv historického subjektu, což má za následek necitlivost ke kvalitativním změnám. Kvalitativní změna, jakou představuje například integrace a miniaturizace stavebních prvků počítačů, vede ke skokovým změnám výkonu i ceny za výkon a shora uvedené modelové zobrazení ztrácí svoji platnost.(12) Podobný problém vznik-

(8) Interpretací systémového přístupu při implementaci a navrhování složitých sociotechnických systémů se zabývá Z. Dráb (v tisku).

(9) V PLR vypracovaná prognóza rozvoje výpočetní techniky byla založena na matematickém modelu šíření epidemie [Prognóza 1973]. Československá analýza růstu počtu instalovaných strojů v USA a v ČSSR ukázala, že jej lze do roku 1968 modelovat exponenciálou e^{kt} , přičemž pro podmínky USA $k = 0,376$; pro ČSSR $k = 0,342$. Při konstrukci S křivky je za absolutní hranici nasycení považováno 10 tisíc počítačů na 1 milión obyvatel.

(10) Ve čtyřicátých letech vyslovil Američan H. Grosch hypotézu, že výkon počítače je úměrný čtverci ceny $P \approx S^2$. Hypotézu verifikoval v letech 1958 – 62 a 1965 K. E. Knight přímým měřením výkonu počítačů všech existujících typů v USA a z rovnice $P = ks^\alpha$ určil hodnotu $\alpha = 2 \pm 20\%$ [Pernica 1975].

(11) Blíže viz [Pernica 1975].

(12) Podle údajů R. Devisova bylo v letech 1976 – 1977 v USA vedle 220 tisíc počítačů ještě 750 tisíc mikroprocesorů, které tvoří základ mikropočítačů. Byla vyslovena hypotéza, že počet mikropočítačů dosáhne v letech 1980 – 1981 hodnoty 750 tisíc a kromě toho samotných mikroprocesorů bude k dispozici více než 10 miliónů.

ne, vyjádříme-li analyticky zákonitosti společenského rozvoje. Na rozdíl od přírodních zákonů podléhají tyto zákonitosti změnám a vztahy proměnných analyticky vyjadřující zákonitost se mohou změnit.

Vědy o společnosti měly zatím velmi silně ohraničené možnosti získávat experimentální poznatky o působení širokého spektra vlivů na chování sociálních skupin. Dílčí experimenty nejsou komplexní, neboť zpravidla nemohou být prováděny tak dlouho, aby se projevil důsledek experimentálních podmínek v nadstavbě. Využití dílčích experimentů přímo ve společenské realitě (například při ekonomických experimentech) naráží na podstatná omezení. Je-li to možno vybrat pouze omezený subsystém společenského organismu, získané poznatky nezobrazí všechny problémy a vazby. Nezanedbatelná je i ta skutečnost, že experimentující subsystém (jako živý organismus), který je de facto uveden do nové situace, se jednak situaci přizpůsobuje (což se projevuje jako „priorita experimentu“), jednak se pod jejím vlivem mění a změny mohou mít nevratný charakter. Vytvoření dynamického modelu, což je velmi obtížný úkol, může významně přispět k překonání dříve jmenovaných nedostatků experimentů.

Dosavadní praxe plánování věnovala relativně menší pozornost tvorbě mechanismů sociálního řízení. Buď se plán a mechanismy řízení tvoří nezávisle na sobě, nebo, což je častější, se vypracuje plán a potom se k němu konstruuje mechanismy; plán však byl vypracován vzhledem k dříve působícím mechanismům. Za optimální je možno považovat spojení procesů sestavením plánu a konstrukce mechanismů řízení do jediného procesu tvorby společenského plánu [Mateev 1975]. To je však možné pouze na základě modelu společnosti a modelu sociálního řízení. Poznání získané v procesu realizace modelu začíná být chápáno jako nový typ *modelového poznání* [Novik 1980].

Formální fixace rozsáhlých modelů složité společenské reality je různá – od rozsáhlých verbálních scénářů současného a předpokládaného stavu za určitých, popsanych podmínek a vlivu jejich změn (zpravidla v několika alternativách), až po stále silněji se prosazující formalizované modelové zobrazení algoritmicko-heuristických modelů, které jsou jedním z nezbytných předpokladů pro vytvoření počítačového modelu.(13)

Přestože matematické modely fungování společenských systémů mají bohatou tradici,(14) zdá se, že skutečně použitelný formální popis společenského systému jako jediného celku a procesů jeho řízení (zvláště pak procesů přijímání rozhodnutí) na svoji konstrukci teprve čeká.(15)

(13) Je nutno upozornit, že pojem model ve společenských vědách má velice široký obsah, viz například práci O. Krejčího [1980].

(14) Jedním z prvních pokusů o matematické modelování společenských procesů byly v období první světové války Lanchesterovy rovnice popisující bojovou činnost. U nás byly v uplynulých letech vypracovány modely edukační (Habry), práce (Gál), tělovýchovy (Zeman). V současné době je pozornost soustřeďována především na modelování procesů globální povahy (včetně ekologických).

(15) Jeden z velmi zajímavých pokusů o vytvoření formálního popisu národního hospodářství, založený na kombinaci bilančních modelů s iteračním modelováním a dosahováním cílového stavu, se zahrnutím konkurujících si „nabídek“ progresivních řešení předkládaných výzkumnými organizacemi, vypracoval E. Mateev [1975].

Zvláštní pozornost v tomto směru zasluhuje využití modelů Forresterova typu k modelování složitých sociálních procesů.(16) Jsou využívány nejen k modelování národohospodářských procesů, ale i k modelování vzájemných vlivů člověka a přírodního prostředí, jako součást „modelu biogeocenózy“ [Mojsjev 1979; 1980]. Jedním ze základních problémů matematického modelování společenských procesů, který forresterovské modely neřeší a řešit nemohou, je otázka „jak vzít v úvahu protikladnost části a celku“, projevující se v rozdílnosti zájmů parciálních a systémových, jak vyjádřit pohybový význam tohoto protikladu, jakož i otázka formálního vyjádření hierarchie protikladů, jinak řečeno otázka jak spojit kvantitativní popis s kvalitativními charakteristikami.

V ČSSR byly zatím zkonstruovány víceméně synoptické modely sice rozsáhlých, ale přece jen dílčích problémových oblastí, maximální pozornost je soustředována do oblasti řízení společenské výroby a národního hospodářství [Kutta 1980].

Forresterovský model, doplněný prací s hypotézou, historickou analýzou a studiem hranic neurčitých struktur, tvoří základ komplexního modelování sociálních procesů, které je realizováno v etapách: *kvalitativní analýzy; tvorby datové báze; zadání modelových rovnic; kvantitativní analýzy; ladění modelu; interpretace modelových výsledků; modelových experimentů; komplementace modelu*. Součástí komplexního modelování jsou jak analytické, tak i *prognostické interpretační úlohy*.(17) Prognostické interpretační úlohy představují simulaci a testování dlouhodobých důsledků různých strategií řízení objektu a jsou považovány za základní formu komunikace s experimentátorem nebo řídicím a rozhodovacím subjektem [Komplexní 1978]. K dispozici je také řada socio-ekonometrických modelů rozvoje jednotlivých národohospodářských odvětví a podniků.

V Polsku byl vypracován komplexní model společenského rozvoje ve formě hierarchicky uspořádaných oblastí cílů rozvoje (ekonomické, sociální, kulturní, společenské) vyjádřených v každé oblasti několika ukazateli. Vazby cílů jsou vyjadřovány jako časově posunuté působení změny v jedné oblasti na celý systém cílů. Model je naplňován objektivními (statistickými) i subjektivními (sociologickými) údaji. V jejich komparaci je získáván obraz skutečného dosahování cíle, jakož i odraz této skutečnosti v myšlení obyvatelstva, působící na modifikaci cíle.(18)

Relativně samostatným problémem je vytváření modelů přijetí rozhodnutí ve společenských systémech. Mechanismy výběru jsou jednak funkcí společenských vztahů, jednak jsou závislé na vůli a činnosti konkrétních lidí. Výběr

(16) Marxistická kritika interpretace Forresterova modelu v *Hranicích růstu* odhalila zásadní metodickou chybu autorů, kteří kondicionální výpovědi, jež ekonomicko-matematický model může v nejlepším případě poskytnout, zaměnili za výpovědi kauzální. V této souvislosti byly definovány principy „pasti“, vznikající při neopatrném, ale spíše málo kvalifikovaném zacházení s matematickými modely [Maier 1979].

(17) Otázky simulačního modelování v hierarchii společenského řízení rozebírá Dvořák [1979].

(18) Model byl vypracován pod vedením prof. Sufina jako interakce 4 oblastí cílů (ekonomika, sociální oblast, kultura, společenské vztahy), které jsou definovány celkem 29 elementy (ukazateli) ve vzájemných vazbách. Konfrontace statistických a sociologických údajů vytvoří obraz o správnosti vytyčeného cíle, event. o posunech v jeho dynamice. Je zpracován ve formě programu pro počítač.

jako sociální akt je realizován řídicím subjektem — jednotlivcem nebo určitou skupinou. Jak ukazují sociálně psychologické výzkumy, jednání lidí je svéráznou směsí racionality a iracionality. Jejich poznání a eventuálně formulace je úkolem specifických sociologických výzkumů, pro něž jsme zatím velmi málo připraveni. Při vytváření systémů modelů sociálních procesů je nutno vycházet ze základní premisy nerozdělitelné jednoty ekonomických a mimoekonomických faktorů, což klade požadavky především na vyjádření vazeb mezi jednotlivými prvky společenské reality. Jak je vidět, model společnosti, dovolující modelovat pohyby uvnitř společnosti, má význam především pro poznání budoucích stavů, vazeb a vzniku možných problémů. Má tedy výrazně prognostický charakter. Složitost mechanismů ovlivňujících chování jednotlivých subsystémů společnosti a významný podíl vlivu řídicího subjektu snižuje možnost úplné formalizace a úplného modelového zobrazení sociální reality.

K překonání neúplnosti formalizace přináší systémová analýza metodu *globálního modelování*. Jejím významným znakem je přímé zapojení výzkumníka nebo odpovědného řídicího pracovníka do interakce s počítačovým modelem. Člověk formuje své řešení (rozhodnutí) na základě doporučení a podkladů dodávaných modelem. Požadavek souladu struktury složitě sociálního objektu se strukturou modelu je komplikován nutností realizovat racionální výpočtové vazby mezi submodely.

Modelování socioekonomických procesů s využitím interakčního systému člověk-počítač je možno chápat jako „zesilování“ lidské inteligence při řešení problému s perspektivou postupného předávání dalších „funkcí“ člověka ve společenském výrobním procesu na stroj. Model může sehrát úlohu počítačové „encyklopedie“ zahrnující dobře systemizované fakty, které budou stále doplňovány. V procesu modelování je počítač zaměstnán „počtářskou“ prací a člověk činností „tvůrčí“, formulací problémů a interpretací výsledků. Teprve systémy člověk-počítač mohou přinést významnější tvůrčí výsledky než počítač nebo člověk pracující odděleně.

Modelový přístup k poznání a řízení sociálních procesů se shoduje s přístupem sovětských vědců k tvorbě umělé inteligence, založeným na hypotéze, že k vytvoření umělého intelektu je možno dojít pouze v těsném sepětí teorie a praxe, v procesu automatizace především řídicích a rozhodovacích činností lidí v jejich denní praktické činnosti [Berg 1976].

2. Technické prostředky prognostického modelování

Praktická realizace modelového zobrazení sociálních procesů pro potřeby poznávání a sociálního řízení je nemyslitelná bez technických prostředků — výpočetní a přenosové techniky. Ve vztahu k prognostickému modelování vystupuje výpočetní technika(19) jako prostředek a nezbytná podmínka realizace, rozvoj modelování je nejtěsněji spojen s rozvojem výpočetní techniky a způsobem jejího využití ve společnosti.

Hierarchické víceúrovňové modely složitých společenských systémů, které musí zachytit obrovské množství vazeb jednotlivých subsystémů, kladou vysoké požadavky na technickou úroveň počítačů — objem operačních (vnitřních) a vnějších pamětí, rychlost zpracování dat, rychlost spolupráce s datovými soubory (disk — magnetická páska) a spolehlivost vyjadřovanou délkou bezporuchového chodu počítače.

(19) V některých zemích RVHP je celý komplex nazýván „informatika“.

Pro posouzení možnosti realizace modelu je vhodné konfrontovat parametry počítače, tj. specifikovat potřebný rozsah paměti, posoudit dobu zpracování, event. vliv délky bezporuchového chodu stroje na modifikaci členění programu. Ne vždy jsme schopni uvedené požadavky specifikovat v předstihu, před zahájením práce na modelu. Pro orientaci lze využít poznatků ze známých pokusů s vybudováním počítačových řídicích a prognostických modelů.

Tak například relativně jednoduchý model řízení integrovaného výrobního úseku strojírenské výroby o 30ti strojních místech vyžaduje počítač o vnitřní paměti 32 K slov (à 16 bit) a disk o 2,5 M slov. Jeden komplexní prognostický model vytvořený v ČSSR vyžaduje k realizaci počítač s operační pamětí 1 M Byte a 1000 stop diskové paměti. V případě realizace úplného modelu je zapotřebí přes 350 hodin nepřetržitého chodu počítače.

Technické parametry disponibilní výpočetní techniky mohou výrazně ovlivnit metodiku tvorby komplexních modelů.

Účelné využívání technické části počítače (hardware) je zprostředkováno systémy dohovorů s počítačem, běžně označovanými jako programové zabezpečení (software). V posledních letech roste rozsah programového vybavení a jeho pracnost neúměrně rychleji než efekt, který je uživateli poskytován; uváděný jev je označován za „softwarovou krizi“. Cesta k překonání „krize“ je spatřována ve vypracování dobrých „operačních systémů“: jako základního programového vybavení počítače, které usnadňuje a podstatně zjednodušuje manipulaci s uživatelskými programy. Ty je nutno připravovat jako „účelové systémy“, složené z procedur (modelů) věcného řešení problémů s relativně jednoduchým způsobem ovládání pomocí přirozeného nebo „kvazipřirozeného“ jazyka příkazů.

Rozvoj techniky (hardware) počítačů a jejich programového vybavení (software) přesouvá zásadní problém do oblasti *využití*. Především je nutno předpokládat rozšíření uživatelské sféry, neboť rozšíření prognostického modelování jako základu plánovacích procedur na různých řídicích úrovních znamená, že s použitím počítačů musí být seznámeno velké množství pracovníků plánovacích i výzkumných institucí, kteří se naučí tyto stroje běžně používat. To se však neobejde bez širokého rozvinutí programového díla (software), na něž je nutno pohlížet jako na svého druhu systém „modelů řešení“, které umožňují — po dosazení konkrétních dat jako „počátečních podmínek“ — analyzovat chování modelovaného systému v dynamice jeho rozvoje. Dialogový režim v systému člověk-počítač s využitím obrazovky je mlčky předpokládanou podmínkou.

Jeden z kořenů popularity forresterovských modelů tkví v tom, že jsou dopracovány do formy účelového „programového jazyka“ pro počítač, což nesmírně usnadňuje jejich ovládnutí a práci s nimi.

2. 1. Automatizované systémy řízení

Využívání prostředků výpočetní techniky v řídicích procesech je v současné době realizováno formou automatizovaných systémů řízení (ASŘ). Jejich výstavba probíhá v etapách projekce, implementace a exploatace.

Výstavbou automatizovaných systémů řízení jsou, mimo jiné, vytvářeny technické podmínky pro využívání modelů v praxi sociálního řízení a současně vzniká tlak na vytváření organizačních předpokladů — formování modelové experimentálních prvků v řídicích systémech. Ideový základ určení místa a úlohy nových subsystémů obsahuje hypotetický model počítačem vybaveného

řídícího systému jednotky materiální výroby [Pernica 1975]. Efektivní využití moderní techniky je spojováno se vznikem subsystémů: *modelu*, rozděleného na model experimentální (prognostický) a model normativní (plán); *analýzy výkonu* — zahrnující evidenci a operativní řízení; *banky dat* jako centrálního ukládání všech informací. Potřebné zrychlování rozvoje automatizovaných systémů řízení, jakož i technik modelování v řídicích procesech, naráží nejen na určité materiální potíže(20), ale i na nedostatečné rozpracování teorie modelování sociálních procesů a teorie automatizovaných systémů řízení. Výzkum v uvedených oblastech je i nadále realizován na úrovni aplikovaného výzkumu. Výstavba automatizovaných systémů řízení národního hospodářství klade celou řadu nových požadavků, jako například: nalézt (nejprve teoretické a posléze praktické) vyjádření „elementárního produktu“ a spolu s tím „elementárního výrobního subsystému“, což je považováno za základní předpoklad, aby bylo možno zvládnout matematický popis struktury a fungování národního hospodářství jako základu modelování s pomocí výpočetní techniky [Mateev 1975]. Vážným problémem zůstává softwarové zabezpečení funkcí automatizovaných systémů řízení, jakož i vícenásobné využití jednou zpracovaných programů.

Řídící systémy vyzbrojené výpočetní technikou jsou základním předpokladem pro apriorní odhalování důsledků řídicích zásahů a vzniku nových aktivit, jakož i modifikace vazeb mezi ekonomickým, technickým, technologickým a sociálním rozvojem (do něhož patří i otázky životního prostředí) pomocí modelování a vědeckých experimentů s modelem. Automatizované systémy řízení a jejich institucionální základ — výpočetní střediska — jsou novými prvky ve společenském výrobním systému. Jejich výstavba není pouze technickou a technologickou záležitostí, pronikání techniky do dalších oblastí lidské činnosti klade řadu otázek také v oblasti společenské nadstavby, jakož i konkrétního chování a jednání lidí.(21) Zanedbatelná není ani jejich ideologická funkce.(22)

3. Závěr

Mezi významné úkoly společenských věd a zvláště pak sociologie patří všestranná účast na zdokonalování sociálního řízení. Sociologie má ve svém arzenálu řadu přístupů, které mohou přispět k dalšímu objasňování mechanismů působení objektivních zákonů rozvoje společnosti. Účelné zařazení sociologických poznatků a jejich skloubení s poznatky ostatních věd v systému *poznání — model — předpověď* může být řešeno systémovým přístupem, který se ve vědecké činnosti projevuje mimo jiné požadavkem interdisciplinarity.

Rozvoj systému plánovitého řízení sociálních procesů je bezprostředně svázán s rozvojem prognózování sociálního rozvoje společnosti. Činnost subjektu řízení může být podstatně zkvalitňována využíváním vědeckých metod analýzy, poznání a ovlivňování společenské reality.

(20) Nárůst malých a středních počítačů v příštích 5–7 letech se má pohybovat okolo 100 počítačů ročně, z čehož až 80 % představuje obměnu vyřazovaných systémů, což již samo o sobě podtrhuje nutnost orientace na intenzifikaci jejich využití. Předpokládá se další prohlubování výstavby automatizovaných systémů řízení všech odvětví a úrovní, zejména v oblastech průřezového charakteru (plán, finance), tj. i v oblasti práce a sociálních věcí.

(21) Odhalování problémů a cest jejich řešení bylo náplní sympozií *Automatizované systémy řízení a řízení sociálních procesů — ASŘ RSP '79* a *Společenské a psychologické aspekty ASŘ — ASŘ/SPA '80*. Materiály jsou shrnuty ve sbornících ASŘ RSP '79. Praha, Dům techniky 1979; ASŘ/SPA '80. Praha, Dům techniky 1980.

(22) Blíže viz [Pernica 1980].

Za důležitý nástroj analýzy sociálních procesů je považován systémový přístup, zejména potom „systémová analýza“. Do jejího metodického aparátu patří simulace chování s využitím modelů realizovaných na počítačích. Tato analýza je významným pomocníkem v sociálním řízení – tedy řízení všech stránek společenské existence při řešení principiálních problémů, jakými jsou: optimální výběr cílů a tvorba mechanismů řízení. Modelování je považováno za významný způsob zdokonalování plánovací praxe, neboť dovoluje sloučit proces vypracování plánu a mechanismů řízení jeho realizace.

Nově formovaný nástroj vědeckého poznání – globální modelování – se ukazuje být adekvátním metodickým prostředkem modelování mechanismů fungování a rozvoje společnosti. Jeho základní metodou je práce s modelem společenského systému, který plní funkci prognostického modelu pro sociální řízení. Model takového typu je sestaven jako jediný systém dílčích dynamických modelů:

- zobrazuje teoreticky a empiricky zjištěné tendence, které se v relativně krátkém čase mění, mění se tedy i vazby jeho proměnných;
- jeho konstrukce je determinována objektivní strukturou modelovaného objektu a mechanismů vazeb;
- je určen k poznávání a řízení komplexu společnosti, což lze realizovat výhradně interakcí s řídicím subjektem, čemuž musí vyhovovat organizační, technické i programové vybavení;
- je realizovatelný výhradně na počítači.

Tvorba modelů rozvoje společnosti nepřekročila u nás zatím stadium parciálního ověřování možností. Za klíčové otázky dalšího postupu je možno považovat:

- vypracování teorie tvorby víceúrovňových hierarchických modelů sociální reality založených na marxisticko-leninské teorii sociálního rozvoje a ve vazbě na metody tvorby indikátorů;
- rozpracování teorie automatizace plánování, programování a řízení rozvoje komplexu společnosti;
- vypracování teorie implementace inovací systému sociálního plánování a řízení;
- orientace výzkumu i praxe sociálního řízení na aktuální přizpůsobování řídicích systémů prohlubující se automatizaci řízení;
- zhodnocení nových možností využití techniky v sociálním plánování v důsledku rozvoje výroby a využívání mikroprocesorů a mikropočítačů.

Modely řídicích systémů a prognózy jejich rozvoje zahrnují jako svoji integrální součást implementaci metod a nástrojů řízení. Racionální využívání modelu a modelování jako nástroje řízení závisí v podstatné míře na tom, nakolik tvoří mechanismus tvorby, přijetí a realizace rozhodnutí ucelený systém, respektující prioritu cílů celku a možnosti, které model ve spojitosti s využitím výpočetní techniky dává. Jednou z realizačních forem zdokonalování řídicích systémů se stává projekce a zavádění automatizovaných systémů řízení; tento proces je v samém počátku. V jeho průběhu je nezbytné důsledně uplatňovat systémový přístup a přihlížet k aspektům teoretickým, technologickým, technickým, ekonomickým, sociálním a jejich vzájemným vazbám [Dráb 1973].

Ve složitém a odborně velmi náročném procesu tvorby plánu se někdy málo výrazně prosazuje princip demokratického centralismu. Již v samotné koncepci

modelů rozvoje společnosti je nutno vytvářet předpoklady k prohlubování účasti všech institucí vědeckých a výzkumných, jakož i všech pracujících na tvorbě plánových řešení na všech řídicích úrovních. Tím je možno předcházet vzniku byrokratických tendencí.

Další rozvoj modelování a prognózování jako nedílných součástí sociálního řízení je limitován úrovní a rozsahem rozpracování teorie sociálního plánování a řízení z hledisek společenských, technických a přírodních věd.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, SPN 1977.
- Averjanov, A. N.: *Kategorija „sistema“ v dialektičeskom matěrializme*. Moskva, Nauka 1974.
- Berg, A. I. i dr.: *Upravenije, informacija, intělekt*. Moskva, Mysl' 1976.
- Blauberger, I. V. — Judin, E. G.: *Stanovlenije i suščnost sistěmnogo podchoda*. Moskva, Nauka 1973.
- Brežněv, L. I.: *Leninskim kurzom*. Moskva, Mysl' 1973.
- Dessau, E.: *Systémová analýza*. Praha, VŠE 1969.
- Dráb, Z.: *Úvod do systémoveho inženýrství*. Praha, SNTL 1973.
- Dráb, Z.: *Systémové inženýrství — racionalizace navrhování sociotechnických systémů*. Praha, Svoboda (v tisku).
- Dvořák, J.: *Využití simulačního modelování na makroúrovni společenského řízení*. In: *Simulace netechnických systémů*, Praha, DT ČSVTS 1975.
- Flejšman, V. C.: *Elementy teorii potěncial'noj efektivnosti složnych sistěm*. Moskva, Sov. radio 1971.
- Foret, M. — Illner, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Gvišiani, G. M.: *Global'nyje problemy i rol' nauki v ich rešenii*. Obščestvennyje nauki AN SSSR 1980, č. 1.
- Habr, J.: *Prognostické modelování v národohospodářské praxi*. Praha, SNTL 1978.
- Komplexní modelování*. Praha, Institut pro výchovu vedoucích pracovníků ministerstva průmyslu ČSR 1978.
- Krejčí, O.: *Model „postindustriální společnosti“*. Sociologický časopis 1980, č. 4, s. 388 až 402.
- Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
- Kutta F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Sociální plánování a sociální efektivnost*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Kutta, F. (Ed.): *Planning and Forecasting Social Processes*. Praha, Academia 1978.
- Kutta, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1980.
- Machoň, L.: *Modelování sociálních jevů a procesů*. Praha, ÚFS ČSAV 1980 (interní tisk).
- Maier, H.: *Existují hranice ekonomického růstu?* Praha, Svoboda 1979.
- Markov, M.: *Teorija sociál'nogo upravlenija*. Moskva, Nauka 1978.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Mateev, E.: *Avtomatizirovannaja sistěma upravlenija narodnym chozjajstvom*. Sofija, Nakl. BAV 1975.
- Mojsjejev, N. N.: *Sistěmnyj analiz dinamičeskich processov biosfery*. Věstnik akademii nauk SSSR 1979, č. 1, s. 97–108.
- Mojsjejev, N. N.: *Teorija upravlenija i problema „Čeloveč — okružajuščaja sreda“*. Věstnik akademii nauk SSSR 1980, č. 1, s. 63–73.
- Novik, I. B.: *Novyj tip modělnogo poznaniija*. Voprosy filosofii 1980, č. 7, s. 130–142.
- Osnovnyje rabočije dokumenty...* Studie č. 19, Praha, ÚFS ČSAV 1976, s. 100–101.
- Pernica, V.: *Současný stav a trendy vývoje a využití počítačů*. Sociologický časopis 1975, č. 6, s. 629–642.
- Pernica, V.: *Systémový přístup a řízení sociálních procesů*. Sociologický časopis 1977, č. 2, s. 160–167.
- Pernica, V.: *Využití počítačů v sociálním plánování*. Sociologický časopis 1979, č. 2, s. 234–244.

- Pernica, V.: *Automatizace — řízení — počítače*. Tribuna č. 14, 2. 4. 1980.
Prognoza rozwoju informatyki w Polsce do roku 2000. Warszawa, Min. nauki, szkolnictwa wyższego i techniki, Krajowe biuro informatyki 1973.
 Soukup, M.: *Globální problémy*. Politická ekonomie 1980, č. 4, s. 225—236.
 Warnkeová, C.: *Abstraktní společnost*. Praha, Academia 1977.
 Zeman, J. — Javůrek, Z.: *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.

Резюме

В. Перница: Управление социальными процессами и прогностическое моделирование

Социализму свойственна принципиальная предпосылка управляемости. Основным методическим принципом управления социалистическим обществом является программно-целевое управление. Моделирование и прогнозирование в сочетании с использованием вычислительных машин становятся основным реализационным комплексом постепенного совершенствования методов управления и прежде всего планирования, образующего центральный элемент управления комплексом социалистического общества.

Развитие системы планового управления социальными процессами непосредственно связано с развитием прогнозирования социального развития общества. Деятельность субъекта управления может существенно совершенствоваться путем использования научных методов анализа, познания и воздействия на общественную реальность.

Рациональное включение социологических данных и их увязка с данными других отраслей науки в системе «познание—модель—прогноз» может решаться с использованием системного подхода, проявляющимся в научной деятельности прежде всего в его междисциплинарном характере. Одним из его атрибутов является принцип приоритета целого и целей целого при решении всех частных вопросов.

Относительно молодая дисциплина «системный анализ» предлагает новые методы оптимизации решения принципиальных проблем социального управления — выбора целей, конструкции механизмов управления для их достижения и способов текущей корректировки как способа достижения целей, так и самих целей. Перспективным решением является создание иерархической системы моделей, которые должны учитывать неразрывное единство общественного базиса и общественной надстройки, что предъявляет высокие требования к познанию и выражению связей между отдельными элементами общественной реальности. Главная ценность моделей этого типа состоит в том, что они дают возможность познать будущие состояния, связи и проблемы моделируемого объекта — общества.

Адекватным методическим средством моделирования общества, его развития и механизмов функционирования считается глобальное моделирование. Глобальная модель составляется как единая система динамических моделей, она изображает теоретически и эмпирически установленные тенденции, которые изменяются в течение сравнительно короткого отрезка времени, а следовательно изменяются и связи ее переменных; ее конструкция детерминирована объективной структурой моделируемого объекта и механизмов связей; она предназначена для познания комплекса общества и для управления им, что можно реализовать лишь посредством взаимодействия с управляющим субъектом; это предполагает наличие соответствующего организационного, технического и программного оснащения. Она может быть реализована только на вычислительной машине.

Авторы уделяют внимание моделям типа Форрестера и вопросам их использования прежде всего в ЧССР. Характерная черта использования глобальной модели — взаимодействие модели с исследователем или управленческим работником при составлении плана и принятии решений — получает отражение в требованиях, предъявляемых к технике, в структуре автоматизированных систем управления как подсистема экс-

периментальной (предикативной) модели и увязывается с вопросами искусственного интеллекта. Затем авторы обращают внимание на необходимость прогностической ориентации исследований в области общественных наук, на необходимость разработки теорий: составления моделей, автоматизации планирования и управления, внедрения инноваций, и на принцип демократического централизма в сочетании с разработкой моделей и использованием вычислительных машин.

Summary

Pernica V.: Control of Social Processes and Prognostic Modelling

The principal precondition of manageability is intrinsic to socialism. The fundamental methodical principle of the management of socialist society is goal-directed programmatic management. In connection with the application of computers, modelling and forecasting are becoming a basic realization complex of a gradual improvement of management methods, and particularly of planning which represents an essential element involved in the management of the complex of socialist society.

The development of the system of planned management of social processes is in direct connection with the development of forecasting the society's social development. The activity performed by the subject of management may be substantially improved by applying the scientific methods of analysis, cognition and influencing social reality.

A purposeful classification of sociological findings and their interlinkage with findings obtained by the other sciences in the system knowledge — model — prognosis can be achieved by means of the system approach, manifesting itself in scientific activity primarily as interdisciplinarity. One of its attributes is the principle of the priority of the whole and of the goals of the whole in solving all partial issues.

The relatively young discipline „system analysis“ offers new methods for optimizing the solution of principal problems connected with social management — selection of goals, construction of managing mechanisms aimed at their attainment, and methods of current correction of the ways of attaining goals, as well as of the goals themselves. A prospective solution is seen in the formation of a hierarchical system of models bound to respect the inseparable unity of the social foundation and the superstructure: this lays high claims upon the ascertainment and expression of connection among the individual elements of social reality. The greatest contribution of models of the type referred to above lies in facilitating the ascertainment of future states, connections and problems of the modelled object — society.

Global modelling is considered to be an adequate methodical means of modelling society, its development and functioning mechanisms. The global model is formed as a single system of dynamic models reflecting the theoretically and empirically ascertained tendencies which are subjected to change in the course of a relatively short time, in consequence of which also the connections among its variables are undergoing a change; its construction is determined by the objective structure of the modelled object and the mechanism of connections; its aim is to promote the cognition and management of the complex of society — this can be realized only through the interaction with the managing subject, while the organizational, technical and programme equipment must be made to comply with this aim; it is realizable exclusively by means of the computer.

Attention is devoted to models of Forrester's type and to problems connected with their application mainly in Czechoslovakia. A characteristic feature of the application of the global model — i. e. the interaction of the model with the research or managerial worker in working out a plan and in decision-making — projects itself into the claims laid on technology. into the structure of automated management system as a subsystem of an experimental (predictive) model, and relates to problems of artificial intelligence. Reference is further made to the needs of the prognostic orientation of social-scientific research, to the elaboration of theories: model formation, automation of planning and management, implementation of innovations, and to the principle of democratic centralism in connection with the production of models and the application of computers.

Aktuální problémy sociálního plánování v Maďarské lidové republice*

Společensko-ekonomické přeměny, započaté v Maďarsku v roce 1945, zásadně změnily společenské vztahy, z kapitalistické společnosti byla vytvořena silná, neustále se rozvíjející socialistická společnost. Rozvoj v posledních 35 letech přinesl vynikající výsledky jak v ekonomické, tak i sociální oblasti. Hluboké přeměny společenské struktury odsunuly antagonistické třídy a jim odpovídající třídní protiklady do oblasti vzpomínek.

Společenská struktura Maďarska (třídní rozdělení ekonomicky aktivní populace) vypadala v roce 1980 takto:

dělníci	58,8 ‰
rolníci	13,1 ‰
inteligence	24,8 ‰
malovýrobci	3,3 ‰

Přeměny sociální struktury a vlastnických vztahů vytvořily podmínky pro prudký rozvoj ekonomiky a z toho vyplývající nepřetržitý růst životní úrovně obyvatelstva. Od roku 1950 byl zvýšen národní důchod na jednoho obyvatele 3,9krát a reálný důchod přibližně 4krát.

Společensko-ekonomický rozvoj byl plánovitě řízen stranou a socialistickým státem, přičemž rozhodující úlohu sehrálo národohospodářské plánování a jeho výstupy — národohospodářské plány různého časového dosahu. Úspěchy společensko-ekonomického rozvoje byly přirozeně doprovázeny některými nedostatky a rozpory. Na stále vyšší úrovni rozvoje socialismu se stávají cíle stále složitější a z hlediska bezprostředního řízení nesnadno uchopitelné. Po dokončení zásadních přeměn společnosti se na přední místo dostaly různé dílčí cíle (například zvýšení kulturní úrovně, mobility atd.), jejichž realizace představuje složitý dlouhodobý proces. Národohospodářské plánování, které plní základní a nejdůležitější úlohu při uskutečňování společensko-politických cílů, bylo postaveno před zcela nové úkoly; vazba mezi ekonomickými a společenskými cíli přestala být jednoduchá a jednoznačná, jejich vztah se stává stále složitější a zprostředkovanější, vazby mezi ekonomickým rozvojem a společenským pokrokem tvoří složitý, dosud ne zcela poznatý systém.

To vše jsou důvody, které vedly k nezbytnosti znovu promyslet vazby mezi společenskými cíli a národohospodářským plánováním, určit roli a funkce, které plní různé společenské instituce a cíle v životě společnosti, a na tomto základě znovu prozkoumat jejich vzájemné vztahy v oblasti národohospodářského plánování.

* Výtah z referátu na zasedání pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování* problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*, které se konalo v říjnu 1980 ve Varšavě.

Autor je pracovníkem Výzkumného ústavu plánování Státní plánovací komise Maďarské lidové republiky.

Tím ovšem není řečeno, že by národohospodářský plán do této doby nebral v úvahu společenské cíle a vztahy. Vždy v zásadě vycházel ze společenských cílů a některé jejich prvky byly bezprostředním objektem plánování. Avšak kategorie společenského plánování a odpovídající systém pojmů se začaly objevovat na konci šedesátých let, přesněji v sedmdesátých letech jako důsledek nové etapy společensko-ekonomického rozvoje socialistické společnosti. V ekonomické oblasti je tato etapa obvykle charakterizována přechodem ekonomického rozvoje z extenzivního na intenzivní typ, v sociální sféře pak pojmem „rozvinutá socialistická společnost“. (1)

Myšlenku o společenském plánování považujeme za odraz uvedených kategorií v národohospodářském plánování. Z tohoto hlediska pak společenské plánování neznamena přeměnu dosavadního „ekonomického plánování“ na společenské, ale zdokonalení národohospodářského plánování (které vždy obsahovalo společenské prvky) tak, aby lépe odpovídalo nové situaci.

Myšlenka společenského plánování se objevila v neobyčejně dynamickém období socialistického rozvoje. Na počátku sedmdesátých let tvořil průměrný roční přírůstek národního důchodu přibližně 6 %, zvyšování životní úrovně obyvatelstva bylo přímo úměrné tomuto přírůstku. Relativní dostatek materiálních prostředků (v tomto případě použití termínu „dostatek“ je potvrzeno údálostmi posledního období, dříve jsme hovořili především o množství cílů a omezenosti materiálních prostředků) a především jejich dynamika vyzvedly otázky rozdělení materiálních prostředků mezi různé cíle rozvoje (odvětví a pododvětví), otázky jeho konzistence s cíli socialistické výstavby, potřeby revize fondů a finančních fondů, změn řízení ekonomických procesů v závislosti na změnách systému společenských cílů.

Obtížnost řešení těchto otázek je nejlépe patrná z důvodů, které vedly k požadavku přeskupení ekonomických zdrojů v národohospodářském plánování:

- a) Především to byla nutnost řešení otázek vazeb struktury příjmů dosažených výdělkem a dotací, které jsou poskytovány ze společensko-politických důvodů na úrovni národního hospodářství. Jde o dvě základní formy rozdělování v socialismu, rozdělování podle práce a společenské rozdělování, orientované především na zmenšení demografických a sociálních rozdílů ve zdravotní péči daných rozdílnou individuální a rodinnou situací. Mezi oběma formami vznikají rozpory, orientace na zmenšování sociálních rozdílů vyžaduje zvyšování společenských dotací, stimulace efektivnosti a kvality práce vyžaduje intenzivnější zvyšování podílu mzdy.
- b) Z prvků životní úrovně obyvatelstva se dynamicky rozvíjela spotřeba, za období 1960 – 1973 se zvýšila 2,2krát, rychlým tempem se rozvíjela infrastruktura sociálního zabezpečení obyvatelstva. K tomu několik údajů: za období 1960 – 1978 se zvýšil počet každoročně dokončovaných bytů ze 34 tisíc na 88 tisíc, v důsledku toho se změnil počet obyvatel připadajících na 100 obytných místností z 245 v roce 1960 na 153 v roce 1978. Podíl bytů vybavených vodovodem představuje 53,8 %. Nemocenské pojištění se dnes vztahuje na všechno obyvatelstvo. Jak je z konkrétních údajů zřejmé, rozvoj je značný, přesto vznikl rozpor mezi úrovní spotřeby a jejím všestranným zajištěním. Zaostalost obchodní sítě, opravárenství a služeb snižovala úroveň materiální spotřeby, a proto ji lidé subjektivně považovali

(1) V této stati nejsou uvedené pojmy analyzovány vzhledem k tomu, že jsou v odborné literatuře dostatečně rozpracovány.

za nižší než ve skutečnosti je. V rozvoji způsobu života se vedle materiální spotřeby dostává na první místo poptávka po službách zabezpečovaných ze společenských zdrojů, jako jsou zdravotnictví, vzdělání, kultura. Ukazuje se nezbytnost intenzivněji rozvíjet infrastrukturu těchto služeb na úkor osobní materiální spotřeby.

- c) Třetím důvodem přerozdělování zdrojů pro lepší plnění společenských cílů je problematika socialistického způsobu života, formování socialistického člověka. V samých počátcích rozvoje socialistické společnosti se zdálo, že proces formování socialistického způsobu života bude v podstatě zahájen ekonomickými a společenskými přeměnami a bude se automaticky s nimi rozvíjet a v podmínkách socialistických výrobních vztahů bude jeho rozvoj bez rozporů. Život však ukázal, že ve skutečnosti jde o neobyčejně rozporný proces. Formování socialistického způsobu života a vědomí probíhá mnohem pomaleji než přeměny výrobních a základních společenských vztahů. Žádoucího posunu v této oblasti je možno dosáhnout jen dlouhodobým cílevědomým a koordinovaným úsilím strany a socialistického státu. Jelikož oblast způsobu života a vědomí není možno řídit bezprostředně, hrají při vypracování společenského plánu, stanovení ekonomické politiky a při národohospodářském plánování významnou roli opatření zaměřená právě na formování socialistického způsobu života a socialistického vědomí (v dlouhodobé i krátkodobé perspektivě). Taková opatření mohou být často v rozporu s ekonomickými hledisky, jinak řečeno mohou klást nároky na zdroje potřebné pro řešení ekonomických úkolů.

Uvedené tři okruhy problémů jsou zároveň konkretizací požadavků společnosti na změny v národohospodářském plánování. K nim je možno přiřadit ještě tři faktory, které objektivně vedou k požadavku prověrky plánovacího procesu:

- a) Ekonomické cíle tvoří naprostou většinu konečných cílů na úrovni národohospodářského plánu, ve vztahu ke společenským cílům se většinou projevují jako prostředky. Vzniká nebezpečí, že připouštíme-li automatismus vazeb a charakter vazeb považujeme za stálý, mohou ekonomické cíle začít samostatný život (určitý samopohyb je přirozený) a odtrhnout se od společenských cílů. Proto není možné opomíjet periodickou prověrku systému cílů národohospodářského plánování srovnáním se systémem cílů sociálního rozvoje společnosti. S takovým opomenutím se často setkáváme při plánování odvětví nemateriálních služeb, které tvoří tradiční část národohospodářského plánu.
- b) Spolu s omezením možností extenzivního ekonomického rozvoje se obrátila pozornost od ukazatelů kvantitativního charakteru na ukazatele kvalitativní. To již samo o sobě staví před národohospodářské plánování nové požadavky. Kromě toho zvýšený význam kvalitativních prvků výrobního procesu postavil do středu pozornosti nositele kvalitativní stránky společenské výroby — člověka.(2)
- c) Myšlenka sociálního plánování má dvě dialekticky jednotné stránky. První vyžaduje prověrku národohospodářského plánu z hlediska sociálních cílů společnosti jako celku, druhá zdůrazňuje nutnost zvýšení společenské účasti

(2) Stále častěji se v podobných vazbách používá označení „lidský faktor“ (pozn. překladatele).

v procesu plánování. S rozvojem socialistické demokracie se stále silněji projevuje požadavek organizací, institucí a širokých lidových mas zúčastnit se tvorby plánu. Takovou účast vyžaduje i částečná decentralizace plánování, vyhlášená ekonomickou reformou v roce 1968.

Uvedené faktory vyvolaly nutnost prověrky sociálních vazeb národohospodářského plánu a realizace požadavků dosahování společenských cílů plánem. Proces zdokonalování národohospodářského plánování však v polovině sedmdesátých let narazil na neočekávané překážky. Nové podmínky, které se vytvořily ve světové ekonomice, a z nich vyplývající změněné podmínky rozvoje a růstu vyvolaly nutnost změnit strategii rozvoje. Zahraničně ekonomické problémy, zhoršení podmínek obchodu, ukázaly na řadu problémů také v oblasti výroby: Jde především o zaostalou strukturu produkce, nadměrnou spotřebu surovin a energie ve výrobě, velký podíl výrobků, které pro svoji nízkou kvalitu nemohou konkurovat na světovém trhu a neplní požadavky na ně kladené, nízkou produktivitu práce. Zhoršení ekonomické situace se odrazilo i v tvorbě národního důchodu, jehož průměrný roční nárůst 6 % na počátku sedmdesátých let se v roce 1979 – 1980 snížil na 3 % a v období další pětiletky se pravděpodobně nezvýší.

Situace je složitější o to, že částí vytvořeného národního důchodu je nutno pokrýt úvěry a úroky z nich, vlastní národní využití je tedy nižší. Značnou část ekonomických zdrojů bylo nutno přeskupit, neboť struktury výrobků a skupin výrobků vyžadují nové investice. Ekonomická sféra v užším slova smyslu tak vyžaduje zdroje na vrub cílů sociálního charakteru. Také pozornost se do jisté míry odpoutala od cílů sociálního charakteru, v první řadě se řeší ekonomické problémy: obnovení zahraničně obchodní bilance a přeměna struktury produkce. Na rozdíl od několikaletého období, v němž byla neustále zvyšována životní úroveň obyvatelstva, se v posledních letech tento trend změnil, životní úroveň rostla velmi pomalu – u některých skupin obyvatelstva se vůbec nezvyšovala. Vážným úkolem se stalo zachování dosažené úrovně v jednotlivých oblastech. Jako příklad může sloužit kvantitativní změna plánu bytové výstavby. V páté pětiletce byl vytyčen úkol bytové výstavby, který daleko převyšoval dřívější objemy. Do konce páté pětiletky (v MLR jde o léta 1976 – 1980 – pozn. překl.) bude vystavěno 440 tisíc nových bytů. Pro další pětiletku se předpokládá výstavba 350 tisíc nových bytů. Přesto, že i tento počet je značný, nebude možno plně uspokojit potřebu každé rodiny mít vlastní byt a v důsledku demografického rozvoje i nutné likvidace bytů zůstane ještě na konci roku 1985 200 – 300 tisíc rodin bez vlastního bytu.

Pokud jde například o materiální vybavení škol, pouhé udržení dosažené úrovně naráží na potíže, (částečně z demografických příčin); stejné problémy jsou i v oblasti ochrany životního prostředí.

Problematika životní úrovně a sociální otázky staví ve změněné situaci před národohospodářské plánování nové požadavky. V důsledku toho, že bude pravděpodobně nutno snížit přímé výdaje na sociální rozvoj, je nutno počítat se vznikem napětí v některých oblastech. V procesu realizace společenského rozvoje a tvorby životní úrovně je nezbytné vypracovat novou strategii rozvoje, která by brala plně v úvahu změněné podmínky a zároveň by byla schopna využít všech dosud skrytých rezerv růstu. V národohospodářském plánování již lze najít jak příznaky nutného přizpůsobení ke změněným podmínkám, tak i hlavní požadavky pro další rozvoj:

a) V národohospodářském plánování se zvýšila úloha a váha perspektivního (dlouhodobého) plánování, což umožňuje více brát v úvahu vazby národohospodářského plánu a sociálních procesů. Společenské změny se odehrávají v časových úsecích, které překračují nejen roční, ale i pětileté plánovací horizonty, jejich seriózní rozpracování je možné jen v dlouhodobých plánech (15 – 20 let).

V Maďarsku je rozpracován první pracovní dlouhodobý plán do roku 2000, v současné etapě probíhají analytické a prognostické práce. V prognózách mají významné místo prognózy společenského charakteru. Pro centrální řízení bylo vypracováno 27 prognóz, které zahrnují více než 100 dílčích prognóz. Celkem 12 prognóz obsahuje společenské aspekty:

1. Dlouhodobé procesy vývoje obyvatelstva a osídlení
2. Dlouhodobý rozvoj podmínek zaměstnanosti
3. Dlouhodobá prognóza podmínek rozvoje společnosti
4. Dlouhodobá prognóza podmínek, ovlivňujících tvorbu důchodů obyvatelstva
5. Dlouhodobý rozvoj nevýrobní spotřeby
6. Dlouhodobá tvorba potřeb vzdělání
7. Dlouhodobý vývoj potřeby zdravotnického zabezpečení
8. Dlouhodobý vývoj požadavků na byty
9. Prognóza formování kulturních potřeb
10. Prognóza požadavků na tělovýchovu a sport
11. Prognóza některých základních procesů teritoriálního rozvoje
12. Dlouhodobé formování životního prostředí a jeho kvality.

b) Organickou částí národohospodářského plánování je teritoriální plánování. V regionálním aspektu sociálně ekonomického rozvoje se sociální otázky projevují zvláště ostře. Je možno říci, že kalkulace na makroúrovni národohospodářského plánu berou v úvahu obyvatelstvo jako celek, v teritoriálním členění se však individualizují, sociální vlivy se zde projevují konkrétněji a hmatatelněji. Je nutno věnovat velkou pozornost provázání teritoriálního a odvětvového plánování a zároveň dosáhnout toho, aby vzájemná vazba byla skutečně oboustranná, to znamená, aby teritoriální plán nebyl pouze rozložením plánů odvětví, ale aby také aktivně působil zpětně na plány odvětví.

Značným krokem vpřed v teritoriálním plánování je rozpracování dlouhodobého plánu rozvoje sídelní sítě, který přesně určuje funkce, směry a vztahy mezi obcemi a třídí je podle kategorií.

c) Značného pokroku bylo dosaženo vytvořením základu sociálně statistických dat pro národohospodářské plánování. V sedmdesátých letech pracovala Stálá komise RVHP pro statistiku na vytvoření jednotného systému sociálně ekonomických ukazatelů. (3) K této práci významně přispěl také Centrální statistický úřad.

V současné době je doporučován systém ukazatelů složený z 12 subsystémů – uvažuje se o dalších 4 subsystémech. Přípravovaná publikace Centrálního statistického úřadu *Společenské trendy* vychází z doporučení komise RVHP a popisuje rozvoj sociálních procesů v Maďarské lidové republice systémem

(3) Komise působí jako ústřední koordinační orgán pro statistické úřady členských zemí RVHP. Vydala *Základní metodologická ustanovení v oblasti statistiky*. Doporučení a dokumenty Komise však nejsou pro jednotlivé státy závazné a jsou aplikovány až po konfrontaci s praxí té které země (pozn. překladatele).

ukazatelů členěným do těchto subsystémů:

1. Demografie a rodina
2. Vzdělání
3. Pracovní síla a zaměstnanost
4. Společenská struktura a mobilita
5. Příjmy obyvatelstva
6. Spotřeba
7. Zdravotní stav
8. Byty
9. Činnost v oblasti kultury
10. Sport, turistika, oddech.

Byl již rozpracován 11. subsystém RVHP *Časový rozpočet* a 12. subsystém *Sociální pojištění* se nyní zpracovává.

Systematizace a sběr sociálních ukazatelů vede ke zvýšení úrovně národohospodářského plánu a vytváří možnost přesnějšího vyjádření sociálních cílů a vazeb v plánovacím systému. Objevuje se další úkol těsnějšího propojení jednotlivých subsystémů a statistického vyjádření vzájemných vazeb.

d) Je nutno zvyšovat účast širokých mas pracujících v národohospodářském plánování. To znamená na jedné straně zapojit do plánové analytických prací vynikající vědce a odborníky všech odvětví, na druhé straně zabezpečit demokratické vyjádření široké veřejnosti k plánu a kontrolu prostřednictvím masových společenských organizací a národních výborů. Zvýšení společenské účasti je možno spojit s dalším prohloubením teritoriálního plánování: tak je možno značnou část obyvatelstva zapojit do zpracování a posuzování plánu.

e) Dílčí změny vyžaduje nejenom metodika plánování, je nutno také přehodnotit některé vžitě názory. Změna společenských a ekonomických podmínek s sebou nese také změny v možnostech hospodaření a plánování. Místo kvantitativního růstu, který byl doposud charakteristický pro změny životní úrovně, musí nastoupit jiné metody. I na národohospodářské úrovni je nutno hledat řešení podporující kvalitativní rozvoj. Kvalitativní stránky růstu životní úrovně se projevují v požadavcích na výrobce zboží široké a dlouhodobé spotřeby. Vyšší kvalitativní úroveň tohoto zboží zvyšuje na jedné straně jeho užitnou hodnotu, a tím působí na zvyšování životní úrovně, aniž by byl nutný kvantitativní růst, na druhé straně se zlepšená kvalita může projevit také v delší době použitelnosti, což představuje úsporu nejenom pro spotřebitele, ale i pro výrobce. Prodloužení doby použití vede k úsporám výrobních kapacit a u spotřebitele k úspoře peněz, což koneckonců vytváří předpoklady ke kvantitativnímu rozvoji spotřeby. Vytvořením všestranně dokonalejších podmínek spotřeby může být zvýšena spokojenost spotřebitelů. Rozvoj obchodní sítě a její racionálnější organizace (např. otvírací doba v obchodech), rozšíření servisní sítě mohou zvýšit pocit subjektivní spokojenosti spotřebitele a současně představují skutečnou úsporu peněz a času. Z toho vyplývá, že je nutno klást důraz na rozvoj účelných podmínek a situace spotřeby, nikoli na pouhé kvantitativní zvyšování osobní spotřeby.

Je zřejmé, že zvyšování úrovně výroby je nejenom klíčovým úkolem ekonomického rozvoje, ale i významným faktorem rozvoje společenského. Proto musí plánovači při rozpracování plánů věnovat větší pozornost formování kvalitativních prvků, a to dokonce na úkor kvantitativně postavených cílů.

S otázkami kvality je spojena nezbytnost přechodu k racionálnějšímu hospodaření. Při rozdělování omezených zdrojů je nutno zvýšit úroveň výběru. Jednotlivé cíle rozvoje je nutno přesně kategorizovat na základě přesně definovaného a dokumentárně vyjádřeného systému společensko-ekonomických preferencí. Je nutno prosazovat princip lépe méně, ale kvalitněji, a vyhýbat se řešením, která jsou levná, ale mají malou perspektivu.

Požadavek racionálního myšlení neplatí pouze pro oblast výroby, ale ve stejné míře i pro spotřebu. Přestože spotřebitel má svobodu výběru a sám tvoří svoji strukturu spotřeby, centrální opatření, plány mohou působit na jeho orientaci a napomáhat formování racionálnější, zdravé struktury spotřeby.

V přehledu společenských vazeb národohospodářského plánování má zvláštní význam koordinace jednotlivých odvětví a samostatných oblastí plánování, zajištění souladu společenských efektů odvětvových a pododvětvových plánů. Proto je nutné se v sociálním plánování zaměřit na odhalení a ohodnocení těch plánových průsečíků, které vytvářejí neurologické body odvětvových vazeb ze společenského hlediska. Sociální plánování se neomezuje na pouhou prověrku jednotlivých oblastí plánování z celospolečenského a sociálního hlediska, ale vede k vyšší komplexnosti hospodaření, jeho vyššímu zespolečenštění a klade základ k syntéze ekonomického plánování s plánováním sociologického charakteru. Sociologický přístup k národohospodářskému plánování má stále významnější úlohu. Zvláště v analytické fázi, zkoumá-li se situace jednotlivých sociálních skupin a možností jednotlivých plánových variant vyvolat změnu této situace, se rýsuje možnost překročit dosavadní organizační a institucionální hranice současné praxe plánování.(4)

(4) Například sociologické výzkumy rodin, které jsou v obtížné situaci z několika různých, avšak současně působících příčin (nízký výdělek, mnoho dětí, špatné bydlení atd.), byly podkladem pro plánovité změny v této oblasti.

O významu sociologických výzkumů pro prognózování sociálně ekonomického rozvoje v Německé demokratické republice*

Sociální prognózy jako vědecká předpověď směrů a obsahu budoucích procesů ve společnosti se v NDR již dávno staly nezbytným prostředkem poznání, řízení a plánování sociálně ekonomického rozvoje. Spolu s nepřetržitou analýzou rozvoje, struktury a fungování socialistické společnosti přispívají k shromažďování informací pro dlouhodobé plánování. Kvalita sociální informace určuje kvalitu analyticko-prognostické práce a tím také kvalitu plánových řešení.

Stálý růst rozsahu sociální informace a vzrůstající informační poptávka jsou atributem společenského rozvoje. Sociologická informace je sice relativně úzce spojena s vědecko-technickou, ideologickou a dalšími informacemi, má však také své specifické zvláštnosti, které vyplývají z předmětu sociologie. Sociologie vypracovala metody a instrumenty dovolující optimálně využít různé zdroje sociální informace. Toto využití předpokládá vytvoření souboru indikátorů a metod, programových souborů a bank dat k získání maxima druhotné informace z minima informace prvotní. Hodnocení jakékoli shromážděné informace předpokládá určitou filtraci, tj. její předběžné obsahové zpracování podle úkolu zadaného institucí, matematicko-statistické zpracování a posouzení vědecké relevance.

Taková filtrace informace samozřejmě předpokládá odpovídající prvotní zpracování, analýzu a prognózování odpovídajících řídicích úrovní. V NDR je sice k dispozici relativně široká informační základna (statistika, registrační a archivní materiály, vědecké a jiné dokumenty a výsledky sociologických výzkumů), v současné době však se vytvořila nerovnováha mezi prvotní a zpracovanou informací. Zkoumáme-li existující sociální informace z hlediska společenské analýzy a prognózy, můžeme se plným právem ptát, máme-li k dispozici nezbytná data. V tomto kontextu je nutno problematiku informací posuzovat nejenom z hlediska jejich sběrů a hodnocení, ale také z hlediska jejich akumulace.

V této souvislosti je nutno vzít v úvahu otázky různého stupně vyspělosti ekonomické a sociální statistiky a vytvoření bank dat s využitím výpočetní techniky.

Těsná vazba analýzy a prognózy sociálně ekonomického rozvoje se projevuje v tom, že v obou případech hrají významnou úlohu systémy ukazatelů. Proto je tak důležité rozpracovat ukazatele pro analýzu, plánování i prognózování na jednotném metodologickém základě. V NDR bude v příštích letech zaměřeno úsilí sociologů především na okruh úkolů sociální politiky. To se týká zkva-

* Výtah z referátu na zasedání pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování* problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*, které se konalo v říjnu 1980 ve Varšavě.

Prof. H. Berger je vedoucím oddělení v Ústavu pro sociologii a sociální politiku Akademie věd Německé demokratické republiky; D. Rentschová je pracovnící ústavu.

litnění analýzy efektivnosti i zdůvodnění dlouhodobé strategie sociální politiky, která je zaměřena na další zvýšení životní úrovně a zahrnuje tyto hlavní směry:

- a) dynamiku a strukturu poptávky;
- b) růst důchodů a koupěschopné poptávky;
- c) zlepšení sociálního zabezpečení;
- d) rozvoj služeb pro obyvatelstvo;
- e) ochranu prostředí.

Je proto zvlášť nutné upozornit na sociologická opatření ve třech velkých oblastech sociální politiky, které jsou objekty sociálního prognózování a jichž se týkají rozpracovávané „systémy sociálních indikátorů“. Jde o:

- a) základní sociální procesy, jako další rozvoj a sblížování tříd, vrstev a sociálních skupin;
- b) sociální situaci pracujících charakterizovanou zvláště takovými momenty, jako jsou obsah a podmínky práce, bytové podmínky, výdělek, zásobování a všestranné zabezpečení, volný čas, ochrana práv žen a dětí, situace rodin, matek a starých občanů, ochrana prostředí;
- c) sociální opatření v oblasti práce, ve společensko-politické sféře, v duchovně kulturní oblasti.

Je zřejmé, že pásma prognóz těchto sfér jsou různá, neboť výchozí informace má rozdílnou úroveň a objektivní možnosti prognóz sociálních podmínek a sociálních poměrů jsou nestejně.

Aktuálnost využití sociologických poznatků pro zlepšení prognostické činnosti v národním hospodářství NDR, tj. v sociálně ekonomické sféře, zabezpečující rozšířenou reprodukci v zemi, je dána nutností více respektovat kvalitativní faktory společenského pracovního procesu v budoucnosti. V *Metodických pokynech pro plánování národního hospodářství NDR* v letech 1981 – 1985, které byly uzákoněny, je dokumentárně doloženo, že v zájmu zabezpečení mohutného zvýšení účinnosti důležitých národohospodářských úkolů je nutno rozpracovat dlouhodobé programy rozvoje jednotlivých podstatných komplexů sociálně ekonomické politiky. Z toho vyplývá, že spolu s dlouhodobým programem bytové výstavby, přijatým v roce 1973, který je jádrem sociální politiky v NDR a je zaměřen na vyřešení bytové otázky jako sociálního problému do roku 1990, stávají se předmětem dlouhodobých koncepcí rozvoje v národním hospodářství také další sociální problémy. Přitom bude nutno vytvořit předpoklady, jež by na jedné straně zajišťovaly dosažení efektivního ekonomického výsledku, například při zabezpečení energie, surovin a materiálů a při využití pracovních zdrojů, a na druhé straně by přispívaly k dalšímu rozvoji objektivních podmínek socialistického způsobu života v Německé demokratické republice. Systematický obrat sociologických vědeckovýzkumných institucí k takovému dlouhodobě důležitým sociálně politickým problémům je zdůrazněn i založením Ústavu sociologie a sociální politiky AV NDR v roce 1978.

Efektivní prognostická práce, chápána jako neoddelitelná část řízení a plánování sociálních procesů v rozvinuté socialistické společnosti, závisí především na tom, jak se podaří dokonaleji využívat objektivní zákony rozvoje společnosti. V zájmu jejich hlubšího poznání je nutné využívat sociologické výzkumy v takovém směru, aby doplňovaly poznatky ekonomické a odhalovaly sociální tendence rozvoje charakteristické pro zachování komplexnosti sociálního pokroku socialistického zřízení. Dlouhodobě plánování národního hospo-

dářství předpokládá stálé udržování základních proporcí a vysokou výkonnost výroby,⁽¹⁾ což nemůže být dosaženo, budou-li úkoly řešeny jednostranně, jen v ekonomické rovině.

Specifický význam sociologických výzkumů při prognózování sociálních procesů vyplývá z úkolu zdokonalit systém sociálně ekonomických ukazatelů, sloužící ke kontinuálnímu zobrazování společenského rozvoje tak, aby bylo možno postihovat stále více sociálních aspektů, jež překračují rámec obvyklých ekonomických přístupů, ale které ve skutečnosti, zkoumáme-li je v perspektivě, napomáhají nebo přímo vedou k vyřešení sociálních problémů. Tento požadavek vědecky založeného dlouhodobého plánu nemohou splnit dosud používané statistické ukazatele. Je pravda, že soubor těchto ukazatelů (každoročně v NDR vydávaný) poskytuje širší možnosti evidence sociálních procesů než ekonomické ukazatele. Zpravidla však vypovídá pouze o materiálních životních podmínkách a sociálních vztazích, tj. o objektivních podmínkách v NDR. Statistické ukazatele charakterizující sociální činnosti, sociální aktivitu lidí a způsob uspokojení určitých potřeb neexistují. Nemohou také zachytit subjektivní hodnocení životních podmínek ani subjektivní odraz působení objektivních podmínek na kvalitu uspokojování potřeb lidí, což má, podle našeho mínění, svůj význam jako druh sociální informace. Sociologické ukazatele naproti tomu mohou odrazit kvalitativní změny v dynamice potřeb obyvatelstva. Proto mají vysokou hodnotu z hlediska konkretizace sociálních cílů společenského rozvoje.

Pro vypracování závěrů o dlouhodobém rozvoji společnosti jako celku nemohou bohužel sloužit jakékoli sociologické výzkumy. V každé problémové oblasti je nutno provést několik základních výzkumů na vysoké teoretické a metodické úrovni. V současné době vznikly v NDR disproporce mezi objemem empirického materiálu získaného sociologickými výzkumy a teoretickými závěry, které by odhalovaly dlouhodobé změny ve společnosti a jejich tendence. Zlepšení této situace závisí na zvýšení metodické a metodologické úrovně přípravy, provedení, hodnocení a interpretace sociologických výzkumů. Předpokládáme, že díky vytvoření sociologického metodického centra, které začne v nejbližší době působit v Ústavu pro sociologii AV NDR, bude možné se lépe vypořádat s úkoly spolehlivého a racionálního získávání sociologické informace v NDR.

Sociologické výzkumy a expertízy o dlouhodobém výhledu rozvoje naší společnosti, které našly praktické použití, se dosud týkaly především oblasti teritoriálního rozvoje a rozvoje sociální struktury. Sociologická expertíza byla například využita při rozhodnutí o sociálně ekonomickém rozvoji velkých podniků města a okresu Riesa. Také v projektu rozvoje hlavního města NDR Berlína a jiných velkých měst byly využity výsledky sociologických výzkumů.

Ústav pro sociologii připravuje výzkumy zaměřené k poznání dlouhodobých tendencí rozvoje obyvatelstva NDR. Je to například výzkum zprostředkujících mechanismů sociálně ekonomické determinace reprodukce obyvatelstva, jehož cílem je přispět k zabezpečení prosté reprodukce obyvatelstva NDR. Jde současně o odhalení vzájemné vazby sociálně politických a demografických procesů a jevů a vypracování základů vědecky založené předpovědi reprodukce sociálních skupin. Jsou zkoumány tyto aspekty problematiky:

(1) *Direktivy k pětiletému plánu na léta 1976 – 1980.* Berlín 1976, s. 173.

1. analýza sociální potřeby mít děti;
2. analýza rozvoje životních podmínek společnosti a rodin;
3. analýza rozvoje hodnotových orientací jednotlivců a jejich rodin.

Cílem tohoto komplexního, na praxi orientovaného výzkumu je navrhnout opatření v oblasti sociální politiky, zajišťující, aby naprostá většina rodin v NDR měla 2 – 3 děti.

V Ústavu pro sociologii jsou připraveny také sociologické výzkumy, které mají sloužit pro dlouhodobou politiku rozvoje rodiny v NDR. Jsou zaměřeny na poznání vztahů mezi rodinou a společností v dlouhodobém vývoji, na formování socialistického způsobu života v rodinách různých tříd a vrstev a na působení sociálně politických opatření v této oblasti. Na empirické úrovni je také sledován problém sociální aktivity, činnosti specifické kvality, pro niž je charakteristická uvědomělá, na společenský pokrok zaměřená činnost.

Výsledky těchto výzkumů budou zvláště zajímavé pro vypracování prognóz hybných sil společenského pokroku.

Problémy plánování sociálního rozvoje regionálního systému v podmínkách Bulharské lidové republiky*

IVAN MIRONOV
Sofia

Problematika sociálního rozvoje má velký a trvalý význam pro teorii i praxi. Tento význam je podmíněn vlivem sociálního rozvoje a řešení jeho různých problémů na chování obyvatelstva. Protože v celostátním měřítku je efektivnost řešení různých odvětví a činností, rajónů, sídel i podniků determinována chováním obyvatelstva, odrážejícím řídicí zásahy i objektivní podmínky práce a života, jeví se vnitřní náplň tohoto chování v zásadě i jako kritérium účel-
nosti řídicích zásahů sociálního rozvoje samého. Správná je taková koncepce řízení, která vytváří nutné podmínky pro to, aby obyvatelstvo vystupovalo v roli prostředníka při realizaci celospolečenských cílů a specifických cílů jeho jednotlivých organizačních struktur.

Výstavba socialistické společnosti vyžaduje podstatné změny objektivních podmínek života i práce. Tyto změny se týkají v první řadě vlastnictví výrobních prostředků, rozvoje výrobních sil a sociální stratifikace. Pro řízení má prvořadý význam správné chápání působnosti různých faktorů na chování obyvatelstva v oblasti práce, společensko-politické činnosti v příslušných regionech a sídlech, v podnicích, rodině apod. V opačném případě není možné zabezpečit podmínky pro dynamický a harmonický rozvoj společnosti ani osobnosti. Z těchto důvodů nabývají problémy sociálního rozvoje prvořadého významu pro různé úrovně řízení.

V poslední době se v Bulharské lidové republice systematicky usiluje o zdo-
konání řízení jednotlivých oblastí společenského života. Stále více se prosazuje chápání řídicí práce jako činnosti, která musí být založena na adekvátním respektování vzájemného působení a vztahů těch prvků, jež sleduje sociologie, a kterou je třeba — obrazně řečeno — „sociologizovat“. Z těchto důvodů se zvyšuje pozornost věnovaná problematice plánování sociálního rozvoje, a to zejména při zpracování koncepcí sociálně ekonomického rozvoje země, jejích jednotlivých rajónů, sídel i sídelních systémů, podniků a pracovních kolektivů. Sociální problematika tak vstupuje do hodnocení současného stavu, do zpracování variant plánu, do výběru konkrétních opatření i do zajištění jejich realizace. Je však možné s určitostí říci, že existuje řada složitých, doposud nevyjasněných problémů, jež komplikují práci při plánování sociálního rozvoje.

Tyto obtíže lze dokumentovat na práci související s programovým úkolem *Projekt sociálního rozvoje Silistrenského okruhu* na téma *Projekt, program a systém plánování komplexního rozvoje regionálního systému*. Stať je věnována nejdůležitějším z těchto problémů.

* Výtah z referátu na zasedání pracovní skupiny *Sociální plánování a prognózování* problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování*, které se konalo v říjnu 1980 ve Varšavě.

Autor je vedoucím oddělení Sociologického ústavu Bulharské akademie věd v Sofii.

I. O pojmu „sociální rozvoj“

Vyjasnění obsahu pojmu „sociální rozvoj“ je první nutnou podmínkou pro sestavování plánů zaměřených na realizaci skutečně sociálních cílů.

1. Sociální rozvoj v širším smyslu zahrnuje všechny druhy činností i jejich výsledky vyjádřené v podobě systému ukazatelů. Takto chápaný sociální rozvoj obsahuje všechny komponenty sociologické struktury: ekonomickou činnost, reprodukci obyvatelstva, duchovní produkci, řízení a komunikaci, sociální instituce i společenské vztahy. Zobecněným výrazem sociálního rozvoje je rozvinutost potřeb a stupeň jejich uspokojení.

Zkoumání sociálního rozvoje regionálního systému předpokládá:

- a) posouzení dosaženého stupně rozvoje regionu podle uvedených činností a jejich výsledků;
- b) srovnání současného stavu s celostátním průměrem i s nejrozvinutějšími regiony a také s cíly vytyčenými pro plánovací nebo prognózované období a s optimálními normativy určitých ukazatelů v oblasti životního způsobu, práce, vzdělání, využití času apod.;
- c) posouzení zdrojů, jimiž disponuje daný region pro zabezpečení rozvoje různých činností a uspokojování těch potřeb, jež budou nutné pro dosažení sociálních cílů i zdrojů doplňkových prostředků;
- d) určení konkrétních úkolů pro dané období v souladu s posouzením stavu a reálných zdrojů, jimiž jednotlivé oblasti disponují, plánování systému opatření zajišťujících příznivé společenské prostředí a stimulačních organizace i obyvatelstvo k co možná nejširší participaci na těch činnostech, jež podmiňují dosažení vytyčených cílů rozvoje územního systému.

2. Takové chápání sociálního rozvoje objektivně implikuje rozpracování různých programů: rozvoje a rozmístění výrobních sil, sídelního i územního uspořádání regionu, péče o zdraví a vzdělání obyvatelstva, ochrany a rozvoje přírodního prostředí apod. Tyto programy pak vytvářejí předpoklady pro práci na komplexních projektech rozvoje územního systému.

Vzniká však nejpodstatnější problém, totiž problém výchozího momentu, startu přístupu k celé problematice i jednotlivým hlavním problémům při sestavování plánu komplexního rozvoje.

3. Tento problém se zvláště výrazně projevil při přípravě výzkumu Silistrenského okruhu. Jde v podstatě o problém integračního článku jak při formulaci základních směrů rozvoje, tak i při zpracování jednotlivých programů a komplexního programu. Řešení této otázky je předmětem výzkumu a bude pravděpodobně jedním z hlavních výstupů při zpracování tématu. V současné době je problém „sociálního rozvoje“ formulován jako samostatný úkol *Projekt sociálního rozvoje* v rámci tématu, z čehož vyplývá, že termín „sociální rozvoj“ zde vystupuje v užším pojetí.

4. Autoři *Projektu sociálního rozvoje regionálního systému* v rámci výše zmíněného tématu jsou většinou přívrženci koncepce, že roli integračního článku by měl plnit jmenovitě tento projekt jako programový úkol sociálního rozvoje. Jeho cílem je odhalovat sociologické vztahy a vzájemné působení různých faktorů na stav i rozvoj regionálního systému cestou vzájemného sepětí cílů, zdrojů, pracovních i životních podmínek obyvatelstva. Práce na ostatních úkolech programu musejí být v převládající míře podřízeny kritériu užitečnosti jednotlivých variant pro dosažení sociálního rozvoje v jeho úzkém smyslu.

5. Sociální rozvoj v úzkém slova smyslu je zaměřen na rozvoj potřeb, na je-

jich uspokojování a na vytváření příznivých podmínek, v nichž probíhají životní aktivity a formuje se i chování obyvatelstva jako celku i jeho jednotlivých vrstev a skupin. Při uspokojování potřeb je třeba v tomto případě vycházet z vlivu různých faktorů v jednotlivých oblastech sociálního rozvoje. Na tomto základě jsou specifikovány požadavky pro každou z oblastí, především pro ty, jež určují příslušné chování; jsou posuzovány zdroje a projekty jejich využití, různá rozhodnutí a všeobecné okolnosti, které mají význam pro rozvoj regionu jako celku i jeho sídelní struktury.

II. O přístupu k problému sociálního rozvoje regionálního systému

1. Práce na problematice sociálního rozvoje regionálního systému stále více směřují k názoru, že výchozím momentem, startem vstupu do problematiky musí být základní ukazatel, jenž integrovaně vyjadřuje stav, problémy, konkrétní úkoly a perspektivy jejich řešení v plánovacím či prognózovaném období. Je zřejmé, že pro jednotlivá období může tento ukazatel nabývat různé podoby, ale vždy existuje takový ukazatel, který umožňuje nejzdařileji stanovit diagnózu a tudíž i terapii.

2. V podmínkách Bulharské lidové republiky, a tím spíše v podmínkách Sili-strenského okruhu, je třeba za základní ukazatel pro poznání stavu a plánování komplexního rozvoje (jehož komponentou je i sociální rozvoj v úzkém smyslu slova) považovat *integrovatost obyvatelstva ve vztahu k regionu a jeho sídelní strukturu*.

Informace o rozvoji obyvatelstva, jeho početnosti, struktury (podle věku, pohlaví, úrovně vzdělání i podle jiných ukazatelů jak za celý region, tak i pro jednotlivá sídla a jejich spádové okruhy) upozorňují na nutnost odhalení vlivu jednotlivých faktorů na proběhnuvší procesy, stav v době výzkumu i perspektivy rajónu, a to v podmínkách působení těch faktorů, jež tyto procesy podmiňují.

3. Úvahy, které vedly k zvolení integrovatosti obyvatelstva ve vztahu k regionu a jeho sídelnímu systému jako integrálního ukazatele sociálního rozvoje a výchozího bodu v přípravě výzkumného programu i zpracování plánu sociálního a komplexního rozvoje, vycházejí z charakteru demografických procesů:

- a) Počet obyvatel regionu je ve srovnání s celostátním průměrem mnohem nižší.
- b) Migrační procesy jsou zde velmi silné. Intenzivní je především úsilí o přesídlení do hospodářsky rozvinutějších rajónů. V důsledku vnitřní migrace citelně vzrostlo – a stále roste – městské obyvatelstvo, zejména obyvatelstvo center rajónu. Ve srovnání s rokem 1946 vzrostl počet obyvatel ve městech téměř čtyřikrát a počet venkovského obyvatelstva se zmenšil přibližně o 30 %. Přitom se podstatně změnila struktura venkovského obyvatelstva, převládající většina těchto obyvatel je v některých sídelních rajónech v důchodovém věku.
- c) Výsledkem výše zmíněných procesů jsou určité obtíže spjaté se zaměstnaností obyvatelstva ve městech, právě tak jako se zabezpečením nutných pracovních sil pro zemědělskou výrobu a s uspokojováním základních potřeb.

III. Hlavní problémové okruhy při výzkumu a plánování sociálního rozvoje regionálního systému

1. Stav obyvatelstva, jeho rozvoj a rozvojové charakteristiky

- a) počet obyvatelstva regionu v jednotlivých časových údobích,
- b) věková struktura,

- c) struktura obyvatelstva podle pohlaví,
- d) struktura podle vzdělání,
- e) porodnost, úmrtnost a přirozený přírůstek,
- f) pohyb obyvatelstva (migrační procesy),
- g) zdroje pracovních sil.

2. Zaměstnanost a příjmy obyvatelstva

- a) počet práce schopného obyvatelstva v regionu,
- b) pracovní místa — obecně podle odvětví, měst regionu a podle druhu vlastnictví (soukromé, družstevní, státní), podle charakteru a obsahu práce,
- c) pracovní příjmy — v průměru na pracovníka i na obyvatele regionu podle druhu vlastnictví a podle kategorií pracovníků,
- d) pracovní průprava — pracovní kvalifikace, vzdělání, odborná kvalifikace a pracovní zkušenosti.

3. Životní způsob a životní úroveň

- a) podmínky osobního života:
 - podmínky bydlení,
 - stravování, oblékání apod.,
 - kulturní spotřeba a kulturní prostředí života,
 - zdraví,
- b) pracovní podmínky:
 - výrobně technické podmínky,
 - režim práce a odpočinku,
 - sanitárně hygienické podmínky,
 - komunální služby,
 - zdraví,
- c) životní podmínky v místě bydliště:
 - vybavení sídlišť,
 - obchodní síť a zásobování obyvatelstva,
 - vzdělání a kultura,
 - veřejné sdělovací prostředky (rozhlas, televize, tisk),
 - veřejná doprava,
 - zdravotní stav obyvatelstva a péče o zdraví,
 - přírodní prostředí,
 - sociální kontakty a podmínky trávení volného času a rekreace,
- d) důchodové zabezpečení,
- e) majetkové poměry,
- f) spokojenost obyvatelstva s životními podmínkami:
 - faktická spokojenost,
 - cílová spokojenost,
 - ochota ke kompromisům při uspokojování různých potřeb.

4. Společensko-politické postoje a sociální chování

- systém hodnot,
- vztah k práci,
- vztah k vlastnictví (společenskému, družstevnímu a osobnímu),
- vztah k celospolečenským potřebám,
- vlastenceství a internacionalismus,
- náboženské vyznání.

IV. Informační zabezpečení

Je vhodné zabezpečit systém plánování sociálního rozvoje regionu jednak běžně zjišťovanými statistickými údaji, jednak sociologickými výzkumy obyvatelstva zaměřenými na výše uvedené problémové oblasti. Statistické informace dávají přehled o celkovém stavu, procesech a způsobu determinace jednotlivými faktory, sociologický výzkum pak o názorech obyvatelstva na stav, procesy a na roli různých faktorů v těchto procesech, na vlastní chování v různých oblastech života, právě tak jako o spokojenosti či nespokojenosti obyvatel o jejich preferencích.

Srovnání informací z obou zdrojů dovolí formulovat seriózní závěry o stavu a potřebných směrech rozvoje v různých oblastech, jež mají význam pro sociální aktivitu a integraci obyvatelstva ve vztahu k regionu i k jednotlivým lokalitám. Na jejich základě je možné formulovat požadavky týkající se jiných částí projektu komplexního rozvoje regionálního systému.

Závěr

Poznání sociálně ekonomické situace v regionu a plánování jeho rozvoje pomocí výše vyloženého přístupu umožňuje odhalit sociologickou podstatu regionu, jeho vnitřní a vnější vztahy a jejich vzájemné působení. Každý prvek tohoto systému vystupuje jako produkt a současně i jako faktor rozvoje celku; vytvářejí se tak předpoklady pro optimalizaci sociálního rozvoje prostřednictvím plánování a prognózování.

Ve světle reálného obsahu sociálního rozvoje vystupuje do popředí nutnost konfrontovat projekty rozvoje různých sociálních hodnot regionu s potřebami a posuzovat je z hlediska jejich působení na stav i rozvoj regionálního systému. To umožňuje lépe posoudit efektivnost opatření stimulujících rozvoj výrobních sil, výstavbu sídel a jejich infrastrukturu, kulturní činnost, prostředky komunikace, zdravotní péči apod. a působit na celkové chování obyvatelstva prostřednictvím řízení a formování pracovních a životních podmínek.

Data, statistika a sociologie

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Príspevek k diskusi o vztahu teorie
a empirie v interpretaci
sociologických dat*

Stále živá a potřebná diskuse o vztahu teorie a empirie v sociologickém bádání je většinou vedena na obecné úrovni, avšak bere v úvahu především vztah obecné marxistické sociologie a klasického výzkumného empirického šetření. Chceme-li postihnout problém, musíme uvažovat nejen vztah teorie a empirie, ale také vztahy teorie – empirie – praxe a teorie – metodologie – empirie – praxe a nadto ještě vzít v úvahu vstup tvorby hypotéz do uvedeného vztahového komplexu. Tyto komplexní vztahy ztěžují obecnou diskusi a vzájemné dorozumění, neboť nabývají mnoha forem podle konkrétní poznávací, resp. aplikační situace.

Cílem statí je ukázat na mnohostrannost uvedených vztahů a na různá hlediska, která problém modifikují, a tudíž mohou celou diskusi ujasnit a zefektivnit. Při té příležitosti bude vhodné si připomenout také jednotlivé pojmy, neboť nejednoznačnost jejich (převážně intuitivního) chápání je vážnou překážkou pochopení problému. Tento příspěvek nemůže pochopitelně problémem vyřešit, přispěje snad však – spolu s dalšími – k otevření vědecké a odborné diskuse o závažném problému.

Pro postižení bohatosti situací, v nichž vstupuje teorie a empirie do vzájemné interakce, je nejlépe připomenout si práci zakladatelů marxismu-leninismu, připomenout si, jak vznikaly teorie o vývoji společnosti a vztazích v ní.

Nejde zde také o vymezování pojmů či o úplný a komplexní pohled.⁽¹⁾ Záměrné zjednodušení má zdůraznit jednotlivé složky sociologického poznávacího i aplikačního procesu, aby tím spíše vynikla nutnost jejich vzájemného působení a harmonického společného vývoje. Charakteristiky (nikoli definice) mají sloužit k tomu, aby nedocházelo k nedorozumění (a v běžných diskusích bylo možno odlišit pojmy „teorie“, „teoretické myšlení“, „hypotéza“). Nutno také zdůraznit, že „sociologický výzkum“ je zde chápán jako sociologická práce vůbec, nikoli v dosti běžném zúženém pojetí jako sociologická práce opírající se výlučně o empirická data, či dokonce pouze o dotazníková šetření. Takovou redukci v úvahách o vztahu teorie a empirie nelze považovat za šťastnou.

Empirické zdroje poznání (nikoli empirismus) jsou jedním z východisek práce klasiků marxismu. Jejich vstup má velmi bohaté formy, jejich použití je vzorem pro vědeckou práci. Uvěďme jen jako připomínku práci se statistickými

* Rozšířený příspěvek přednesený na semináři *Vztah teorie a empirie ve výzkumné praxi* v Alšovicích 1980.

(1) Autor se opírá o takové práce, jako například [Čížek 1969; 1974; Filkorn 1960; Uledov 1975; Zich 1976], v nichž je podrobná diskuse a rozbor problematiky na obecnější úrovni. Zde jde především o pohled z hlediska sociologické vědecké, výzkumné i čistě praktické a aplikační činnosti, z hlediska potřeby ujasnit některé vztahy ve vztahu teorie a empirie vzhledem k jejich konkrétnímu a v sociologickém poznávacím procesu se projevujícím vzájemnému vlivu.

kými daty o dělnické třídě (může sloužit jako ukázka exploračního přístupu k datům), dělnickou anketu, Leninovu práci s ruskými statistikami. Nestatistické, ale faktické empirické údaje o historických událostech (jejich chronologie a popis) se staly odrazovým můstkem i argumentem pro teorii střídaní společenských formací atd. Vytváření marxisticko-leninských teorií se opírá o historické fakty, empiricky zaznamenané jevy minulosti i přítomnosti i o statistická data. Tato empirie je myšlenkově zpracována, jsou hledány a nalézány vnitřní souvislosti a formulovány zákony odhalující podstatu shrmažděných a systematicky utříděných faktů, záznamů, statistických dat ap. Uvědomíme-li si různorodost tohoto vstupu empirie do teoretické zobecňující práce Marxe, Engelse i Lenina, máme základ pro postižení problematiky [Zich 1976]. K tomu dnes přistupují nové specifické metodologické prostředky současné sociologie a vědy na zpracování dat.

1. Použití dat v sociologii

Údaje, které vstupují do vědy, mají velmi různorodý charakter. V této části se soustředíme především na statistická data, tj. data, která jsou systematicky zaznamenána, jednoznačně zakódována, pro použití přehledně sumarizována a ve většině případů matematicko-statisticky zpracována. Potíže obecného zhodnocení vztahu rozvoje disciplíny k empirickému datovému zázemí spočívají především v tom, že zapojení dat do poznávacího procesu sociologie tvoří velmi bohatou škálu vzájemně nesrovnatelných možností, že celá tato škála je pro praxi vědy použitelná a při vhodném nasazení mohou jednotlivé případy znamenat obohacení oboru. Uvedme vybrané výrazné typy způsobu práce s daty.

A) *Absence statistických dat*: čistě myšlenkový rozvoj sociologických poznatků, který nevyužívá statistickou informaci o konkrétních projevech reality, ale vychází z obecných abstrakcí, popřípadě z informací o průběhu událostí, které jsou nestatistického charakteru.

B) *Statistická data jako dokumentace, resp. argumentace vývodů teoretické myšlenkové operace*. Jedná se o citace z výzkumů, o souhrnné tabulky, převzetí celosvětových, celostátních, oborových či regionálních statistických podkladů a komparací. Těžiště postupu je v práci teoretické, statistická data jsou užita jako podpůrná, ilustrativní či slouží jako orientační a usměrňující činitel.

C) *Zobecnění výsledků celé řady (i dlouhodobé) sociologických empirických šetření do sociologické teorie*. Sekundární přístup k již uzavřeným výzkumným akcím může nabývat zhruba jedné ze tří podob:

- a) zobecnění závěrů z mnoha jednotlivých výzkumů,
- b) zpracování sumárních dat publikovaných v jednotlivých výzkumech,(2)
- c) zpracování původních dat jednotlivých výzkumů.(3)

(2) Statistická práce zde spočívá v analýze agregovaných a sumárních statistik a jejich komparativním zpracování. Je však nutná kontrola komparability obsahů, a to jak proměnných, tak vzhledem ke genezi sumárních statistik a jejich přesnosti.

(3) Přístup je málo běžný a je možný prakticky jen tehdy, je-li zakládán archiv výzkumných dat, který je mobilní pro statistické zpracování. Je užitečný především pro sekundární zpracování opakovaných výzkumů a nezbytný pro práci s panelovými soubory.

Těžiště leží v práci teoretické, role statistického zpracování dat se však u jednotlivých případů mění. Výsledky jsou (na rozdíl od případu B) silně závislé na empirických poznatcích jednotlivých výzkumů.

D) *Zobecnění výsledků jednoho empirického datového materiálu* je vždy založeno na podrobné sociologické i statistické analýze dané datové báze.(4) Zobecnění (tj. teoretický výsledek) je však závislé na úspěšné interpretaci dat, na spojení teoretického a empirického přístupu v jeden celek, na respektování hranice zobecnitelnosti a schopnosti využít jiných publikovaných empirických poznatků a teorie.(5)

E) *Empirická výzkumná zpráva* pracuje většinou s pouhým datovým materiálem, který je vhodně uspořádaný a kondenzován. Patří sem řada modifikací jako:

a) tabulkové soubory – obsahující pouze záhlaví, která informují o obsahu tabulky, neobsahují komentáře s interpretací;

b) zpráva obsahující komentáře k tabulkám a upozorňující na zajímavé empirické jevy, ale neobsahující žádné závěry – ty provádí zadavatel (uživatel) sám;

c) zpráva nejen komentuje empirické fakty, ale též dochází k závěrům, či dokonce k doporučením.

Záleží tu na funkci zprávy: od předložení podkladového materiálu až po návrh sociotechnických zákroků v daném terénu (terapeutická funkce výzkumu).(6) Tyto akce mohou být buď systematické, nebo jednorázové, v obou případech vycházejí z teoretického zázemí, z praktických potřeb i z předešlé empirické zkušenosti. Po splnění úkolu se empirická výzkumná zpráva může stát podkladem pro další, hlubší analýzy, a to buď samostatně (typ D) nebo v rámci řady dalších podobných zpráv (typ C).

F) *Konstrukce rozhodovacích procesů, prognostických postupů a měřicích aparátů jako základ pro konkrétní rozhodnutí a eticky závazné závěry.* Cílem tu není teoretické zobecnění, ale přímý a bezchybný závěr z dat nebo velmi přesná charakteristika případu, jednoznačně jej charakterizující pro následný závěr. Přístupy jsou zde opět různé: můžeme vycházet z teoreticky podloženého myšlenkového nebo formalizovaného modelu, ale rozhodovací postup může být založen i na čistě empirických faktech a zákonitostech, aniž by prozatím existovalo teoretické vysvětlení.(7) V praxi je ovšem formulace takových pravidel většinou výsledkem jak teoretické tak empirické práce. Je-li model zkonstruován, pak sama rozhodnutí jsou výsledkem empirického postu-

(4) Jinými slovy: sociologické analýze empirických dat za pomoci exaktních statistických technik.

(5) Poznamenejme tu, že zobecnění lze provádět jednak jevově v daném výzkumném kontextu, nebo na rozšířený kontext pro daný jev.

(6) Užitečnost sociologie se může projevit i v případě, že data nejsou sociologem hodnocena, neboť závěry provede lépe sám uživatel, který detailně a hluboce rozumí zkoumanému předmětu. Sociolog nabízí metodu a zkušenosti své vědy, interpretaci dat provádí odborník v daném poli.

(7) Empirické rozhodovací pravidlo však je vždy stimulem pro teoretické vysvětlení a případné následné zlepšení plynoucí z pochopení obecnějších vztahů, které teorie může poskytnout.

pu: sběr dat pro jednotlivý případ — dosazení do modelu — rozhodnutí.(8) Kvalita rozhodnutí proto závisí na adekvátnosti modelu a kvalitě empirických dat pro každý jednotlivý případ.

Je možno říci, že v naší sociologii dominují přístupy A, B a E. Velkou rezervu máme u přístupu C a lze očekávat, že se postupně rozšíří i postupy typu F, s nimiž jsou ve společenských vědách relativně malé zkušenosti.

Je jistě možno popsat i jiné přístupy. Z uvedených je vidět, že teorie má pro úspěšnost výsledků rozhodující význam (vystupuje — ač v různé intenzitě — de facto přímo nebo nepřímo všude); podíl empirického statistického materiálu na výsledcích je různý — od naprosté absence až po jeho plnou dominanci.(9)

2. Poznatkový fond vědy

Abychom mohli diskutovat o roli teorie v interpretaci dat, popřípadě o roli interpretace dat v rozvoji teorie, je důležité a užitečné si uvědomit, že v sociologické práci existuje řada dílčích přístupů, z nichž každý má své opodstatnění a vědu jako celek obohacuje. Mobilizovatelnost vědy pro závažné cíle (podklady pro strategická a koncepční, ale i zcela konkrétní rozhodnutí orgánů nejrozličnějších stupňů a úrovní řízení), její pohotovost k aplikaci i vlastní dynamický rozvoj jsou závislé jednak na sumě poznatků, které věda shrnuje, a jednak na jejich systematickém zpracování a systémovém spojení.

Poznatkový fond sociologie může být členěn do pěti samostatných částí:

- 1) teoretický poznatkový fond
- 2) hypotetický poznatkový fond
- 3) empirický poznatkový fond
- 4) metodologický poznatkový fond
- 5) fond praktických závěrů, návodů a terapeutických postupů.

Tyto části jsou v dynamice rozvoje v neustálé interakci a jsou vzájemně propojeny; navzájem se obohacují a podmiňují — zároveň se mohou do určité míry vyvíjet i samostatně (samoreprodukčně).

Správné hodnocení jejich vzájemných vztahů je závislé na vhodném vymezení jednotlivých částí, a to v takovém vymezení, které odpovídá životu a praxi sociologie. V sociologických diskusích je se základními pojmy nakládáno dosti volně a jsou jim často přikládány významy intuitivní, libovolné, nepřesné, chybné. To může být výsledkem nedostatečného obecného zázemí profesionálního vzdělání — může to být však též způsobeno faktem, že v běžné sociologické rutině existuje řada činností, kroků či etap pracovního procesu, pro něž nemáme vhodné pojmenování, a proto na ně přenášíme názvy příbuz-

(8) Typickým případem je rozhodování o přijetí osob na práci vyžadující speciální schopnosti, přijímání studentů, distribuce nedostatkových léků a lékařských zařízení, podmíněné extrapolace, metody statistické kontroly a všechny procesy, které závisí na automatizovaném zpracování dat.

(9) Uvedené typy se týkají sociologické práce; k obdobným situacím dochází při publikaci údajů. V publikaci však obvykle prezentujeme jen malý zlomek výsledků sociologicko-statistické analýzy; vybíráme jen ty konzistentní závěry a interpretace, které znamenají obohacení oboru — mají smysl pro současné nebo budoucí použití. To je charakteristické pro případy zobecňování (C, D), zejména pak při konstrukci praktického modelu (F).

né, ale významem odlišné (byť blízké). Zvláště zavádějící může být (zejména pro diskusi vztahu teorie-hypotéza-empirie) přejímání přístupů přírodních a experimentálních věd; nevhodné je nekritické přebírání termínů z jiných jazyků a z nemarxistických sociologií, aniž byl prověřen jejich význam v kontextu marxistické sociologie a v kontextu jejich jazykového zařazení do celého u nás používaného konceptuálního systému. Některé problémy jsou rozebírány v metodologii vědy, je tu však nedostatečný odraz specifika zkoumání sociální reality, v níž je cesta za poznáním složitější než ve vědách přírodních: sociologie nemůže spoléhat na experiment, na opakované situace, nemůže podchytit souběžně tolik vztahů, kolik jich skutečně existuje, a to vzhledem k nesmírné náročnosti, ale také značné chybovosti měření apod.

3. Teoretický poznatkový fond

Obsahuje zobecněné prověřené výroky o existenci a vývoji jevů a vztazích, v nichž jevy vznikají, existují a zanikají, o mechanismech procesů, vysvětlení určitých stránek skutečnosti, které je duchovním myšlenkovým odrazem a reprodukcí reálného světa. Jejich systém tvoří *teorii*.

Teoretické poznatky se liší jednak stupněm zobecnění a šíří své platnosti, jednak výsekem sociální reality, o níž jde. Tak je sociologická teorie velmi bohatě vrstvena i diferencována. Bohatost reality a praktičnost výstupů vědy vyžaduje i bohatou strukturu teorie. Nejvyšší stupeň zobecnění a nejširší dosah má historický materialismus, který shrnuje nejobecnější zákony vývoje společnosti. Z něho vycházejí teorie (a souběžně s nimi i sociologické obory) sociální struktury, životního způsobu, řízení, kultury, volného času, masových komunikačních prostředků, mládeže, zemědělství, průmyslu, podniku, pracovních skupin atd. V tomto smyslu také hovoříme o sociologické teorii a sociologických teoriích.

Má-li poznatkový fond tvořit teorii, musí být sklouben v systém, pojmy musí být vymezeny jednotlivě i ve vzájemných souvislostech, aby byla zřejmá jejich závažnost i role (vytvoření konceptuálního systému) a poznatky musí být zhodnoceny ve vzájemných vztazích a prověřena jejich konzistence. Teoretické poznatky i teorie jsou také charakterizovány stupněm ověření platnosti. I když je teorie charakterizována jako ověřený systém, musíme mít na zřeteli, že možnosti ověřování jsou vždy omezeny a jsou závislé na metodologii, dostupné informaci a možnostmi zpracování informace. Tím se věc relativizuje a v praxi se komplikuje rozhodnutí o tom, co je a co není teorie. V dějinách vědy je mnoho příkladů o zamítnutí a vyvrácení přijatých teorií a jejich nahrazení novými, lepšími, lépe popisujícími realitu (např. astronomické teorie pohybu nebeských těles). V praxi byla navržena různá kritéria platnosti teorií (jednoznačnost přijetí, neexistence vyvracejících argumentů, nezávislé ověření, prověření teoretických extrapolací, predikcí a prognóz atd.).

Význam teorie v sociologii je základní. Slouží jako rámec i základ aplikací i reprodukčního vývoje vědy. Bezprostředně působí na hypotézy, na empirickou část i praktické sociotechnické výstupy. Umožňuje také formalizaci, je základem modelové práce, přímo i nepřímo umožňuje prognostickou činnost. Lze říci, že teorie prolíná veškerou činností sociologa a jen nepatrné části se přímo neúčastní. Vývoj teorie reaguje na nutnost vysvětlení nových jevů, na nutnost předvídat vývoj a na praktické požadavky případného sociotechnického zásahu.

Teoretická část má výstupy přímé (aplikace ve sféře koncepcí i konkrétních terapií) i nepřímé (ovlivňuje aplikace výzkumné, sběr materiálu i systema-

tický sběr dat statistické služby), podmiňuje tvorbu hypotéz a je základem pro tvorbu výzkumných instrumentů i orientaci při analýze a interpretaci dat.

Teorii nutno rozvíjet rovnoměrně ve všech jejích součástech a větvích, prohlubovat dílčí sociologické disciplíny i zakládat nové teorie dílčích předmětů tam, kde společenská objednávka vyžaduje od sociologie pomoc.

4. Fond vědeckých hypotéz

Soubor hypotéz je nutným atributem každé vědní disciplíny.

Hypotéza vzniká:

a) Na základě snahy rozvinout teorii, přičemž toto rozvinutí není samotnou myšlenkovou argumentací prověřeno ani není důsledkem stávající teorie.

b) Na základě rozboru situace, při níž teorie dává podklady pro určení smysluplných alternativ, nikoli však pro rozhodnutí, která alternativa je správná. Formulujeme potenciální možnosti — soubor možných závěrů, o nichž předpokládáme, že jeden z nich platí.

c) Při přechodech v úrovních či předmětech v rámci sociologické teorie: chceme-li poznatky dílčí sociologie přenést na vyšší, obecnější úroveň, chceme-li obecnější poznatky specifikovat na úroveň nižší (nemáme však dostatečné argumenty pro jednoznačnou konkretizaci), a konečně chceme-li přenést poznatky z jednoho oboru do jiného podle principu analogie.

d) Z empirického popisu reality: hledáme vysvětlení jevů, které jsou nové, neočekávané, nepředvídané. Takové jevy můžeme identifikovat pozorováním, registrací, hodnocením vývoje, můžeme na ně narazit v analýze dat, dostaneme-li výsledky, které neodpovídají současnému stavu teorie, nesouhlasí s našimi očekáváními, neshodují se s naší dosavadní zkušeností. Znamenají pro nás překvapení, něco co nezapadá do systému poznatků, které jsou obecně přijaty; je nutno se s nimi vypořádat, vysvětlit je či ověřit jejich existenci. (Poznamenejme, že často jde jen o zdánlivé inkonzistence a hlubší rozbor může věc osvětlit.)

e) Z formálního zpracování těch hypotetických a teoretických výroků, které již do fondu vědy patří: rozšíření hypotetického (ale i teoretického) fondu metodami formální logiky.

f) Z formálního zpracování empirického materiálu logickými operacemi.(10)

g) Jako alternativní systém vysvětlení místo vyvrácené a zamítnuté teorie.

Hypotéza (a máme na mysli *vědecké* sociologické hypotézy) je tedy integrální součástí celkového fondu sociologie. Vychází z něho, je v něm vnořena. Na rozdíl od teorie není její platnost ověřena.

Jejím osudem je, že v průběhu dynamiky rozvoje vědy:

- je zamítnuta jako neplatná
- je přijata jako integrální součást teorie
- je postupem doby modifikována

(10) Zde možno jmenovat především u nás vyvinutou metodu GUHA a různé statistické postupy, jako analýzu reziduí, faktorovou analýzu apod.

- přesvědčení o její platnosti se postupně mění
- je vyloučena jako nepodstatná.

Základní vlastnosti hypotézy lze tedy shrnout:

- a) neověřená platnost
- b) odvození z kontextu vědy
- c) dočasný status v rámci vědy (snaha o ověření či zamítnutí).

První vlastnost staví hypotézu do kontrastu s teorií, druhá ji odlišuje od domněnek a spekulací zdravého rozumu a třetí ukazuje na její dynamičnost (nejintenzivnější v rámci vývoje oboru).

V praxi výzkumu je velmi obtížné rozhodnout, kdy jde o pouhé subjektivní domněnky, představy, názory a dohady a kdy jde o vědeckou hypotézu, jejíž odvození vždy vychází ze současného stavu vědeckého poznání, která je však závislá na subjektu, jenž ji vytváří (nebo vybírá).

Vědecká hypotéza musí splňovat také požadavek vnitřní logické konzistence a konzistence v rámci teorie, v níž je vnořena.

Pro výzkumnou práci i pro samotnou analýzu dat mají sociologické hypotézy a jejich konstrukce základní význam. Role hypotézy v přístupu k datům a obecněji k výzkumu se však může měnit. Uvedme tři nejvýraznější možnosti:

A) *Hypotéza jako rozvoj teorie nebo očekávané vysvětlení empirického jevu.* Vzniká jako myšlenková extrapolace teoretické báze na zkoumaný případ a jev nebo jako alternativní vysvětlení. Platnost takového hypotetického vysvětlení je nutno ověřit. Teoretická hypotéza musí být rozpracována do zpracovatelné, operacionalizované podoby. Operacionalizace sama je teoretickou prací – hledání měřitelných proměnných, které mohou (co nejvýrazněji) podat jasnou evidenci o platnosti či neplatnosti formulované sociologické hypotézy. Úskalí přístupu spočívá v tom, že výzkumník, ve snaze ověřit hypotézu, vychází intuitivně z těch indikací, vztahů, proměnných, jejichž empirické projevy hypotéze odpovídají, a zapomíná na ty, které mohou hypotézu vyvrátit či ji zpochybnit (přání se tu stává otcem myšlenek). Rozpracování hypotézy i statistická analýza příslušných dat s tímto nebezpečím musí počítat. Ve vztahu teorie a interpretace dat vidíme důraz na teoretické východisko práce – je-li základ dobře propracován, analýza dat plyne jako důsledek a interpretace je už logickým završením.⁽¹¹⁾ Postup můžeme nazvat *konfirmační, ověřovací*. Jeho výsledkem je přijetí či zamítnutí hypotézy nebo přechod k její modifikaci.

B) *Soubor hypotetických možností, který vzniká jako výsledek teoretického rozboru situace.* I když u jednotlivých alternativ je různá pravděpodobnost platnosti, vycházíme z toho, že šetření a analýza dat umožní rozhodnout o platnosti jedné z nich. Teorie se uplatňuje především na začátku akce, při formulování hypotéz a při hledání indikací, které by je rozlišily. Zatímco u konfirmačního přístupu jsme volili proměnné a jejich vazby tak, aby vypovídaly o platnosti či neplatnosti hypotézy, v daném případě volíme proměnné, indikace, korelace ap. tak, aby rozlišovaly mezi jednotlivými hypotézami

⁽¹¹⁾ Stává se, že hypotézu nemůžeme přijmout, ale že jsme některé její části ověřili. Zamítnutí celku však nemusí znamenat, že některé jeho části by nemohly být základem pro formulaci hypotézy modifikované. V takovém případě přecházíme k exploračnímu postupu (viz C).

a tak nám umožnily přiklonit se k jedné z nich.(12) Nebezpečí přístupu spočívá v tom, že rozhodnutí pro jednu z alternativ může být umělé: vybíráme nejprůkaznější možnost vzhledem k jejich relacím, aniž by byla dostatečně prokázána. Role teorie je tu opět neoddiskutovatelná — jak dobře formulujeme soubor alternativ, tak spolehlivé je konečné rozhodnutí. Žadáním výsledkem je tedy přijetí jedné z alternativ. Může se však stát, že zjistíme nevhodnost užití operacionalizace a musíme šetření opakovat, nebo z dat nezískáme dostatečnou podporu ve prospěch některé z hypotéz a pak přejdeme k přístupu C a snažíme se z dat odvodit hypotézu novou, respektive nový soubor hypotéz. Přístup můžeme nazvat *diskriminačním, rozlišovacím*.

C) *Ve výzkumné, resp. analytické práci nejsou vědecké sociologické hypotézy formulovány.* Při každé výzkumné práci vycházíme z nějakých představ, předpokladů, domněnek. Ne vždy však mají úroveň vědecké hypotézy. Buď nemůžeme formulovat hypotézu vzhledem k tomu, že příslušná teorie to neumožňuje (jev je nový, teorie je příliš obecná, není k dispozici analogický proces či nejnovější výsledky oboru), nebo proto, že chceme hypotézu teprve formulovat na základě výsledků (například přecházíme od přístupů A nebo B). Při absenci jasně formulovaných hypotéz postupujeme tak, že si klademe otázky, na něž z dat odpovídáme. Každá odpověď umožňuje formulaci nové otázky. Postup opakujeme tak dlouho, dokud nedospějeme ke konzistentnímu a pro cíle výzkumu či analýzy zajímavému a důležitému závěru, nebo dokud se nevyčerpá informační hodnota datové báze. Výsledek tohoto postupu jen málokdy vstupuje přímo do teoretického fondu vědy či do praktických rutinních aplikací. To se stává jen v případech, že závěry dat jsou jednoznačně prokázané — většinou má závěr status hypotézy nebo podkladové informace. Postup je založen na využití konceptuálního systému teorie, na empirických i metodologických zkušenostech. Každá jednotlivá otázka je kladena po zhodnocení předchozí odpovědi vzhledem k celkovému poznatkovému fondu vědy, který je subjektu k dispozici. Interpretace dat je vedena vzhledem k teorii, která je tu oporou a kritériem, a která je vodítkem i základem pro rozbor dílčích problémů i pro syntézu jednotlivých výsledků. Nejsme tu v situaci předchozích případů (A, B), kdy analýza je de facto předem určena sociologickou úlohou (a jejím vstupním zpracováním) až do úrovně jednotlivých technik a statistických postupů. Postup pátrání v datech, vyhledávání těch závislostí a vztahů, které se v datech vyskytují a které mohou fond vědy obohatit.(13)

(12) Zdánlivě je konfirmační přístup zvláštním případem, v němž jsou dány dvě hypotézy: formulovaný předpoklad o platnosti a jeho negace. To je formálně pravda, gnozeologicky však je tu veliký rozdíl. Alternativy jsou různé, ale dobře specifikované, zatímco negace jedné dobře specifikované hypotézy je velmi široká, zcela nespecifikovaná. Informace o neplatnosti ještě nevysvětluje. Přijetí jedné z několika specifikovaných a dobře formulovaných alternativ vysvětluje a je trvalou součástí teoretického fondu sociologie.

(13) Přístup v naší výzkumné praxi dominuje, i když si to nechceme přiznat. Jeho metodologie však není dostatečně dobře rozpracována. Samostatné použití tohoto přístupu je typické pro klasický výzkum veřejného mínění a pro výzkumy, v nichž chceme konstatovat nějaký stav (jako podklad pro rozhodování, jako orientace, popřípadě jako kontrola — např. efektivitu působení sdělovacího prostředku ap.) V analýze dat je to také častý případ prokládání křivek, pro něž nemáme modelové a hypotetické resp. modelové teoretické zázemí.

Můžeme jej tedy nazvat *exploračním, vyhledávacím*. Vyskytují se tři výrazně odlišné situace:

- a) údaje jsou shromažďovány za určitým cílem – odpovězení určité otázky konstatování stavu,
- b) údaje byly sebrány pro jiný účel, popřípadě získány nahodile a nemusí mít přímý vztah k problému,
- c) údaje byly sebrány pro konfirmační nebo diskriminační cíle, ale jsou dále používány pro exploraci.

Úskalí postupu lze spatřovat v těchto zásadních momentech:

1) data, která jsou k dispozici, nepokrývají úplně problém a mohou svést výzkumníka k závěrům plynoucím z dílčího pohledu, z jednostranné či neúplné informace;

2) počáteční fáze analytického pátrání mohou vést k chybným otázkám a nevhodně formulovaným dílčím i celkovým problémům, které jsou pak řešeny;

3) data obsahují nahodilé vztahy, jsou zatížena chybami a je tu nebezpečí, že tyto empirické umělé výsledky budou použity jako základ interpretace.

Role teorie v tomto postupu je nasnadě: vodítkem při dílčích interpretacích jednotlivých kroků, pomocníkem při volbě dalších otázek, při souhrnné závěrečné interpretaci.

Styk teorie a empirie je ve všech případech velmi silný, jeho těžiště se však posouvá: při práci s hypotézami je to především vstupní akcent, při práci explorační je to důraz v průběhu zpracování dat, to jest při sociologické analýze dat.

5. Vztah sociologických a statistických hypotéz

V předchozím pojednání byly předmětem úvah vždy sociologické hypotézy. Jednou z častých chyb výzkumníků je směšování statistické a sociologické hypotézy, a proto bude užitečné se tu zmínit o jejich vztahu.

Statistická hypotéza ve statistické teorii je myšlenkově konstruovaný formální model chování náhodných veličin; model je formulován v jazyce matematiky, proměnné (náhodné veličiny) zde vystupují jako abstraktní entity bez konkrétního obsahu. Hypotéza se může týkat statistického rozložení, parametrů statistických rozložení, vztahů mezi statistickými rozloženími a to pro jednu, dvě nebo i více proměnných. Statistická hypotéza vystupuje do analýzy dat jakožto matematický model reality, jehož platnost může být buď přijata nebo zamítnuta (popřípadě určena pravděpodobnost jeho platnosti). V sociologické hypotéze vystupuje statistická hypotéza jako součást operacionalizace – náhodné veličiny dostávají obsah, stejně tak jako tvary rozložení, korelace, rovnice i jednotlivé parametry. Statistická hypotéza se v analýze dat stává konkretizovaným výrokem, který se týká určitých vlastností empirické reality, který je odvozeninou sociologické úlohy a jejím dílčím matematickým vyjádřením. Je však stále výrokem o empirických projevech pravděpodobnostního chování sociologických proměnných. Soudobá statistická teorie dokáže spolehlivě testovat pouze velice zjednodušené vlastnosti, a proto komplexní sociologická hypotéza je testována pomocí celé řady jednoduchých statistických modelů. Sociologická hypotéza však nemusí být ověřena pomocí statistických hypotéz (používány jsou také intervaly spoleh-

livosti, bodový odhad, logické metody, matematické nestatistické postupy).(14) Statistická hypotéza ovšem může být využita v exploračním postupu, v němž vystupuje jako model možné odpovědi na postavenou otázku.

Málokdy je prověřitelná statistická hypotéza přímo modelem sociologické hypotézy. To se stává jen v jednoduchých situacích a v prvním přístupu k problému. Je to dáno nejen tím, že statistické hypotézy jsou většinou v inverzním vztahu k sociologickým, ale též tím, že zpracovatelné modely jsou pro sociologa přílišným zjednodušením.(15) Ve většině případů je sociologická hypotéza (komplexní systém výroků o složité sociální realitě) reprezentována celým souborem statistických hypotéz (jednoduchých výroků o chování dat). Stejně verbálně vyjádřený výrok může mít jiný význam pro sociologa a pro statistika.(16) Nejužší vztah mezi meritorní vědeckou a statistickou hypotézou lze nalézt u experimentu, neboť ten je plánován tak, aby různé rušivé vlivy byly kontrolovány. Jeho uspořádání vyhovuje jak statistické teorii, tak zkoumané věcné hypotéze.

Statistické testování hypotéz vede k velmi přesným pravidlům rozhodování o dvojici hypotéz (tzv. nulové a alternativní). Tato pravidla jsou striktní a jednoznačná — matematicky a statisticky, z hlediska abstraktních teorií vycházejících z formalizovaného aparátu. Aplikaci těchto pravidel však relativizuje výzkumný problém a cíl použití. Vhodnost modelů je vždy diskutabilní vzhledem k nutným zjednodušením. Proto bezesporné pravidlo statistiky je nutno chápat jako pravidlo rozhodování sociologického velmi opatrně. Relativizace jednoznačných matematických výsledků má mnoho důvodů, z nichž některé je vhodné připomenout:

- data jsou získávána velmi nepřesnými postupy,
- soubory dat jsou velmi heterogenní,
- statistické hypotézy tvoří jen výsek možností, které mají aplikační relevanci,
- statistické techniky jsou závislé na velikosti souboru dat a na „stupni analogie“ modelu a reality.

Proto analytická práce s daty není v žádném případě jen souhrnem výsledků statistických rozhodovacích postupů. Takový pohodlný, bohužel však existu-

(14) Máme zde na mysli ověřování hypotéz na základě empirického materiálu.

(15) Inverzní vztah spočívá v tom, že statisticky testujeme nezávislost, ale sociologicky nás zajímá závislost, obdobně shoda — rozdílnost, nulová hodnota koeficientu (parametru) — nenulová hodnota ap. Zjednodušení se projeví například v tom, že testujeme závislost (nezávislost) po dvou, zatímco celkový závislostní model se z těchto párových vztahů nedá složit; vycházíme z normality a ze spojitosti, zatímco proměnné jsou rozloženy jinak, jsou diskrétní ap.

(16) Uvedme příklad. Hypotéza: Procento rozvodů se zvyšuje s velikostí sídla. Statisticky taková hypotéza znamená prověření empirického závislostního vztahu v datech (model musí být specifikován: korelace, proložení křivky), tedy jednoduchá operace s daty, odhad parametrů a testování jejich významnosti. Pro sociologa má tento statistický fakt jen dílčí význam. Stejný výrok pro něj bude znamenat: a) velikost sídla je podstatný faktor vlivu na rozvodovost, nejde tu o nepravé a zprostředkované korelace; b) velikost sídla chápeme jako sociologický pojem se vším, co je pro problém relativní: sociální struktura, životní způsob, pracovní příležitosti a dojíždění, příležitost ke kontaktům, příležitost k zábavě. Abychom ověřili takovou sociologicky komplexně chápanou (i když stručně verbalizovanou) hypotézu, musíme testovat řadu statistických hypotéz týkajících se vztahu rozvodovosti se vzděláním, povoláním, dojížděním, zájmy (a stupněm jejich diferencovanosti v menších a větších sídlech), velikosti kontaktního pole atp. Tyto hypotézy se týkají nejen přímých korelátů, ale také nepřímých, parciálních vztahů.

jící přístup v sobě tají nebezpečí plochého pozitivisticko-empiristického závěru. Jde nám však o závěry sociologické, nikoli statistické, a proto po přijetí rozhodnutí na základě statistické metody je nutno toto rozhodnutí zvážit z hlediska sociologie, tj. z hlediska důsledků pro celkový souhrn závěrů (vztah k jiným závěrům, interpretační vyloučení umělých statistických výsledků ap.).

Statistické hypotézy jsou tak jedním ze stupňů k interpretaci dat, je to stupeň nutný a má svoji podstatnou roli, je však jedním z několika a jen celý proces vede k cíli.

6. Empirický poznatkový fond

vzniká při zpracování dat a při registraci událostí a údajů o zkoumané realitě. Přispívá k němu mnoho zdrojů:

a) systematický, pravidelný, plánovaný sběr dat (především činnost statistické služby na centrální, oborové i regionální úrovni; zakládání datových kartoték na sociologických pracovištích);

b) kumulativní shromažďování statisticky zpracovaných údajů jednotlivých výzkumů (publikované údaje v odborné literatuře, výzkumné zprávy a tabulkové přílohy);

c) archívy sociologických výzkumů; archívy jednotlivých výzkumných a vědeckých pracovišť;

d) zakládání disponibilních datových základů o organizacích, oborech apod. (JSEP, podnikové statistiky, záznamy o návštěvnosti, statistiky prodeje jednotlivých výrobků);

e) verbální popis průběhu sociálních procesů (záznamy sdělovacích prostředků, literatura, historiografie, vedení kroniky).

Doplňování fondu je prováděno:

a) systematicky (statistické služby, registrace),

b) přirozeně (sdělovací prostředky, literatura, popis událostí),

c) koncepcí vývoje oboru (výzkumu),

d) nahodile.

Empirický poznatkový fond vzniká tedy jednak zvnějšku, jednak reprodukcí sama sebe. Rozvíjí se pod vlivem teoretického a hypotetického zázemí a v závislosti na aplikabilitě a užitečnosti a nutnosti praktických výstupů. Každý sociologický výzkum potenciálně přispívá k tomuto fondu — údaje slouží nejen k bezprostřednímu cíli, ale i dalšímu, širšímu využití.

Systematické budování empirického poznatkového fondu je v naší sociologii podceněno a domnívám se, že je to v neprospěch oboru. Nemáme archívy ani systematickou publikaci empirických výsledků — výzkumy se pak často provádějí nezávisle na zkušenostech jiných pracovišť. Většina akcí je chápána jako ad hoc výzkum, hypotézy nejsou odvozeny ze zkušenosti, jsou to spíše domněnky, opakuji se chyby, nejsou prováděny sekundární analýzy ani metodologické závěry.

Empirický fond poznatků je mobilní částí vědy, má sloužit k obohacení teoretického, hypotetického, metodologického i praktického fondu a má je tak stimulovat a podněcovat k dalšímu rozvoji.

7. Metodologický poznatkový fond

je soubor metod, technik, postupů, návodů, ale i přístupů a zásad, které určují postup sociologické práce ve sféře teoretické, empirické i praktické. Metodologický poznatkový fond – systematizován a zhodnocen – tvoří *metodologii*. Obsahuje výsledky vlastní sociologické metodologické práce, která vzniká zobecněním zkušeností, zhodnocením postupů, formalizací zpracovatelských modelů a posouzením jejich aplikability. Vychází z obecné metodologie vědy, z metodologie, přispívají k němu vědy instrumentální (matematická statistika, matematika, logika, kybernetika, teorie systémů, věda o počítačích), vědy meritorní (sociální psychologie, psychologie, biologie, ekonomika, lingvistika, psychiatrie, demografie ap.), řada jiných oborů (statistická služba, provoz a organizace výpočetní techniky). Příbuzné meritorní vědní disciplíny zde působí dvojím způsobem: jsou využívány jednak jimi vyvinuté metody na sociologické problémy (psychologické testy, ekonometrické metody), jednak jejich teorie a zobecněné výsledky jako základ pro vlastní sociologické metody (psychologické teorie aplikované na tvorbu dotazníku či práci s tazateli, demografické výsledky mají zásadní vliv na uspořádání výběrových šetření ap.). Instrumentální vědy poskytují své poznatky jako zobecněné a abstraktní modely a teorie, které lze buď specifikovat pro přímé použití, nebo vzít za základ pro vyvíjení vlastních modelů. Obecné disciplíny poskytují rámcová hlediska, která však musí být specifikována na zvláštní případ sociologie.

Problematika vstupu metodologie do vědecké, výzkumné i aplikační praxe, metodologická role teorie, vztah metodologického poznatkového fondu a dalších fondů, to je závažné a velmi široké téma, jehož řešení není v této stati možné, a proto čtenáře odkazují na jiné práce (Zich [1976] ad.), kde lze nalézt zaslíbenou diskusi.

8. Fond praktických závěrů a návodů

obsahuje výsledky vědy, které jsou připraveny k rutinní praktické aplikaci. Má dvě části: diagnostickou a terapeutickou (sociotechnickou). Praktické výstupy sociologie jsou dvojího druhu. Především jsou to výsledky specifické teoreticko-empirické práce na jednotlivých úlohách, které se mění podle specifčnosti úlohy, cíle, jemuž má výsledek sloužit. Týkají se většinou neopakovatelných situací, jako jsou doporučení a prognózy pro vyšší úroveň řízení společnosti. V těchto případech využíváme teoretický a empirický fond ad hoc, k jednotlivému případu. Uvedený typ závěru není do fondu praktických poznatků a návodů zahrnut, neboť výsledek je osobitý a neopakovatelný, netýká se standardních situací, nejde o návod, rutinu. Uvedený typ výzkumu je od sociologie neodmyslitelný, patří k jejím základním funkcím, vyžaduje vysoce kvalifikované osobnosti, které jsou schopny využít poznatkový fond vědy pro zhodnocení na daný případ.

V sociální realitě existuje na druhé straně celá řada standardních a opakovaných situací, jimiž se sociologie (především průmyslová) zabývá (fluktuační, nespokojenost, nevhodné zařazení, změna technologie, rekvalifikace ap.). Úkolem sociologie jako vědy a základního výzkumu je vyvození praktických postupů k rozpoznání problému, příčin, podstaty jevů (diagnostika) a cest jak problém typově řešit (terapie). Praktická sociologie na závodech a podnicích

akové výsledky nutně potřebuje.(17) Vybudování tohoto fondu má zásadní význam pro úspěšnost každého sociologického oboru i pro sociologii jako celek.(18)

Budování tohoto fondu není práce metodologická (ve smyslu vědecké a výzkumné metodologie), jde o metody zásahu do sociální reality, respektive o metody zjištění stavu a příčin, tedy jde o práci meritorní, vycházející z teorie a empirických základů.(19) Vytvoření praktického návodu, postupu, poznatku, který vstupuje do stabilního fondu, je závislé na teoretické i metodologické úrovni příslušného (i dílčího) oboru. Praktický postup nevzniká na základě hypotéz, ale na základě teorie a vhodně vybraných empirických výsledků.(20) I když při absenci teorie můžeme právě pracovat ve výjimečných případech čistě empiricky, je takový případ jen přechodný. Praktický postup aplikovaný v sociální realitě má vždy určité důsledky, znamená zásah do reality a její ovlivnění. Proto se tu, pro rutinní a dlouhodobé použití, bez teoretické (tj. zobecněné a prověřené) báze sociologického poznání neobejdeme.

Praktický poznatkový fond je částí relativně stabilní. Dostávají se do něj jen postupy perfektně prověřené a natolik zjednodušené, že vyhovují většinou nenáročnému, okamžitě možnému použití bez velkých nároků na uživatele a přípravu. Jeho doplňování je náročné, praxe a výsledky pak prověřují jednotlivé postupy a stále prováděná zhodnocení určují limity i podmínky aplikace. Tento fond je zároveň jedním z kritérií úspěšnosti vědy, pravdivosti jejich závěrů, platnosti výsledků.

U nás se v současné době otevírají velice široké možnosti pro vytváření tohoto fondu ve spojitosti s automatickými systémy řízení, se zaváděním jednotných informačních systémů, s možností rutinního zpracování informace. Je však nutno upozornit na závažnost takové praxe – zavedení podobných postupů pro rutinní řízení nemůže být založeno ani na hypotézách či dokonce domněnkách, ani na logických rozbořech (jak tomu někde je), ale na prověřených sociologických poznatech. Sociologické doporučení vedoucí k víceméně automatické aplikaci (i mimo sociologii samu) je společensky nesmírně odpovědný krok právě vzhledem ke všem možným konsekvencím chybných závěrů (možno zde v analogii připomenout zavádění nových léků farmaceutickým průmyslem: jsou vydány striktní předpisy a stanoveny podmínky, za nichž mohou být doporučení a výroba realizovány). Proto je poznatkový fond praktických návodů jednou z klíčových součástí sociologie, v níž se projevuje angažovanost, političnost a ideologičnost, a to v plném rozsahu celospolečenské odpovědnosti.

(17) Máme mnoho vynikajících praktiků i pracovišť, kde se takové postupy vytvářejí, chybí však jejich zobecnění, vědecké zhodnocení jejich účinnosti a jejich všeobecné rozšíření.

(18) Maně se tu vybavuje paralela s lékařským výzkumem na jedné straně a praktickými a odbornými lékaři na straně druhé.

(19) I když při absenci teorie můžeme právě zde pracovat ve výjimečných případech čistě empiricky, je takový případ jen přechodný. Teoretická (tj. zobecněná a prověřená) báze sociologického poznání, specificky budovaná a systematicky rozvíjená pro daný předmět, je tu základem.

(20) To ovšem neznamená, že do procesu nevstupují hypotézy: diferenciální diagnostika může být aplikací diskriminačního přístupu, neboť znamená rozlišení mezi několika možnými stavy (jevy, příčinami, trendy ap.). Postup sám však je založen na prověřených vztazích, vlastnostech, indikátorech, zákonitostech, nejde tu o výzkum, ale o použití přijatého výsledku vědy.

9. Analýza dat a interpretace výsledků

Statistická data mají pro sociologii význam teprve tehdy, jsou-li do kontextu vědy vřazena, je-li jim přiřazena vhodná funkce a nalezen jejich skutečný obsah. Ať už jde o použití dat v samotném procesu sociologického poznání nebo o jejich zařazení do empirického poznatkového systému pro budoucí zpracování, musíme vědět, jak data vznikla, jaký je jejich význam a jak přesně odpovídají realitě.

Proto se analýza dat týká nejen hledání vztahů mezi proměnnými a hledání různých sociologicky zajímavých pravidelností či nepravidelností: nutno také kontrolovat kvalitu dat a určit jejich upotřebitelnost.

V analýze dat půjde o to, abychom vyloučili či charakterizovali stupeň náhodné chyby a systematická vychýlení, která se kumulují v procesu sběru dat (při výběru, měření, kódování, při přenosu na počítačová média, při manipulaci s proměnnými, při označování proměnných). Analýza dat předpokládá nasazení vhodného modelu odpovídajícího genezi dat (výběrový plán, váhy, modely rozložení) a kontrolu skutečných významů (obsahová validita proměnných, stupeň spolehlivosti měření). Jde především o určení použitelnosti pro plánovanou věcnou analýzu. Ve vlastní analytické práci se pak zcela konkrétně projevuje vztah mezi teorií, empirií a metodologií (a podle situace i praxí). Statistická analýza je jednou složkou sociologické analytické práce, je to aplikace modelů a postupů matematické statistiky⁽²¹⁾ v konkrétních datech. Výsledky statistické analýzy jsou pak podmíněny platností přijatých matematických předpokladů a kvalitou dat. Modelové podmínky, které vznikají v práci s abstrakcí a formalizací, jsou při konkrétním použití společenských věd málokdy splněny. Proto byla vyvinuta řada postupů, které mají podmínky ověřovat. Zároveň je v poslední době věnována pozornost metodám, které mají podmínky značně uvolněné, a zkoumání, do jaké míry lze upouštět od předpokladů standardních statistických modelů, aby metoda ještě dávala přijatelné výsledky.

Statistická analýza neznamená jen znalost technik a jejich aplikace v typových situacích modelů — znamená především správné nasazení technik vzhledem ke kvalitě a základním distribučním vlastnostem proměnných, volbu metody vzhledem ke smysluplným obsahům výstupních parametrů, nalezení vhodné odpovědi na meritorní sociologickou otázku. Pro analýzu dat je statistická analýza jen součástí, velmi podstatnou, zásadní a nutnou, ale sama o sobě nedostačující. Jednotlivé výsledky statistické analýzy je nutno sociologicky zhodnotit, prověřit jejich konzistenci a zasazení do teorie a konfrontovat je s obdobnými výsledky získanými jinde. Jen tak můžeme klást smysluplné sociologické otázky pro další výzkum, jen tak můžeme výsledky interpretovat.

Interpretaci dat můžeme chápat jako hledání a připisování významu těm empirickým jevům, které jsme analýzou dat odhalili (četnostním rozložením, vztahům mezi daty, modelům a jejich parametrům, komparativním výsledkům, geometrickým relacím a typologiím), a to vzhledem:

(21) Matematická statistika se stává instrumentem, poskytuje návody k řešení v určitých typových situacích, které jsou matematicky popsány v abstraktní rovině a v nichž se předpokládá pravděpodobnostní geneze dat. Poznamenejme, že testování statistických hypotéz je jen částí (a zdá se že relativně ustupující) matematické statistiky.

- a) ke geografickému, sociálně ekonomickému a časovému kontextu souboru dat,
- b) k obsahu a významu dat (včetně jejich geneze, validity, spolehlivosti); vztahu k sociologickým pojmům i k cílům analýzy;
- c) k fondu teoretických a empirických poznatků a hypotetických konstrukcí sociologie.

Takto pojímaná interpretace je tedy výsledkem procesu přípravy a operacionalizace, zhodnocení metodologie sběru a zobecnitelnosti dat i přípravy a zpracování dat a složitého dialogu mezi sociologem a daty za pomoci statistické analýzy a mobilizace předchozí akumulované zkušenosti oboru (tedy sociologické analýzy dat).

Interpretace dat vyžaduje tři základní kroky, které se vzájemně prostupují a jejichž soulad podmiňuje úspěšnost výsledku:

1. analyticko-statisticko-sociologickou analýzu dat;
2. analyticko-syntetické určení významu dat v daném výzkumném kontextu a stupni vývoje vědy;
3. zobecňující (spekulativní, komparativní) závěry mimo rámec daného výzkumného kontextu a jejich zapojení do teoretického, empirického a hypotetického fondu vědy.

Interpretace dat nabývá různých forem vzhledem k roli hypotéz. Konfirmační postup zřejmě bude hledat významy dat vzhledem k platnosti ověřované hypotézy, diskriminační pak ty významy, které rozlišují mezi jednotlivými alternativami. Nejobtížnější interpretace je spojena s explorací dat, při níž hledáme významy empirických výsledků, aniž bychom měli pevný rámec předem formulovaných hypotéz. Zatímco při konfirmačním postupu se ptáme, zda empirické údaje potvrzují a prokazují konstruovaný myšlenkový model, a při diskriminačním postupu se ptáme, kterému z myšlenkových modelů nejvíce data odpovídají, při exploraci konstruujeme myšlenkový model nejlépe odpovídající datům. Na rozdíl od prvních dvou případů, kdy předchozí duchovní reprodukce reálného světa a jeho myšlenkový odraz jsou ověřovány, při exploraci je myšlenková odrazová reprodukce v procesu interpretace vytvářena. Úroveň abstrakce a zobecnění je závislá na cíli.

Explorační přístup je o to těžší, že statistické metody dávají mnohdy různé výsledky s téměř stejnou věrohodností, že „nejvěrohodnější“ výsledek má řadu téměř stejně věrohodných konkurentů, že při aplikaci exploračních statistických postupů závisí mnohdy výsledek na volbě varianty postupu, pro niž není dáno žádné rozumné kritérium, resp. volba je dána dostupností metody.(22) Aplikace statistiky v exploračním přístupu je ovšem komplikována tím, že i když každý jednotlivý závěr z dat může mít vysokou spolehlivost, současná platnost všech dílčích závěrů, která je nutná pro příští komplexní interpretace, má spolehlivost daleko menší.

U naprosté většiny dat je jejich obsah podřízen nějaké teoretické koncepci či cílům ověřování hypotéz, záměru popsat realitu z určitého konkrétního hlediska, tedy podle určité koncepce. Význam dat je tak již předem dán a podřízen východisku. V interpretaci se pak můžeme zaměřit tím spíše jen na hle-

(22) Typickými příklady jsou různé varianty seskupovacích metod, metody extrakce a rotace ve faktorové analýze, postupy selekce proměnných při diskriminační analýze, ale i volba testu pro nezávislost v kontingenční tabulce, volba neparametrické techniky pro porovnání dvou nezávislých souborů.

dání významů vztahů v datech, zatímco velmi obtížný krok hledání významů a obsahů proměnných, jejich indikační vztah k sociologickým koncepcím je tu redukován na kontrolní a prověřovací postupy.

Interpretace dat je však velice ztížena v případě, že jsou data získána bez předem dané teoretické koncepce, například z ročenek určených jiným cílům nebo data nahodilá. Pak interpretací končí už i první fáze analýzy – hledání významů proměnných a kvality dat a určení role, kterou v analýze mohou sehrát.

10. Závěr

Cílem statí bylo ukázat na širokou paletu situací, v nichž se stýká teorie s empirií, a na nutnost tyto situace rozlišovat, abychom mohli pochopit vzájemnost obou v konkrétní rovině sociologické práce na různých úrovních. Byla tu navržena určitá hlediska, která široké spektrum situací přehledně klasifikuje a která jsou z hlediska vztahu teorie a empirie relativní:

- 1) podíl a role empirických dat v závěrečích sociologie;
- 2) postavení sociologické úlohy ve struktuře poznatkového fondu vědy (z které části vychází a kterou obohacuje);
- 3) existence a role sociologických hypotéz a jejich operacionalizací v procesu práce s daty.

Současně bylo cílem ukázat na strukturovanost poznatkového fondu vědy, který podmiňuje aplikabilitu sociologie i její vnitřní reprodukční proces. Odlišení pěti základních částí nemá od sebe separovat jednotlivé aspekty, má však ukázat na jejich odlišné rysy, na nutnost věnovat se každému z nich a na potřebu zintenzívnění těch směrů, které jsou zatím u nás málo obvyklé. Celková úspěšnost sociologie a její rychlý rozvoj závisí na systematickosti uspořádání jednotlivých částí, systematickosti jejich doplňování a také jejich vzájemně harmonickém a provázaném rozvoji (včetně interakčního vzájemného působení jednotlivých částí). Hlavní roli v tomto procesu má budování sociologické teorie na všech úrovních a pro různé výseky sociální reality, které na sebe soustřeďují aplikační požadavky a vyžadují pozornost. Musí však jít o teorii obsahující *zobecněné, prověřené a systematizované výsledky a pojmy*.

Literatura

- Cízek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Cízek, F. a kol.: *Filozofie, metodologie, věda*. Praha, Svoboda 1969.
Filkorn, V.: *Úvod do metodologie věd*. Bratislava, Vyd. SAV 1960.
Filozofický slovník. Bratislava, VPL 1965.
Statističeskij slovar'. Moskva, Statistika 1965.
Uledov, A. K.: *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Mysl' 1975.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Я. Ржегак: Данные, статистика и социология. К дискуссии о взаимоотношении теории и эмпирии в интерпретации социологических данных

Работа посвящена взаимоотношению теории и эмпирии в различных ситуациях социологической работы с данными. Автор показывает многогранность данной проблемы и дает определение ряда понятий, понимание которых как правило не является единым.

В первой части, «Применение данных в социологии», приводится шкала участия статистических данных в социологическом процессе познания:

- А) Отсутствие статистических данных
- Б) Статистические данные как документация или аргументация выводов теоретической операции мышления
- В) Обобщение результатов ряда эмпирических обследований
- Г) Обобщение результатов одного материала данных
- Д) Эмпирическое исследовательское сообщение
- Е) Конструкция процессов принятия решений, процессов прогнозирования и измерительных аппаратов как основа принятия конкретных решений и этически важных выводов.

Во второй части, «Фонд научных достижений», приводится пять составных частей этого фонда, которые затем рассматриваются более детально:

1. теоретический фонд научных достижений (часть 3)
2. гипотетический фонд научных достижений (часть 4)
3. эмпирический фонд научных достижений (часть 6)
4. методологический фонд научных достижений (часть 7)
5. фонд практических выводов, руководств и терапевтических приемов (часть 8).

Большое внимание уделяется фонду гипотез, рассматриваются источники возникновения гипотез и свойств гипотезы.

Гипотезы могут играть следующие три роли в исследовании или в подходе к данным (отдельные подходы взаимно дополняются):

А. Гипотеза выражает наше убеждение, она является экстраполяцией теории на данный случай. Данные собираются и обрабатываются нами таким образом, чтобы либо принять, либо отвергнуть гипотезу (конфирмативный, проверочный подход).

Б. Совокупность гипотез выражает возможные альтернативы, легко поддающиеся социологической спецификации. Данные собираются и обрабатываются нами таким образом, чтобы можно было избрать правильную гипотезу (дискриминационный, дифференцирующий подход).

В. Научные гипотезы не формулируются, целью анализа данных является формулировка гипотетических выводов (эксплоративный, исследовательский, поисковый подход).

По каждому подходу рассматривается центр тяжести вступления теории и наиболее чувствительные препятствия.

В пятой части, «Взаимоотношение социологических и статистических гипотез», рассматриваются взаимоотношение и различия между социологической и статистической гипотезами.

Девятая часть посвящена интерпретации данных и обобщению некоторых аспектов взаимоотношения теории и эмпирии применительно к значению, придаваемому данным и отношениям в данных, отражающих эмпирические факты.

Summary

Řehák J.: Data, Statistics and Sociology. Contribution to the Discussion on the Relation between Theoretical and Empirical Study in the Interpretation of Sociological Data

The article discusses the relation between theoretical and empirical study in various situations occurring in sociological work with data. The manysided character of the

problem is pointed out and a number of concepts which, as a rule, have not been uniformly conceived are defined.

The first part (Application of Data in Sociology) introduces types characterizing the involvement of statistical data in the sociological research process:

- a) Absence of statistical data
- b) Statistical data as documentation, or as argumentation of the inferences drawn from a theoretical-reasoning operation
- c) Generalization of the results of several empirical studies
- d) Generalization of the results of a single data material
- e) Empirical research report
- f) Construction of decision-making processes, prognostic procedures and measuring devices as a basis for practical decisions and ethically relevant conclusions.

In the second part (Knowledge Fund of Science), five components of the knowledge are introduced. Their detailed analysis:

1. Fund theoretical knowledge (Part 3)
2. Fund hypothetical knowledge (Part 4)
3. Fund empirical knowledge (Part 5)
4. Fund methodological knowledge (Part 7)
5. Fund of practical conclusions, instructions and therapeutic procedures (Part 8)

Considerable attention is devoted to the hypotheses: sources of the origin of hypotheses and properties characterizing a hypothesis are subjected to discussion.

The role of hypotheses in the research or in the approach to data may assume three forms:

a) The hypothesis expresses our conviction, it is an extrapolation of theory on a given case. Data are collected and processed in a way enabling either to accept or to reject the hypothesis (confirmative, verifying approach).

b) The set of hypotheses expresses the alternatives coming into consideration and adequately specified from the sociological point of view. Data are collected and processed so as to facilitate the selection of a valid hypothesis (discriminative, differentiating approach).

c) Scientific hypotheses are not formulated, the data analysis is aimed at formulating hypothetical conclusions (explorative, searching approach).

Every approach is discussed in view of the significant moment of theory and the most sensitive pitfalls involved therein.

The fifth part (Relation of Sociological and Statistical Hypotheses) is concerned with the relation and the difference prevailing between the sociological and the statistical hypothesis.

The ninth part deals with the interpretation of data and summarizes some aspects of the relation between theoretical and empirical research with a special view to attaching significance to the data.

Kauzálnemu modelovaniu se venuje najmä v posledných rokoch široká a systematická pozornosť tak v sociologickej metodológii, ako aj priamo vo výskumníckej praxi. Je to tak i na pôde marxisticko-leninskej sociológie, kde obzvlášť sovietski autori analyzujú a rozvíjajú túto problematiku z viacerých hľadísk [Andrejenkov 1979; Blalock—Aganbegjan—Borodkin—Boudon—Capecchi 1977; Bestužev—Lada—Varygin—Malachov 1978; Osipov—Andrejenkov 1974; Osipov—Andrejev 1977]. U nás však kauzálne modelovanie tohto druhu doposiaľ nezapustilo hlbšie korene.

Cieľom tejto štúdie je aspoň čiastočne prispieť k minimalizácii existujúceho dlhu na jednom — i keď parciálnom, no pre danú problematiku veľmi významnom — úseku. Je ním *problém identifikácie*, ktorý tvorí jednu zo základných matematických otázok kauzálneho modelovania. V štúdií zhrňame prediskutované a všeobecne prijaté princípy riešenia tohto matematického problému tak, aby vystúpili čo možno najinštruktívnejšie pre potreby výskumníckej praxe. V tomto zmysle volíme i meritórny príklad, ktorým možno ilustrovať niektoré momenty analyzovaného problému.

1. Kauzálne modelovanie⁽¹⁾

Kauzálne modelovanie (alebo jeho synonymum — kauzálna analýza) je osobitným výskumným postupom, ktorého cieľom je odкрývanie kauzálnych vzťahov v zložitých systémoch premenných veličín s využitím empirických (štatistických) údajov. Vzniklo v súvislosti s analýzou možnosti zisťovania a potvrdzovania kauzálnych súvislostí zo získaných štatistických údajov, na základe problematiky zdanlivých korelácií a rozvinutím metód korelačnej a regresnej analýzy. Zmyslom kauzálneho modelu je odkryť a verifikovať štruktúru kauzálnych vzťahov v presne vymedzenom systéme premenných veličín a kvantitatívne hodnotiť silu zistených kauzálnych súvislostí.

Kauzálne modelovanie nie je teda totožné s akýmkoľvek odkrývaním kauzálnych vzťahov, je iba jeho osobitným prípadom. Preto by bolo možné hovoriť aj o kauzálnnej analýze v užšom zmysle. Kauzálne vzťahy totiž možno odkrývať aj na základe iných prístupov a metód. Kauzálne modelovanie však nie je univerzálnou metódou aj z iného dôvodu. Kauzálnymi modelmi sa spravidla zobrazujú systémy sociálnych premenných veličín (abstraktné celky). Kauzálne modelovanie neumožňuje odhaliť imanentný zákon (alebo systém imanentných zákonov) konkrétneho celku, dialektickej totality (napr. sociálneho systému). Odhaliť takýto zákon konkrétneho celku, t. j. formu jeho samopohybu, umožňuje iba dialektická analýza a jej produkt — vývinová teória. Výsledkom kauzálneho modelovania môžu byť nanajvýš idealizačné teórie [Černík 1977; Černík—Farkašová—Viceník 1980].

⁽¹⁾ Pre pochopenie analyzovaného problému uvádzame niekoľko nevyhnutných základných informácií o kauzálnnej analýze a jej hlavných princípoch. Nemožno ich považovať za vyčerpávajúce. Širšie sme sa niektorými z nich už zaoberali v štúdií [Schenk 1979] a komplexnejšie spracovanie problematiky kauzálneho modelovania obsahuje štúdiá *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani*, ktorú na vydanie v r. 1981 pripravuje Nakladatelstvo Pravda.

Kauzálne modelovanie daného typu sa začalo rozvíjať najmä v nemarxistickej sociológii (H. A. Simon, H. M. Blalock, R. Boudon, O. D. Duncan). V mnohom nadväzuje na Wrightove práce z genetiky a na ekonometrické modelovanie. V nemarxistickej sociológii vychádza z filozoficky neprijateľného riešenia koncepcie kauzality⁽²⁾ a opiera sa predovšetkým o prístup *ex post factum*. V metodológii marxisticko-leninskej sociológie možno a treba tento postup stavať a zakotviť zdôvodnenejšie. V tomto zmysle treba prísne rešpektovať koncepciu kauzality, ako ju rozvíja dialektickomaterialistická filozofia a ako sa koncentrovane vyjadruje v princípe príčinnosti [Naletov 1975 : 14—20]. Navyše aj prístup k odkrývaniu kauzálnych súvislostí, ktorý možno pracovne nazvať formuláciou a verifikáciou kauzálnej hypotézy [Schenk 1979 : 359—360].

Pri odkrývaní a zobrazovaní kauzálnych súvislostí v systémoch sociálnych skutočností sa v rámci kauzálneho modelovania využívajú rôzne typy matematických systémov. Sú to systémy rekurzívne, nerekurzívne a blokovo-rekurzívne. Prvky *rekurzívneho* systému sú spojené jednosmernými, lineárnymi a aditívnymi kauzálnymi vzťahmi. V *nerekurzívnych* systémoch môžu byť kauzálne vzťahy medzi niektorými prvkami (odvodenými alebo endogénnymi zložkami modelu) obojsmerné, kým medzi inými (základnými alebo exogénnymi na jednej strane a odvodenými na strane druhej) musia byť jednosmerné. V *blokovo-rekurzívnych* systémoch sa na základe určitých teoretických dôvodov prvky združujú do jednotlivých blokov. Kauzálne vzťahy medzi blokmi musia byť jednosmerné, no vo vnútri každého bloku môžu byť i obojsmerné.

Všetky zložky kauzálneho modelu musia mať charakter premenných veličín. Vzhľadom na to, že metódy kauzálneho modelovania sú rozvinutím korelačne a regresnej analýzy, mali by to byť aspoň intervalové znaky. Za určitých podmienok však možno použiť aj nominálne (najmä dichotomizované) a ordinálne znaky alebo niektoré transformácie (napr. na tzv. dummy premenné). V kauzálnej analýze možno pracovať tak so štandardizovanými, ako aj s neštandardizovanými premennými veličinami a parametrami. Predpokladá sa dostatočne veľká výskumná vzorka. Vstupné údaje modelu spravidla tvorí matica jednoduchých korelačných alebo regresných koeficientov. Vstupné údaje modelu sa s využitím jednotlivých metód kauzálnej analýzy (v rekurzívnych systémoch napr. s využitím Simonovej—Blalockovej metódy, path analýzy a analýzy závislosti, resp. metódy obyčajných najmenších štvorcov, v nerekurzívnych systémoch zasa napr. s využitím metódy nepriamych štvorcov alebo dvojstupňových najmenších štvorcov) analyzujú tak, aby sa 1. odkryli priame a nepriame kauzálne vzťahy medzi zložkami modelu, 2. parametrami príslušných rovníc kvantitatívne vyjadrila sila ich závislostí a 3. testovaním modelu potvrdila primeranosť empirickým údajom.

Systém premenných veličín, ktorého kauzálna štruktúra sa odkrýva, musí byť presne vymedzený a úplný tak z hľadiska meritórneho, ako aj z hľadiska formálneho. To vyžaduje presne stanoviť úroveň v teoretickej hierarchii, na ktorej sa systém vymedzuje, a explicitne rozhodnúť o tom, ktoré jeho zložky už v danom rámci nemožno (alebo netreba) vysvetliť. Tieto zložky sa nazývajú základnými alebo exogénnymi. Zložky modelu, ktoré sú nimi určené, sa nazývajú odvodenými alebo

(2) Pomerne veľmi typická je v tomto zmysle napr. scientisticky ladená koncepcia, v ktorej sa zveličuje rozdiel medzi „filozofickým“ a „špeciálnovedným“ prístupom ku skúmaniu kauzality. Tak napr. J. Galtung tvrdí, že najrozumnejší je operacionálny alebo operatívny prístup k problému kauzality [Blalock—Agranbegian—Borodkin—Boudon—Capecehi 1977 : 39].

endogénnymi.⁽³⁾ Spolu sú to explicitné činitele modelu. Okrem nich kauzálne modely obsahujú ešte i tzv. implicitné činitele. Spravidla sa nimi označuje pôsobenie modelom nezohľadnených skutočností na explicitné činitele. Kauzálny model — tak isto ako každý iný model — totiž charakterizuje i špecifické zjednodušené zobrazenie objektu. Implicitnými činiteľmi však možno vyjadriť napr. aj chyby, ku ktorým dochádza pri meraní explicitných zložiek modelu. Na tomto princípe sa zakladajú špecifické kauzálne modely s náhodnými (napr. modely s viacnásobnými indikátormi a nemerateľnými premennými) i s nie náhodnými chybami pri meraní. Takto vybudovaný kauzálny model je úplný a každá jeho zložka je úplne vymedzená predpokladanými priamymi a nepriamymi kauzálnymi vzťahmi s inými zložkami modelu a pôsobením príslušného implicitného činiteľa.

Z metodologického hľadiska možno základné kroky kauzálnej analýzy vyjadriť napr. schémou: $KH-KS-SŠR-MR-I$. Východiskom je vybudovanie teoretického modelu skúmaných skutočností, resp. formulovanie určitej kauzálnej hypotézy (KH) a jej zdôvodnenie existujúcimi teoretickými poznatkami, prípadne údajmi. Niekedy možno formulovať i viac alternatívnych kauzálnych hypotéz. Každá KH sa transformuje do kauzálnej schémy (KS), t. j. do grafu, ktorého orientované hrany vyjadrujú predpokladané kauzálne súvislosti. Kauzálna schéma sa matematicky vyjadri systémom štruktúrnych rovníc ($SŠR$) a určí sa, či ide o systém rekurzívny, nerekurzívny alebo blokovo-rekurzívny. Po preverení identifikovateľnosti týchto rovníc a v niektorých prípadoch i po predbežnom testovaní, ktorého cieľom je vybrať tú z alternatívnych KH , ktorú v najvyššom stupni potvrdzujú empirické údaje, alebo redukovať pôvodný počet alternatívnych hypotéz, sa s pomocou modelových rovníc (MR) a v závislosti na zvolenej metóde hodnotia sledované parametre rovníc. Interpretácii (I) spravidla ešte predchádza i testovanie modelu.

Ako vidno, matematický problém identifikácie, ktorým sa zaoberáme v tejto štúdií, má v kauzálnom modelovaní osobitné miesto a význam. Plne ich však možno pochopiť len so zreteľom na celý modelovací cyklus.

Toto na prvý pohľad evidentné konštatovanie je osobitne dôležité. Treba naň upozorniť v súvislosti s príkladmi kauzálnych modelov, ktoré sa uvádzajú v ďalšom texte. Vzťahuje sa na všeobecné hypotetické kauzálne modely a najmä na konkrétny kauzálny model, ktorý sa uvádza v záverečnej časti štúdie ako meritórny príklad. Pre zachovanie kontinuity textu sa preto k niektorým z týchto otázok vrátíme na príslušnom mieste.

2. Identifikácia a jej varianty

Matematický problém identifikácie treba riešiť pri modelovaní rekurzívnych, nerekurzívnych i blokovo-rekurzívnych systémov. Je jedným zo základných predpokladov hodnotenia a interpretácie parametrov a rovníc v metódach kauzálnej analýzy. Navyše veľmi úzko súvisí s možnosťami overenia kauzálnej hypotézy v tom zmysle, či ju získané empirické údaje potvrdzujú úplne, čiastočne, alebo vôbec nepotvrdzujú.

⁽³⁾ Exogénne premenné sú v kauzálnom modelovaní vždy nezávislé na endogénných. Rozlišujú sa dva druhy exogénnych premenných: 1. vlastné exogénne premenné a 2. časovo oneskorené hodnoty endogénnych premenných [Blalock 1975 : 440]. Exogénne premenné nie sú v danom modeli určované nijakými inými jeho explicitnými zložkami. Niekedy však (napr. v rámci path analýzy) sa využívajú aj empiricky zistené korelácie medzi exogénnymi premennými, ale to nemá charakter kauzálnej interpretácie.

Premenné, ktoré sú v modeli určené aspoň jedným priamym kauzálnym vzťahom k inej premennej modelu, sú endogénne premenné. Spravidla (podľa kauzálnej hypotézy) bývajú určené aj nepriamymi kauzálnymi vzťahmi („prostredníctvom“ inej premennej) a príslúchajúceimi implicitnými činiteľmi. V tomto zmysle sú endogénne premenné plne určené v danom kauzálnom modeli.

Veľmi všeobecne možno povedať, že problém identifikácie je problémom overenia matematicky stanovených podmienok, pri splnení ktorých možno určiť (hodnotiť) neznáme parametre štruktúrnych rovníc na základe empiricky zistených údajov. Je to teda predovšetkým problém určenia a overenia podmienok pre hodnotenie hľadaných parametrov štruktúrnych rovníc. Funkciou týchto parametrov je vyjadriť stupeň kauzálnej závislosti medzi príslušnými zložkami modelu.

Ak v zmysle týchto matematických podmienok možno hľadané parametre (koeficienty) určiť z empirických údajov, dané parametre (alebo rovnice) sú *identifikovateľné*. Tu však zároveň vzniká i otázka, či možno všetky parametre zo všetkých rovníc určiť jednoznačne. Vtedy, keď riešením všetkých rovníc možno získať iba jedno určenie (hodnotenie) každého hľadaného parametra, všetky parametre sú *presne identifikované*. Môže sa však stať i to, že na základe všetkých rovníc dostaneme viac určení jedného parametra (napr. z dvoch rôznych rovníc dve rôzne určenia jedného a toho istého parametra), alebo daná rovnica obsahuje viac empirických údajov, než je nevyhnutné pre jednoznačné určenie dajakého parametra. V tomto prípade ide o *preidentifikovanosť*, a to buď o preidentifikovanosť celej sústavy rovníc alebo o preidentifikovanosť danej rovnice. Presná identifikovanosť a preidentifikovanosť sú *dva varianty* identifikovateľnosti.

V kauzálnej analýze treba počítať i s možnosťou *neidentifikovateľnosti*. Dochádza k nej vtedy, keď na základe empiricky zistených údajov nemožno určiť hľadané parametre štruktúrnych rovníc. Neidentifikovateľnosť je dôsledkom *podidentifikovanosti* niektorých rovníc. Podidentifikovaná rovnica obsahuje menej empirických údajov, než je nevyhnutné na určenie jedného alebo viacerých parametrov. Sústava rovníc môže obsahovať aj viac podidentifikovaných rovníc. Podidentifikované sústavy obsahujú viac neznámych parametrov, než je možné určiť daným počtom rovníc.

3. Podmienky identifikovateľnosti

Pri overovaní identifikovateľnosti rovníc nepostačujú iba vyššie uvedené všeobecné poznatky. Treba použiť jednoznačne formulované kritériá. Vyjadruje ich tzv. nevyhnutná a dostatočná podmienka identifikovateľnosti. Vyčerpávajúca formulácia oboch podmienok sa opiera o využitie náročnejšieho matematického aparátu a rozvíja sa predovšetkým na pôde ekonometrie. Vzhľadom na potreby kauzálnej analýzy v sociologickom bádani možno však obe podmienky vyjadriť aj jednoduchšie, ale to neznamená, že menej presne [porov. Blalock 1969 : 64—64; Blalock 1975 : 502 až 505; Duncan 1975 : 83; Hušek—Walter 1976 : 144—156; Koopmans 1971 a pod.].

Nevyhnutná podmienka identifikovateľnosti štruktúrnej rovnice

Nevyhnutná (avšak nie dostatočná) podmienka identifikovateľnosti štruktúrnej rovnice sa nazýva i rádovou podmienkou („order condition“). Vychádza sa tu z toho, že model, ktorý obsahuje počet k endogénnych premenných, musí obsahovať aj počet k rovníc na hodnotenie príslušných parametrov. Každá rovnica určuje jednu endogénnu premennú, a preto treba vytvoriť toľko rovníc, koľko je endogénnych premenných. Aby daná rovnica bola identifikovateľná, počet premenných, ktoré treba vylúčiť z danej rovnice (t. j. nepredpokladať kauzálne súvislosti medzi endogénnou premennou, ktorú určuje daná rovnica, a inými premennými modelu), musí byť prinajmenšom rovný počtu endogénnych premenných modelu mínus jedna, t. j. $k - 1$.

Ak počet premenných, ktorých pôsobenie je vylúčené (nepredpokladá sa) z danej rovnice, označíme ako G , môžu nastať tri možnosti:

I.	$G = k - 1$
II.	$G > k - 1$
III.	$G < k - 1$

So zreteľom na uvedenú podmienku platí, že rovnica je *identifikovateľná* aj v prípade I. aj v prípade II. Pritom, ak $G = k - 1$, rovnica je *presne identifikovaná*, zatiaľ čo vtedy, ak $G > k - 1$, rovnica je *preidentifikovaná*, lebo sa z nej vylúčilo viac ako nevyhnutných $k - 1$ premenných. Tretí prípad reprezentuje situáciu, v ktorej je rovnica *podidentifikovaná* a teda *neidentifikovateľná*. Vylúčilo sa z nej menej než nevyhnutných $k - 1$ premenných (krajnou možnosťou je, že obsahuje všetky premenné modelu).

Dostatočná podmienka identifikovateľnosti štruktúrnej rovnice

Dostatočná podmienka identifikovateľnosti štruktúrnej rovnice sa nazýva i hodnotnou podmienkou („rank condition“). Stanovuje sa ňou, že každá rovnica musí byť rôzna tak od ostatných rovníc, ako aj od všetkých možných lineárnych kombinácií týchto rovníc. To znamená, že dve alebo viac rovníc nesmú obsahovať identickú kombináciu premenných a že k nijakej z rovníc nemožno dospieť aj lineárnou kombináciou (napr. súčtom) niektorých alebo všetkých zvyšujúcich rovníc.

V celom rade prípadov, najmä pri použití náročnejšieho matematického aparátu (maticového počtu) a tzv. redukovaných tvarov rovníc,⁽⁴⁾ sa hodnotná podmienka považuje za nevyhnutnú a zároveň aj dostatočnú podmienku identifikovateľnosti [Blalock 1975 : 502—505; Hušek—Walter 1976 : 152; Koopmans 1971 : 169]. Možno ju totiž určiť na základe hodnoty matice štruktúrnych parametrov modelu a jej determinantu.

4. Identifikovateľnosť v nerekurzívnych systémoch

Riešenie problému identifikácie vo všeobecnej podobe nepostačuje. Vyžaduje ilustráciu. Predpokladajme hypotetický, veľmi jednoduchý nerekurzívny model (t. j. model, v ktorom kauzálne vzťahy medzi exogénnymi a endogénnymi premennými musia byť jednosmerné, kým vzťahy medzi endogénnymi navzájom môžu byť obojsmerné, pričom takto späté musia byť aspoň dve endogénne premenné), ktorý je zobrazený kauzálnou schémou na obr. č. 1. Model tvoria 4 zložky: 2 vzájomne sa ovplyvňujúce endogénne premenné X_1 a X_2 (spolu s prislúchajúcimi implicitnými činiteľmi ϵ_1 a ϵ_2), ako aj dve exogénne premenné veličiny Z_1 a Z_2 .⁽⁵⁾ Orientované hrany vyjadrujú predpokladané kauzálne závislosti.

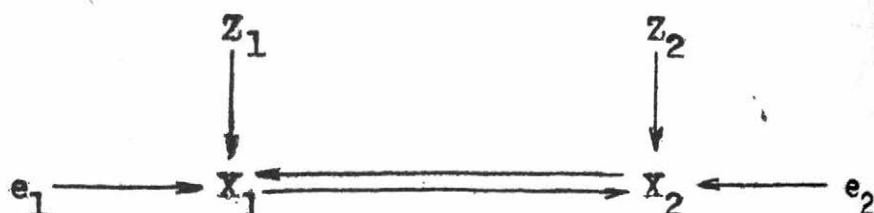
Pre tento model možno zostaviť sústavu štruktúrnych rovníc, ktorá pozostáva z dvoch rovníc: z rovnice (1.1) pre endogénnu premennú X_1 a z rovnice (1.2) pre endogénnu rovnicu X_2 . Pre zreteľné rozlíšenie súvislostí vzťahu medzi endogénnymi

⁽⁴⁾ Redukované tvary rovníc vznikajú takou jednoduchou úpravou štruktúrnych rovníc, pri ktorej sa endogénne premenné vyjadria ako funkcie iba exogénnych premenných a prislúchajúcich implicitných činiteľov. To znamená, že v rovnici pre každú endogénnu premennú sa už nesmie vyskytovať nijaká iná endogénna premenná veličina.

⁽⁵⁾ V nerekurzívnych systémoch sa exogénne premenné označujú Z_1 a endogénne X_1 . Je to nevyhnutné pre špecifické operácie pri budovaní redukovaných tvarov rovníc a pre vyčleňovanie tzv. inštrumentálnych premenných, ktoré umožňujú osobitné postupy identifikácie a hodnotenia parametrov [Duncan 1975 : 70, 82—84, 124—125, 134—135].

Vo funkcii inštrumentálnej premennej vystupujú exogénne veličiny Z_1 . Premenná Z_1 je vzhľadom na (obojsmerný) kauzálny vzťah veličín X_1 a X_2 inštrumentálnou premennou vtedy, ak priamo alebo nepriamo podmieňuje X_1 , ale priamo neovplyvňuje X_2 ; premennú X_2 môže určovať iba nepriamo — prostredníctvom X_1 . Z_1 pritom nesmie korelovať s implicitným činiteľom premennej X_2 , t. j. s ϵ_2 .

Schéma 1

premennými sa označujú parametrami typu β_{ij} , kým vzťahy medzi exogénnou a endogénnou veličinou zasa parametrami typu γ_{ij} . Pritom α_i je konštanta regresnej priamky.

$$(1.1) \quad X_1 = \alpha_1 + \beta_{12}X_2 + \gamma_{11}Z_1 + e_1$$

$$(1.2) \quad X_2 = \alpha_2 + \beta_{21}X_1 + \gamma_{22}Z_2 + e_2$$

Model obsahuje $k = 2$ endogénne premenné a teda 2 štruktúrne rovnice. Rádová podmienka identifikovateľnosti vyžaduje, aby sa z každej rovnice vylúčila prínajmenšom $k - 1 = 1$ premenná.⁽⁶⁾ To znamená, že aspoň v jednom prípade nemožno predpokladať kauzálny vzťah medzi danou endogénnou premennou a niektorou z ďalších premenných modelu. Obe rovnice túto podmienku spĺňajú v plnom rozsahu: predpokladáme, že Z_1 kauzálné nepôsobí na X_2 a že Z_2 nespôsobuje zasa X_1 ; parametre, ktoré vyjadrujú tieto vzťahy, by teda mali byť rovné nule, t. j. $\gamma_{21} = \gamma_{12} = 0$. Model má celkovo 4 explicitné premenné (2 exogénne a 2 endogénne), no každá rovnica obsahuje iba 3 premenné. V oboch prípadoch je teda v uvedenom zmysle z nich vylúčená presne $k - 1 = 1$ premenná. Obe rovnice sú preto presne identifikované. Zároveň neobsahujú identickú kombináciu premenných: Z_1 sa vyskytuje len v rovnici (1.1) a Z_2 len v rovnici (1.2).

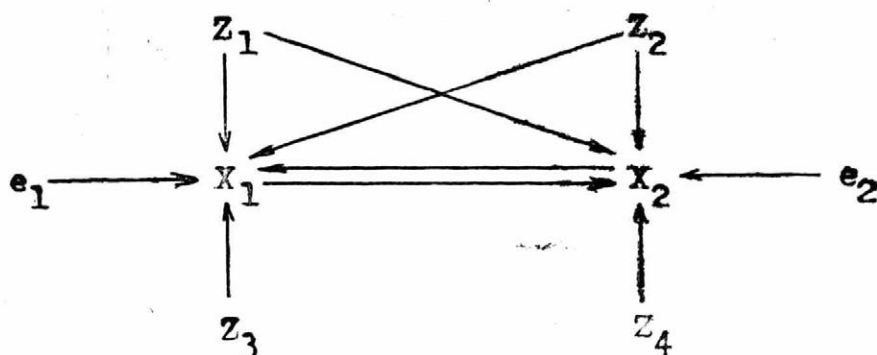
Z toho je zrejmé, že na identifikovanie obojsmerného kauzálného vzťahu medzi X_1 a X_2 nestačí ani zavedenie jednej Z_i do modelu, ani obe exogénne premenné sa nesmú naraz vyskytovať v oboch rovniciach. Ak by sme totiž model budovali iba s jednou Z_i , ktorá by podmieňovala obe endogénne premenné, rovnice by boli nevyhnutne podidentifikované, lebo by obsahovali všetky premenné modelu. Ak by v modeli s jednou Z_i bolo možné predpokladať iba jej súvislosť s jednou endogénnou premennou (napr. s X_1), potom by rovnica pre X_2 bola síce presne identifikovaná, ale rovnica pre X_1 by sa stala podidentifikovaná. Ak by Z_1 i Z_2 kauzálné súviseli s oboma endogénnymi premennými, obidve štruktúrne rovnice by boli nevyhnutne podidentifikované.

Lahko sa však môže stať, že z rôznych dôvodov nebude možné udržať jeden z predpokladov modelu na obr. č. 1, konkrétne predpoklad, že exogénna premenná Z_1 kauzálné nepôsobí na endogénnu premennú X_2 a druhá exogénna premenná Z_2 zasa na endogénnu premennú X_1 . Zrušenie tohto predpokladu — ako sme si mohli už

⁽⁶⁾ Vynechanie $k - 1$ premennej z rovnice možno nahradiť aj inou podmienkou. Z rovnice netreba vynechať $k - 1$ premennú vtedy, ak sú hodnoty príslušných parametrov už vopred známe a netreba ich získavať z empirických údajov [Blalock 1975 : 510]. To však je situácia zatiaľ priveľmi zriedkavá.

všimnúť — vedie k podidentifikovanosti oboch rovníc. V takomto prípade sa neprijemným následkom neidentifikovateľnosti možno vyhnúť iba tak, že sa model rozšíri. Treba doň zahrnúť *dve nové exogénne* premenné, napr. Z_3 a Z_4 . Opätovne treba predpokladať, že Z_3 pôsobí iba na X_1 a už nie aj na X_2 , kým Z_4 iba na X_2 a už nie aj na X_1 . Rozšírený model je zobrazený kauzálnou schémou 2.

Schéma 2

Platí preň sústava štruktúrnych rovníc (2.1)–(2.2):

$$(2.1) \quad X_1 = \alpha_1 + \beta_{12}X_2 + \gamma_{11}Z_1 + \gamma_{12}Z_2 + \beta_{13}Z_3 + e_1$$

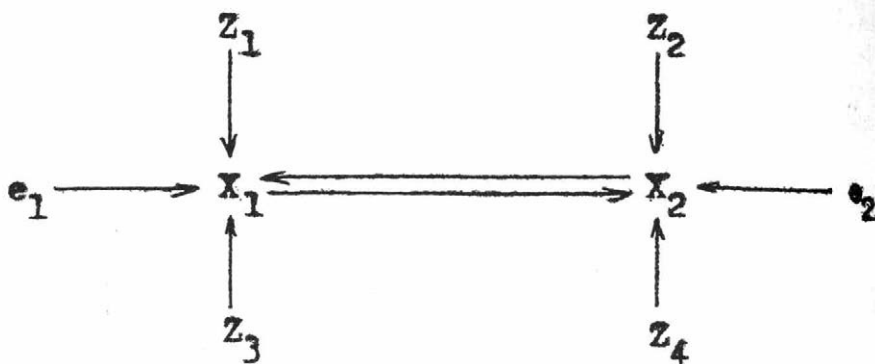
$$(2.2) \quad X_2 = \alpha_2 + \beta_{21}X_1 + \gamma_{21}Z_1 + \gamma_{22}Z_2 + \gamma_{24}Z_4 + e_2$$

Aj tu platí, že zavedenie jednej novej Z_1 do modelu nerieši problém identifikovateľnosti oboch rovníc a že obe nové exogénne premenné (Z_3 a Z_4) sa nesmú naraz vyskytovať v oboch rovniciach. Za týchto podmienok sú obe rovnice rozšíreného modelu presne identifikované. Model obsahuje 6 explicitných premenných (4 exogénne a 2 endogénne) a každá rovnica iba 5 z nich, čiže spĺňa požiadavku vylúčenia práve $k - 1 = 1$ premennej tak z rovnice (2.1), ako aj z rovnice (2.2). Obe rovnice tiež neobsahujú identickú kombináciu premenných: v rovnici (2.1) sa nevyskytuje Z_4 a v rovnici (2.2) zasa Z_3 .

Ak by sme model rozšírili iba o jednu exogénnu premennú — buď o Z_3 alebo o Z_4 — za predpokladu, že pôsobí tak na X_1 , ako i na X_2 , obe rovnice by boli podidentifikované a ich parametre by teda nebolo možné určiť na základe empiricky získaných údajov. Za predpokladu, že jedna nová exogénna premenná by pôsobila iba na jednu endogénnu, rovnica, v ktorej by sa táto nová premenná vyskytovala, by bola podidentifikovaná a rovnica, v ktorej by sa nevyskytovala, by bola presne identifikovaná. Napokon, ak by obe nové exogénne premenné kauzálné podmieňovali obe endogénne premenné, obidve rovnice by boli nevyhnutne podidentifikované. Model by bolo treba znovu rozšíriť o dve ďalšie exogénne premenné (napr. Z_5 a Z_6), z ktorých každá by ovplyvňovala iba jednu endogénnu premennú.

Osobite si treba všimnúť ešte jeden dôležitý variant. Ak by sme mali model (porov. schému 3), v ktorom Z_1 a Z_3 kauzálné podmieňujú iba endogénnu premennú X_1 na jednej strane a Z_2 a Z_4 zasa iba endogénnu premennú X_2 na strane druhej, obe rovnice by boli preidentifikované. Z každej z nich by bolo totiž vylúčené pôsobenie dvoch premenných: z rovnice (3.1) pôsobenie Z_2 a Z_4 a z rovnice (3.2) zasa pôsobenie Z_1 a Z_3 . A to je viac než požiadavka vylúčenia $k - 1 = 1$ premennej z každej

Schéma 3

rovnice. Model totiž obsahuje 6 explicitných premenných, no každá rovnice iba 4 z nich.

$$\begin{aligned}
 (3.1) \quad X_1 &= \alpha_1 + \beta_{12}X_2 + \gamma_{11}Z_1 + \gamma_{13}Z_3 + e_1 \\
 (3.2) \quad X_2 &= \alpha_2 + \beta_{21}X_1 + \gamma_{22}Z_2 + \gamma_{24}Z_4 + e_2
 \end{aligned}$$

Preidentifikované rovnice sú však z istého hľadiska veľmi výhodné — umožňujú testovanie modelu. Predpoklady o neexistencii kauzálneho vzťahu medzi exogénnymi a endogénnymi premennými (v danom prípade $\gamma_{12} = \gamma_{14} = \gamma_{21} = \gamma_{23} = 0$) alebo medzi endogénnymi premennými navzájom (s čím sa však v danom modeli nestretáme) možno konfrontovať s empiricky zistenými údajmi, resp. príslušnými parametrami vypočítanými na základe týchto údajov a zistiť, či sa model empirickými údajmi potvrdzuje, alebo nie. Vzťahy medzi exogénnymi premennými navzájom neprichádzajú do úvahy na testovanie modelu, lebo sa ním nevysvetľujú.

Pri overovaní identifikovateľnosti štruktúrnych rovníc v zložitejších modeloch s väčším počtom premenných treba postupovať analogicky. Problém identifikovateľnosti štruktúrnej rovnice vyžaduje, aby kauzálny model obsahoval dostatočný počet exogénnych premenných. Pritom však treba predpokladať i dostatočný počet takých prípadov, v ktorých neexistujú kauzálne súvislosti ani medzi exogénnymi a endogénnymi premennými, ani medzi endogénnymi premennými navzájom. Donekonečna totiž model nemožno rozširovať a model s väčším počtom obojsmerných súvislostí medzi všetkými endogénnymi veličinami by vyžadoval práve príliš veľký počet exogénnych premenných. Z tohto dôvodu v nerekurzívnych systémoch treba predpokladať a samozrejme i teoreticky zdôvodniť a empiricky potvrdiť, že vzájomné vzťahy existujú iba medzi niektorými endogénnymi premennými a že v iných prípadoch medzi endogénnymi premennými existujú iba vzťahy jednosmerné alebo neexistujú nijaké. Predpoklad, že by všetky zložky kauzálneho modelu medzi sebou súviseli (presnejšie, že by všetky exogénne premenné podmienovali všetky endogénne a všetky endogénne medzi sebou súviseli obojsmerne), je jedným zo znakov teoretickej nedopracovanosti kauzálneho modelu.

Rozširovanie a zužovanie kauzálneho modelu má napokon i praktické limitácie. Vždy je ľahšie zužovať kauzálny model: povedzme na základe teoretického zdôvodnenia alebo preto, lebo dajakú súvislosť nepotvrdzujú empirické údaje. Rozširovanie kauzálneho modelu je prakticky možné len v rámci tých exogénnych premenných, ktoré sa v danom prípade empiricky sledovali. Inak nemožno hodnotiť príslušné

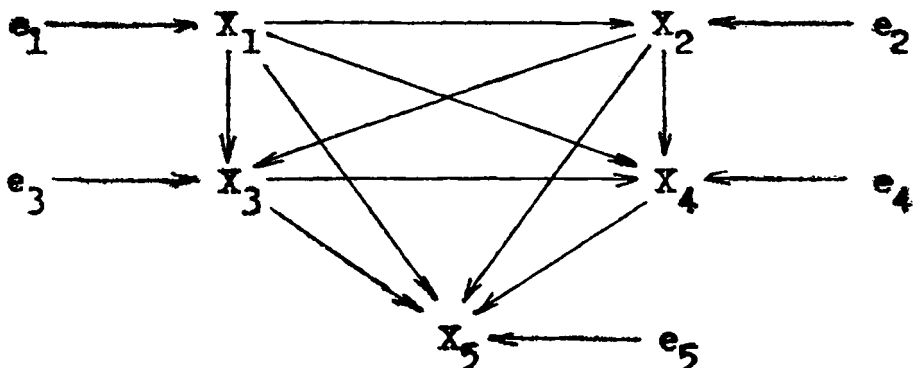
parametre — nie sú k dispozícii potrebné vstupné údaje modelu. Ak sa vynorí potreba obohatiť model o také premenné, ktoré sa doposiaľ nesledovali i empiricky, treba koncipovať nový, širší výskum. I z toho vidno, že na dopracovanosť kauzálnej hypotézy sa kladú pomerne vysoké nároky.

5. Identifikovateľnosť v rekurzívnych systémoch

V rekurzívnych systémoch možno predpokladať iba jednosmerné lineárne a aditívne kauzálne vzťahy medzi zložkami modelu. Problém identifikácie tu má tú istú podstatu, ale niektoré osobitné črty. Identifikovateľnosť štruktúrnych rovníc rekurzívneho systému nemožno preverovať bezprostredne na základe rádovej a hodnotnej podmienky. Vyžaduje iné, konkretizované kritériá.

Výstižne to možno ilustrovať na príklade *úplného* rekurzívneho systému. Úplný rekurzívny systém obsahuje všetky teoreticky možné jednosmerné kauzálne vzťahy medzi zložkami modelu. Predpokladajme hypotetický úplný rekurzívny systém s 5 zložkami: s jednou exogénnou premennou X_1 , a štyrmi endogénnymi premennými X_2 , X_3 , X_4 a X_5 (porov. schému 4). V zmysle rádovej podmienky by z každej

Schéma 4

rovnice malo byť vylúčené pôsobenie prinaajmenšom 3 premenných ($k = 4, k - 1 = 3$). Presne identifikovaná rovnica teda môže obsahovať iba dve premenné (model má spolu 5 explicitných premenných). Na prvý pohľad vidno, že v sústave štruktúrnych rovníc (4.1)–(4.4)

$$(4.1) \quad X_2 = \beta_{21}X_1 + e_2$$

$$(4.2) \quad X_3 = \beta_{31}X_1 + \beta_{32}X_2 + e_3$$

$$(4.3) \quad X_4 = \beta_{41}X_1 + \beta_{42}X_2 + \beta_{43}X_3 + e_4$$

$$(4.4) \quad X_5 = \beta_{51}X_1 + \beta_{52}X_2 + \beta_{53}X_3 + \beta_{54}X_4 + e_5$$

túto požiadavku spĺňa iba rovnica (4.1) a zvyšujúce rovnice už nie. Okrem toho každá ďalšia rovnica obsahuje všetky predchádzajúce premenné: rovnica pre X_2 obsahuje X_1 , rovnica pre X_3 obsahuje tak X_1 , ako aj X_2 , rovnica pre X_4 obsahuje X_1 , X_2 aj X_3 a pod. Zdalo by sa teda, že úplný rekurzívny systém je neidentifikovateľný.

Identifikovateľnosť rovníc i celého modelu tu však závisí na *dvoch osobitných* podmienkach. Prvou z nich je podmienka, aby *polovica štruktúrnych parametrov sa rovnala nule*. Druhou podmienkou sa vyžaduje *vzájomná nekorelovanosť implicitných činiteľov*.

Prvá podmienka vyplýva priamo z predpokladov rekurzívneho systému. Jedným z nich sa zdôvodňuje jednosmernosť kauzálnych súvislostí, t. j. vylúčenie vzájomného pôsobenia medzi jednotlivými premennými. V rekurzívnom systéme môže premená X_1 kauzálnie podmieňovať premennú X_2 , ale X_2 už nesmie spätne pôsobiť na X_1 . Preto i parameter β_{21} bude rôzny od nuly, kým parameter β_{12} sa zasa má rovnať nule. V úplnom rekurzívnom systéme sa preto musí rovnať nule presne polovica štruktúrnych parametrov.

Parametre sústavy rovníc úplného rekurzívneho systému možno vyjadriť aj v podobe matice, napr. matice **B** [Hušek—Walter 1976 : 185]. Matica **B** pre model na schéme 4 bude mať podobu:

$$\mathbf{B} = \begin{Bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ \beta_{21} & 1 & 0 & 0 & 0 \\ \beta_{31} & \beta_{32} & 1 & 0 & 0 \\ \beta_{41} & \beta_{42} & \beta_{43} & 1 & 0 \\ \beta_{51} & \beta_{52} & \beta_{53} & \beta_{54} & 1 \end{Bmatrix}$$

Matica štruktúrnych parametrov rekurzívneho systému je teda trojuholníková matica s nulovými prvkami nad hlavnou diagonálou.

Ak by sa nad hlavnou diagonálou vyskytli dajaké nenulové prvky, znamenalo by to, že model nemá rekurzívny charakter. Na druhej strane, ak by sa nulové prvky vyskytli pod hlavnou diagonálou, to by zasa znamenalo, že sa nejedná o úplný rekurzívny systém, ale o taký rekurzívny systém, v ktorom neexistujú dajaké z teoreticky možných jednosmerných kauzálnych vzťahov medzi zložkami modelu. Keďže jednotlivé riadky a stĺpce matice zodpovedajú jednotlivým premenným veličinám, jednotky v hlavnej diagonále matice označujú iba to, že súvislosť každej premennej so sebou samou sa rovná jedna.

Druhá podmienka (vzájomná nekorelovanosť implicitných činiteľov) je zložitejšia. V úplnom rekurzívnom systéme musí platiť, že $E(e_i, e_j) = 0$ pre všetky $i \neq j$. Inými slovami to znamená, že zavádzame matematické očakávania (E), v zmysle ktorých nijaká zo všetkých možných dvojíc implicitných činiteľov nevykazuje nenulovú koreláciu. Implicitné činitele nesmú vzájomne korelovať (alebo — čo je to isté — implicitný činiteľ napr. premennej X_1 , t. j. e_1 , nesmie korelovať s premennou X_2 atď.), lebo v opačnom prípade nemožno v statickej formulácii modelu „vyčleniť“ kvantitatívny podiel jednotlivých premenných na sledovanej závislosti s endogénnou premennou a rovnice sa stávajú podidentifikované.

Tento predpoklad analyzoval už H. A. Simon [Simon 1971 : 10—16]. Dokázal, že aj v najjednoduchšom modeli s dvoma, resp. tromi premennými možno z empiricky zistenej korelácie usudzovať na kauzálnu závislosť iba vtedy, ak možno zdôvodniť časovú následnosť premenných a ak ich implicitné činitele navzájom nekorelujú. Širšie túto problematiku rozvinul R. Boudon. Dokázal, že koeficienty (štruktúrne parametre) sú identifikovateľné len vtedy, ak nemožno nájsť dajakú nediagonálnu maticu **P**, pri ktorej by **PA** mala štruktúru identickú s maticou **A** zodpovedajúcou príslušnému kauzálnemu modelu. Nevyhnutnou podmienkou identifikovateľnosti koeficientov (v tomto prípade koeficientov závislosti) je v rekurzívnom systéme nekorelovanosť implicitných činiteľov [Boudon 1971 : 251 an.].

V tejto súvislosti treba pripomenúť, že daný predpoklad musí čiastočne platiť aj v nerekurzívnych systémoch. Jednou z ich požiadaviek totiž je, aby vzťahy medzi exogénnymi a endogénnymi veličinami boli vždy jednosmerné. Z toho vyplýva, že implicitné činitele exogénnych premenných nesmú korelovať s implicitnými činiteľmi endogénnych alebo s endogénnymi premennými samými. Pre vzťah medzi endo-

gennými veličinami navzájom už táto podmienka nemusí platiť — pri obojsmernom kauzálnom vzťahu dvoch endogénnych premenných budú zrejme korelovať aj ich implicitné činitele. A to v takomto prípade neznemožňuje identifikáciu príslušných parametrov.

Predpoklad vzájomnej nekorelovanosti implicitných činiteľov má pre problém identifikácie rekurzívnych systémov zásadný význam. O vzájomnom vzťahu implicitných činiteľov treba *vždy* vysloviť isté predpoklady. Najčastejšie je to uvedený predpoklad o nekorelovanosti. Možno ho však iba zdôvodniť, ale nie empiricky potvrdiť. Je to tak preto, lebo implicitné činitele sa v danom modeli nemerajú a teda nie sú k dispozícii ani empiricky zistiteľné hodnoty ich korelačných alebo regresných koeficientov. Preto tu osobitný význam nadobúda teoretické zdôvodnenie tejto otázky v každom konkrétnom modeli.

V kauzálnnej analýze môžu nastať aj situácie, ktoré si vyžadujú vyslovenie *iných* predpokladov o vzťahu implicitných činiteľov. Predpoklad ich vzájomnej nekorelovanosti nemusí byť vždy realistický. Situácia nie je beznádejná vtedy, ak odkryjeme a zmeriame spoločné faktory implicitných činiteľov a explicitne ich zavedieme do rovníc ako dodatkové premenné [Blalock 1975 : 446]. Toto riešenie teda spočíva v odkrytí ďalšieho faktora, ktorý spôsobuje koreláciu medzi pôvodnými implicitnými činiteľmi, v povýšení pôvodných implicitných činiteľov na explicitné a zavedení nových implicitných činiteľov (implicitných činiteľov prislúchajúcich dodatkovým premenným) do modelu. Preto je nevyhnutné model *rozšíriť* o príslušný počet dodatkových premenných veličín a nových implicitných činiteľov. Treba to však urobiť tak, aby pre rozšírený model platil predpoklad o vzájomnej nekorelovanosti (nových) implicitných činiteľov.

Okrem tohto všeobecného prípadu môžu nastať ešte dva dôležité špeciálne prípady. V prvom z nich sú niektoré premenné presnou lineárnou funkciou (iba a len) iných explicitných premenných, takže ich rovnice nebudú obsahovať implicitné činitele a nemožno formulovať ani predpoklady týkajúce sa vzťahu implicitných činiteľov. Môže to byť napr. vtedy, ak zdôvodnene predpokladáme, že implicitné činitele vyjadrujú chyby, ku ktorým dochádza pri meraní veličín, a ak dané premenné meriame s nulovou (zanedbateľnou) chybou. Druhý prípad je menej extrémny. Vzniká vtedy, keď korelácie (exogénnych) premenných vykazujú nad očakávanie vysoké hodnoty (nad 0,8 alebo 0,9). To je situácia, ktorá vedie ku vzniku problému multikolinearity. V danom prípade síce možno parametre identifikovať, ale ich hodnotenie už bude prakticky málo užitočné. Východiskom môže byť zavedenie novej exogénnej premennej do modelu za presne určených podmienok [porov. Blalock 1975 : 506—507; Hušek—Walter 1976 : 108 an.].

Úplný rekurzívny systém, ktorý spĺňa obe podmienky (t. j. presne polovica parametrov sa rovná nule a implicitné činitele vzájomne nekorelujú) je *presne identifikovaný*.

V kauzálnnej analýze však pracujeme nielen s úplnými rekurzívnymi systémami. Zväčša budujeme modely, v ktorých z viacerých dôvodov nepredpokladáme všetky teoreticky možné jednosmerné kauzálne vzťahy medzi zložkami modelu. V neúplných rekurzívnych systémoch skutočný počet predpokladaných kauzálnych vzťahov je teda *menší* než ich teoreticky možný počet, ktorý sa pri n prvkoch rovná $n \cdot (n - 1) : 2$.

Neúplné rekurzívne systémy sa vyznačujú *preidentifikovanosťou* sústavy rovníc. Možno v nich totiž utvoriť viac rovníc, než je nevyhnutné na hodnotenie hľadaných parametrov. Tak síce možno získať viac hodnotení niektorého (niektorých) parametra z viacerých rovníc, pričom treba očakávať, že hodnotenia budú rôzne, ale na druhej

strane to má i svoje výhody. *Nadbytočné* (redundantné) rovnice možno použiť predovšetkým na *testovanie* modelu.⁽⁷⁾ Či sa model empirickými údajmi potvrdzuje, alebo nepotvrdzuje (čiastočne, úplne), možno zistiť iba na základe preidentifikovaných sústav rovníc.⁽⁸⁾ Presne identifikované modely v tomto zmysle testovať nemožno. Na rozdiel od neúplných rekurzívnych systémov tu nie je k dispozícii také presné a vopred stanoviteľné kritérium (vari s výnimkou odhadu znamienka parametrov), ako je predpoklad o tom, že parametre, ktoré prislúchajú premenným *bez kauzálneho vzťahu*, by sa mali rovnať alebo veľmi blížili k nule.

V neúplnom rekurzívnom systéme možno do istej miery modifikovať predpoklad o vzájomnej nekorelovanosti všetkých implicitných činiteľov. Možno ho zmierniť v tom zmysle, že implicitné činitele nekorelujú s tými premennými (alebo s ich implicitnými činiteľmi), s ktorými vstupujú do ktorejkoľvek lineárnej kombinácie [Blalock 1969 : 49; Štěpánek 1970 : 59]. Inými slovami, implicitné činitele nesmú korelovať iba s tými premennými, s ktorými sa spolu nachádzajú v hociktovej z rovníc modelu.

6. Identifikovateľnosť v blokovo-rekurzívnych systémoch

Blokovo-rekurzívny systém je v podstate sústava blokov premenných veličín. Vo vnútri týchto blokov môžu existovať tak jednosmerné, ako aj obojsmerné kauzálne vzťahy. Bloky samy osebe môžu byť (parciálnymi) rekurzívnymi alebo nerekurzívnymi modelmi. Základnou požiadavkou pritom však je, aby vzťahy medzi jednotlivými blokmi boli vždy jednosmerné. Blokovo-rekurzívny systém môže napr. tvoriť n nerekurzívnych modelov (alebo blokov, v ktorých existujú obojsmerné kauzálne vzťahy), ktoré sú však ako celky spojené iba jednosmernými kauzálnymi vzťahmi.

Charakter takéhoto systému podmieňuje aj požiadavky na identifikáciu. *Vo vnútri* jednotlivých blokov závisia od toho, či tam existujú aj obojsmerné vzťahy. V takomto prípade platia podmienky pre previerku identifikovateľnosti v nerekurzívnych systémoch a vyžaduje sa najmä dostatočný počet exogénnych premenných pre daný blok. Ak vo vnútri bloku možno predpokladať iba jednosmerné kauzálne vzťahy, platia samozrejme požiadavky pre identifikáciu rekurzívnych systémov. Tieto požiadavky však treba uplatňovať aj na kauzálne vzťahy *medzi* jednotlivými blokmi. Už sme uviedli, že môžu byť iba jednosmerné. Preto ani implicitné činitele premenných z jedného bloku nesmú korelovať s implicitnými činiteľmi premenných z iného bloku. Ak sa za určitých podmienok podarí každý blok reprezentovať jednou premennou veličinou (napr. dajakým indexom), blokovo-rekurzívny systém sa stáva rekurzívnym a obsahuje taký počet (všeobecných, agregovaných) premenných, ktorý sa rovná počtu pôvodných blokov. Tu už implicitné činitele opäť nesmú vzájomne korelovať.

Problém identifikovateľnosti v blokovo-rekurzívnych modeloch však má ešte i niektoré špecifické stránky [Blalock 1975 : 528—530; Pirogov—Fedorovskij 1979 : 231—235], ktorých ilustrovanie presahuje možnosti tejto štúdie. V stručnosti treba uviesť, že identifikovateľnosť rovníc takéhoto modelu sa v podstate komplikuje tým, že i endogénne premenné z dajakého bloku j možno považovať za exogénne premenné

(7) Rozhodnutie o tom, ktoré rovnice preidentifikovanej sústavy sú nadbytočné, nie je jednoduchá záležitosť a spája sa s celým radom ďalších problémov [Blalock 1975; Boudon 1971].

(8) Testovanie modelu závisí od použitej metódy kauzálnej analýzy. Napr. v Simonovej—Blalockovej metóde sa predpoklady o rovnosti parametrov nule (presnejšie približne nule, lebo pri meraní dochádza k chybám) testujú na základe tzv. predikčných rovníc parciálnymi korelačnými koeficientami príslušného rádu, v path analýze a analýze závislosti zasa zodpovedajúcimi modelovými rovnicami a pod.

vzhľadom na bloky $j + 1$, $j + 2$ až $j + k$. Platí to teda pre ktorýkoľvek blok nasledujúci za blokom j .

K problematike blokovo-rekurzívnych systémov treba uviesť ešte jednu poznámku. Podnetnosť tohto prístupu je nepochybná. Viedla však H. M. Blalocka, ktorý ideu blokovo-rekurzívnych modelov uviedol do záujmového poľa sociológov, až k tomu, že neoprávnene zveličil jeho možnosti pri budovaní sociologickej teórie [Osipov — Andrejčikov 1974 : 170]. Sociologickú teóriu skutočne nemožno budovať iba spájaním jednotlivých parciálnych modelov do čoraz širšieho blokovo-rekurzívneho modelu, induktívnym rozširovaním a spájaním „malých“ deduktívnych teórií [Blalock 1969].

7. Meritórny príklad

Na ilustráciu niektorých dôležitých stránok matematického problému identifikácie uvádzame aj meritórny príklad. Opiera sa o teoretický model z výskumu politického vzdelávania SZM. Model vypracoval V. Krivý [Krivý — Schenk 1976]. Keďže v čase výskumu sa nerátalo s uskutočnením kauzálnej analýzy tohto typu, pôvodnú verziu modelu bolo treba vzhľadom na potreby tejto štúdie čiastočne modifikovať. Zmeny však nemajú zásadný charakter. Treba pripomenúť, že týmto príkladom sledujeme iba problém, ktorý je v centre pozornosti. Rozsah a zameranie štúdie dovoľujú ostatné otázky buď len stručne naznačiť alebo nútiť nechať ich (napr. hodnotenie parametrov a testovanie modelu) celkom bokom.

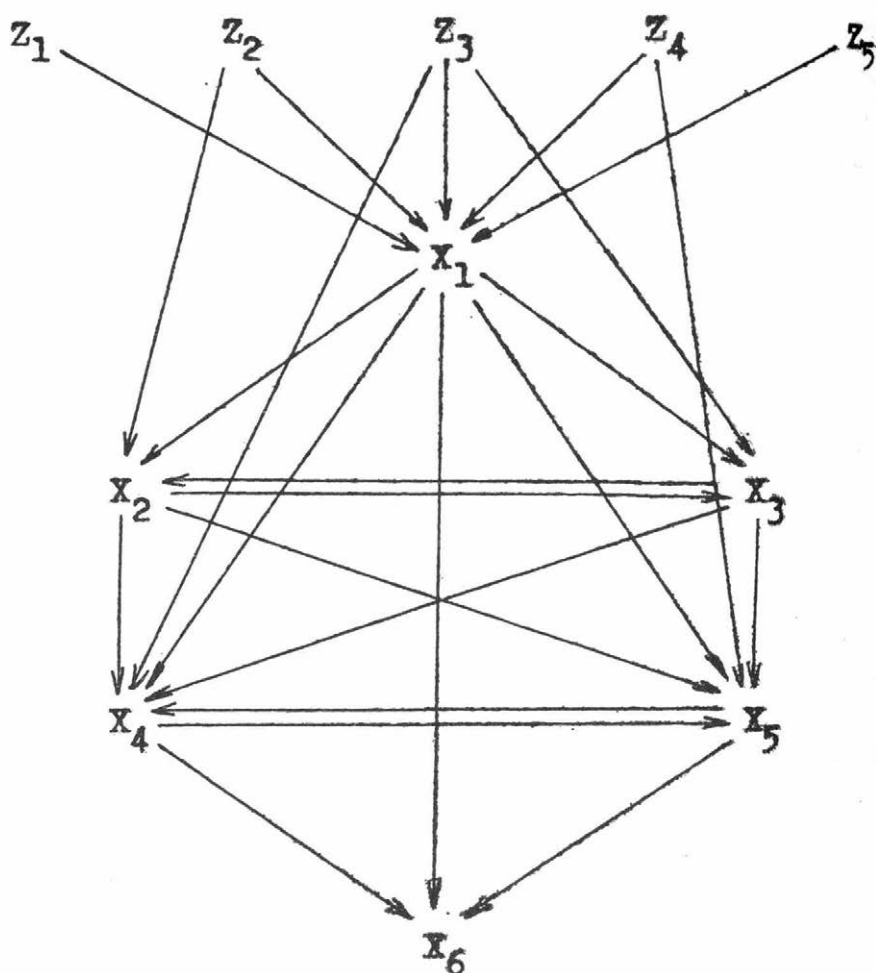
Politické vzdelávanie SZM je osobitnou formou ideovovýchovného pôsobenia. V tomto zmysle je to proces, ktorý možno a treba situovať medzi dva póly — pól emitorský a pól akceptorský (poslucháči vzdelávania). So zreteľom na oba póly možno tento proces sledovať a modelovať. Vzhľadom na rôzne okolnosti možno voliť i parciálne pohľady a tak redukovat' komplexnosť problému. V uvedenom výskume sa pozornosť koncentrovala na pól akceptorský s tým, že výskumnou úlohou bolo zistiť, ako poslucháči politického vzdelávania hodnotia tento proces a jeho zložky. V tomto zmysle bol vybudovaný teoretický model procesu politického vzdelávania. Jeho zložky zodpovedali tým prvkom skúmaného procesu, ktoré sú podstatné z hľadiska výskumného zámeru. Ako indikátory úrovne zložiek modelu slúžili hodnotenia samých poslucháčov vzdelávania. Hodnotenia zvolených stimulov, ktoré reprezentovali jednotlivé zložky modelu, sa snímkovali osobitnou napäťovou škálou a merali koeficientami konfrontačného napätia [Hirner a kol. 1973]. Výsledkom merania boli intervalové znaky. Výskumné skúsenosti ukazujú, že použitá metodika poskytuje primerane kvalitné empirické informácie.

Kauzálnu hypotézu (teoretický model) možno zobrazit' kauzálnou schémou (schéma 5). Model obsahuje 11 zložiek. Z toho je 5 exogénnych premenných (Z_1 — výber tém vzdelávania, Z_2 — úroveň lektorov, Z_3 — stupeň novosti odovzdávaných poznatkov, Z_4 — forma politického vzdelávania a Z_5 — úroveň socialistického presvedčenia poslucháčov) a 6 endogénnych premenných (X_1 — záujem poslucháčov o politické vzdelávanie, X_2 — úroveň kontaktu s lektorom, X_3 — úroveň aktivity poslucháčov na vzdelávaní, X_4 — úroveň zvyšovania vedomostí vzdelávaním, X_5 — úroveň vnútorného osvojenia si odovzdávaných poznatkov a názorov a X_6 — úroveň socialistického presvedčenia poslucháčov).⁽⁹⁾

Z kauzálnej schémy vidno, že model má vlastne štyri úrovne. Na prvej sú skutočnosti, ktoré poslucháči sami nemôžu ovplyvňovať (Z_1 až Z_4) alebo s ktorými vstupujú

⁽⁹⁾ Pre zvýšenie prehľadnosti sú z kauzálnej schémy vynechané implicitné činitele endogénnych premenných. V sústave rovníc (5.1) až (5.6) sa však už v plnej miere rešpektujú.

Schéma 5

do vzdelávania ako s danosťami (Z_5). Preto tieto zložky modelu sú exogénne premenné.

Podľa kauzálnej hypotézy má kľúčovú úlohu v modeli záujem poslucháčov o vzdelávanie (X_1). Cez neho (2. úroveň) sa transformuje pôsobenie exogénnych premenných na endogénne premenné tretej a štvrtej úrovne. Výnimkou sú iba štyri priame vzťahy medzi exogénnymi a endogénnymi veličinami, t. j. okrem nepriameho vzťahu cez X_1 aj priame kauzálne vzťahy medzi Z_2 a X_2 , medzi Z_3 a X_3 , medzi Z_4 a X_4 a napokon medzi Z_4 a X_5 . Ako uvidíme, vyžaduje si ich práve identifikovateľnosť rovníc.

Tretia úroveň modelu reprezentuje priebeh politického vzdelávania (X_2 a X_3). Štvrtá, posledná úroveň (X_4 , X_5 a X_6) zasa jeho výsledky na akceptorskom póle. Vzdelávanie smeruje ku zvýšeniu a upevneniu úrovne socialistického presvedčenia poslucháčov. Socialistické presvedčenie poslucháčov sa tak stáva nielen jedným

z východísk, ale aj jedným z cieľov celého procesu. Z toho vyplýva i situovanie príslúchajúcich premenných veličín do modelu. Úroveň socialistického presvedčenia poslucháčov tu vystupuje dvakrát — raz ako exogénna premenná, resp. ako endogénna premenná meraná v čase $t - 1$ (predpokladáme, že čas t je časom konania výskumu) a raz ako vlastná endogénna premenná (výsledok vzdelávania).

Keďže model obsahuje 6 endogénnych premenných, sústava štruktúrnych rovníc, do ktorej ho treba transformovať, musí tiež obsahovať 6 rovníc na ich hodnotenie. Je to sústava (5.1) až (5.6):

$$(5.1) \quad X_1 = \gamma_{11}Z_1 + \gamma_{12}Z_2 + \gamma_{13}Z_3 + \gamma_{14}Z_4 + \gamma_{15}Z_5 + e_1$$

$$(5.2) \quad X_2 = \beta_{21}X_1 + \beta_{23}X_3 + \gamma_{22}Z_2 + e_2$$

$$(5.3) \quad X_3 = \beta_{31}X_1 + \beta_{32}X_2 + \gamma_{33}Z_3 + e_3$$

$$(5.4) \quad X_4 = \beta_{41}X_1 + \beta_{42}X_2 + \beta_{43}X_3 + \beta_{45}X_5 + \gamma_{43}Z_3 + e_4$$

$$(5.5) \quad X_5 = \beta_{51}X_1 + \beta_{52}X_2 + \beta_{53}X_3 + \beta_{54}X_4 + \gamma_{54}Z_4 + e_5$$

$$(5.6) \quad X_6 = \beta_{61}X_1 + \beta_{64}X_4 + \beta_{65}X_5 + e_6$$

Pri overovaní identifikovateľnosti jednotlivých rovníc tohto nerekurzívneho modelu treba použiť rádovú a hodnotnú podmienku. V zmysle rádovej podmienky je zrejmé, že presne identifikovaná rovnica musí obsahovať 6 explicitných premenných veličín (model má 11 explicitných premenných, z čoho je 6 endogénnych, t. j. $k = 6$; z každej rovnice treba vynechať prinajmenšom $k - 1 = 5$ premenných, preto presne identifikovaná rovnica musí mať presne $11 - 5 = 6$ premenných), preidentifikovaná rovnica 5 a menej, kým podidentifikovaná zasa 7 a viac premenných veličín. Vidno, že všetky rovnice sústavy (5.1) až (5.6) sú identifikovateľné. Pritom rovnice (5.1), (5.4) a (5.5) sú presne identifikované a rovnice (5.2), (5.3) a (5.6) sú preidentifikované.

K presne identifikovaným rovniciam už nemožno pridať nijaký parameter (predpokladať ďalší kauzálny vzťah), lebo tak by sa stali podidentifikovanými. Bolo by to možné urobiť iba vtedy, ak by empirický test modelu ukázal, že daktorý predpokladaný vzťah sa empirickými údajmi nepotvrďuje a kauzálnu štruktúru treba modifikovať. Z takého istého dôvodu tiež nemožno predpokladať obojsmerný kauzálny vzťah medzi X_1 a X_6 , ale túto meritorne nepochybnú súvislosť treba riešiť zavedením exogénnej premennej Z_5 .⁽¹⁰⁾

Štyri preidentifikované rovnice umožňujú test modelu. V tomto modeli je teoreticky možné predpokladať 60 priamych kauzálnych vzťahov medzi exogénnymi a endogénnymi premennými, ako aj medzi endogénnymi premennými navzájom. Sústava rovníc obsahuje iba 24 z nich (24 parametrov). Testovať teda možno zvyš-

⁽¹⁰⁾ Zavedenie exogénnej premennej Z_5 do modelu má viacero funkcií. Umožňuje nielen rozlíšiť hodnoty premennej veličiny, úroveň socialistického presvedčenia v čase t a $t - 1$, ale aj (aspoň čiastočne) zdôvodniť odhliadanie od iných možných vplyvov. Je totiž zrejmé, že úroveň socialistického presvedčenia sa u poslucháčov politického vzdelávania SZM ani zďaleka neutvára iba pod vplyvom tohto procesu. Iné vplyvy však treba prípustnými spôsobmi izolovať. Bez takejto abstrakcie nie je možné skúmať kauzálny vzťah.

V tomto zmysle je exogénna premenná Z_5 veľmi výhodná. Ak sa ju podarí zmerať v čase $t - 1$, vystupuje ako danosť, s ktorou poslucháči vstupujú do vzdelávacieho procesu. Porovnaním hodnôt Z_5 s hodnotami X_6 nameranými v čase t (po absolvovaní určitého vzdelávacieho cyklu) možno dostať istú aproximáciu zmeny, ktorá nastala v úrovni socialistického presvedčenia poslucháčov pod vplyvom vlastného politického vzdelávania.

Vedome tu nehovoríme o účinnosti, i keď sa na účinnosť skúmaných procesov v sociologických výskumoch často usudzuje aj z pozícií oveľa menej prepracovaných prístupov. Účinnosť (efektívnosť) je totiž vždy pomer, a to pomer medzi výsledkami a prostriedkami, ktoré bolo treba vynaložiť na ich dosiahnutie. Zatiaľ čo za istých podmienok by sme už boli schopní vyjadriť výsledky tohto procesu (napr. porovnaním hodnôt Z_5 a X_6), otázka meritornej identifikácie a merania „prostriedkov“ (v najširšom zmysle) akéhokoľvek pôsobenia ostáva ešte celkom otvorená. Otázok podobného druhu je tu však ešte viac.

ných 36 parametrov, t. j. všetky prípady, kde sa kauzálnou hypotézou nepredpokladá priamy kauzálny vzťah: $\beta_{12} = \beta_{13} = \beta_{14} = \beta_{15} = \beta_{16} = \beta_{24} = \beta_{25} = \beta_{26} = \beta_{34} = \beta_{35} = \beta_{36} = \beta_{46} = \beta_{56} = \beta_{62} = \beta_{63} = \gamma_{21} = \gamma_{23} = \gamma_{24} = \gamma_{25} = \gamma_{31} = \gamma_{32} = \gamma_{34} = \gamma_{35} = \gamma_{41} = \gamma_{42} = \gamma_{44} = \gamma_{45} = \gamma_{51} = \gamma_{52} = \gamma_{53} = \gamma_{55} = \gamma_{61} = \gamma_{62} = \gamma_{63} = \gamma_{64} = \gamma_{65} = 0$. Empirický test môže poukázať na potrebu modifikovať model. Treba to však urobiť tak, aby modifikovaný model bolo možné teoreticky zdôvodniť a aby spĺňal požiadavky identifikovateľnosti.

Rovnice daného modelu sú identifikovateľne aj v zmysle hodnotnej podmienky. Neobsahujú identickú kombináciu premenných, čo je obzvlášť dôležité pre dvojicu rovníc (5.2) a (5.3) na jednej strane a dvojicu rovníc (5.4) a (5.5) na strane druhej. Vidno, že rovnica (5.2) obsahuje iba premennú Z_2 , kým rovnica (5.3) iba premennú Z_3 . Inak obsahujú rovnaké premenné (X_1 , X_2 a X_3). Obdobne je to v rovniciach (5.4) a (5.5) — líšia sa iba tým, že prvá obsahuje premennú Z_3 , kým druhá len premennú Z_4 . Ak by uvedené exogénne premenné takto nefigurovali v daných rovniciach, rovnice by síce spĺňali rádovú podmienku identifikovateľnosti, ale už by nespĺňali hodnotnú podmienku a v konečnom dôsledku by neboli identifikovateľné.

Po overení identifikovateľnosti rovníc možno pristúpiť k hodnoteniu ich parametrov niektorou z vhodných metód a k verifikácii kauzálného modelu. Z toho vyplynie, či empirické údaje a iné teoretické poznatky potvrdzujú formulovanú kauzálnu hypotézu a aká je sila potvrdených kauzálnych vzťahov v modeli. Získajú sa tak poznatky, ktoré majú nepochybný význam napr. pre optimalizáciu procesu politického vzdelávania. Môžu pomôcť orientovať ideovovýchovnú prácu napr. na tie miesta, ktoré sa na akceptorskom póle skúmaného procesu javia ako citlivejšie, a zároveň zvážiť, ako sa určité zmeny jednej zložky modelu prejavia na iných zložkách. Umožnia napr. zvážiť, či a ako sa zvýšenie záujmu poslucháčov o politické vzdelávanie prejaví na priebehu alebo výsledkoch tohto procesu. V prípade iného bádateľského zámeru by však bolo možné voliť aj iný prístup k interpretácii. Zabezpečenie identifikovateľnosti rovníc kauzálného modelu a jej overenie je nevyhnutným predpokladom pre povýšenie týchto možností na skutočnosť.

Literatúra

- Andrejenkov, V. G.: *Modeli dlja analiza struktury pričinnych svyazej*. In: Osipov, G. V. a kol.: *Statističeskije metody analiza informacii v sociologičeskich issledovanijach*. Moskva, Nauka 1979, s. 267—282.
- Bestužev-Lada, I. V. — Varygin, V. N. — Malachov, V. A.: *Modelirovanije v sociologičeskich issledovanijach*. Moskva, Nauka 1978, 102 s.
- Blalock, H. M., jr. — Aganbegjan, A. G. — Borodkin, F. M. — Boudon, R. — Capecehi, V. (eds.): *Matematika v sociologii. Modelirovanie i obrabotka informacii*. Moskva, Mir 1977, 551 s.
- Blalock, H. M., jr.: *Theory Construction. From Verbal to Mathematical Formulations*. New Jersey, Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1969, 180 s.
- Blalock, H. M., jr.: *Simultaneous-Equation Models*. In: Nambodiri, N. K. — Carter, L. F. — Blalock, H. M., jr.: *Applied Multivariate Analysis and Experimental Designs*. New York, McGraw Hill 1975, s. 439—532.
- Boudon, R.: *La crise de la sociologie*. Paris—Genève, Droz 1971, 326 s.
- Černík, V.: *Problém zákona v marxistickej metodológii vied*. Bratislava, Pravda 1977, 395 s.
- Černík, V. — Farkašová, E. — Viceník, J.: *Teória poznania. Úvod do dialektiky ako logiky poznania*. Bratislava, Pravda 1980, 416 s.
- Duncan, O. D.: *Introduction to Structural Equation Models*. New York, Academic Press 1976, 180 s.
- Hirner, A. a kol.: *Sociálna kontrola a problémy jej empirického výskumu. Štúdie a materiály 19*. Bratislava, ČSVÚP 1973, 165 s.
- Hušek, R. — Walter, J.: *Ekonometrie*. Praha, SNTL 1976.
- Koopmans, T. C.: *Identification Problem in Economic Model Construction*. In: Blalock, H. M. jr. (ed.): *Causal Models in the Social Sciences*. Chicago—New York, Aldine—Atherton 1971, s. 159—178.

- Krivý, V.—Schenk, J.: *Hodnotenie politického vzdelávania SZM jeho poslucháčmi*. Výskumná správa. Bratislava, SÚV SZM 1976, 55.
- Naletov, I. Z.: *Příčinnost i teorie poznání*. Moskva. Mysl 1975, 205 s.
- Osipov, G. V.—Andrejkenov, V. G.: *Empirické obosrovanije gipotez v sociologičeskich issledovanijach*. In: Sociologičeskije issledovanija 1, 1974, č. 1, s. 160—172.
- Osipov, G. V.—Andrejev, E. P.: *Metody izmerenija v sociologii*. Moskva, Nauka 1977, 180 s.
- Pirogov, G. G.—Fedorovskij, J. P.: *Problémy strukturnogo ocenivanija v ekonometriji*. Moskva, Statistika 1979, 328 s.
- Schenk, J.: *Rekurzivny system v kauzálnej analýze*. In: Sociológia, 11, 1979, č. 4, s. 355—366.
- Simon, H. A.: *Spurious Correlation. A Causal Interpretation*. In: Blalock, H. M., jr. (ed.): *Causal Models in the Social Sciences*. Chicago—New York, Aldine—Atherton 1971, s. 5—17.
- Štěpánek, P.: „Path analýza“ a možnosti jejího uplatnění v sociologii. In: Sociologický časopis, 6, 1970, č. 1, s. 58—70.
- Wright, S.: *Path Coefficients and Path Regressions: Alternative or Complementary Concepts?* In: Blalock, H. M., jr. (ed.): *Causal Models in the Social Sciences*. Chicago—New York, Aldine—Atherton 1971, s. 101—114.

Резюме

Ю. Шенк: Проблема идентификации уравнений каузальной модели

Математическая проблема идентификации возникает в каузальном анализе в качестве проблемы определения и проверки условий для оценки искомых параметров структурных уравнений на основании эмпирически обнаруженных данных. Параметры структурных уравнений можно из эмпирических данных определить только тогда, когда уравнения идентифицируемы (т. е. или точно идентифицированы или же сверхидентифицированы). Недоидентифицированность приводит к неидентифицируемости.

В процессе проверки возможности идентификации в нерекursивных системах надо использовать порядочное (необходимое) и стоимостное (добавочное) условие возможности идентификации. Модели, несоответствующие этим условиям, необходимо модифицировать допускаемыми методами, что бы алгебраически решать отдельные уравнения.

В процессе проверки возможности идентификации в рекурсивных системах необходимо использовать два особых условия: 1. не менее половины структурных параметров должны равняться нулю, 2. имплицитные факторы не должны находиться во взаимной корреляции. Полностью рекурсивные системы точно идентифицированы, в свою очередь нецелные системы сверхидентифицированы. Сверхидентифицированные системы и уравнения во всеобщности позволяют проведение модели. Его результатом является подтверждение или неподтверждение (частичное или полное) модели эмпирическими данными.

При проверке возможности идентификации в блоково-рекурсивных системах особым способом сочетаются принципы обоих вышеотмеченных методов.

Проверка возможности идентификации объясняется с помощью ряда примеров. Среди них находятся как общие гипотетические модели так модель созданная для исследования процесса политического образования.

Summary

Schenk J.: Problem of the Identification of Causal Model Equations

In causal analysis, the mathematical problem of identification arises as a problem of specification and verification of conditions for evaluating the unknown parameters of structural equations on the basis of empirically ascertained data. The parameters of structural equations may be established from empirical data only on condition that the equation are identifiable (that is, either exactly identified or overidentified). Underidentification leads to nonidentifiability.

In verifying identifiability in nonrecursive systems it is necessary to apply the order (necessary) and rank (sufficient) conditions of identifiability. Models failing to comply with these conditions must be modified in acceptable ways to make the algebraic solution of individual equations possible.

The verification of identifiability in recursive systems necessitates the application of two specific conditions: 1. at least one half of the structural parameters must be equal to zero, and 2. implicit factors must not be related by correlation. Complete recursive systems are exactly identified, while incomplete systems are overidentified. In general, overidentified systems and equations make it possible to test the model. The result of such testing, is the corroboration or (either partial or complete) non-corroboration of the model by empirical data.

In verifying the identifiability in block-recursive systems, the principles of both the above-mentioned approaches enter into specific relations.

The verification of identifiability is illustrated on a number of examples. These include general hypothetical models, as well as a model elaborated for the purpose of investigating the political-education process.

Ladislav Tomášek: Teoretické otázky politiky a politické organizace

Bratislava, Pravda 1980, 224 s.

V etapě budování rozvinuté socialistické společnosti objektivně působí řada zákonitostí, jejichž projevy determinují vývoj společnosti. Některé z těchto zákonitostí svou povahou výrazně určují samotnou kvalitu dynamiky společenského pohybu a – jsouce jeho implicitní součástí – rozhodují mírou svého uplatňování i o způsobu a tempu dosahovaných výsledků společenského rozvoje.

Jednou ze zákonitostí, která má tyto atributy, je proces prohlubování vedoucí úlohy komunistické strany a dělnické třídy. Jeho poznávání a vědeckými metodami realizované zhodnocování je integrální součástí jeho uplatňování i jednou z podmínek dalšího rozvíjení. Formulace o prohlubování vedoucí úlohy strany a třídy jako zákonitosti etapy, v níž se budování rozvinuté socialistické společnosti ocitá, není výsledkem abstraktní spekulace teoretiků, kteří jsou buržoazními ideology „obviňováni“ z toho, že dogmaticky ulpívají na Marxem a Engelsem vytvořené ideji o historické úloze dělnické třídy a Leninem formulovaném učení o její avantgardě – komunistické straně.

Příčinu údajné nevědeckosti naší marxisticko-leninské teorie o straně a dělnické třídě tito rádoby vědci přičítají neschopnosti postihnout nové, vpravdě prý „revoluční“ společenské přeměny. Opak je vědecky prokázanou a revoluční praxí potvrzenou pravdou. Je to právě buržoazní ideologie, která je v nesmiřitelném rozporu s vědeckým poznáním objektivního pohybu světa.

Marxismus-leninismus poprvé v historii vědy o společnosti vznikl jako produkt jednoty vědy a ideologie. Poznávání objektivních zákonitostí působících v zájmu dělnické třídy a celé společnosti je tak procesem vědecké povahy. Vědecké poznání, plnící funkci návodu k rozvoji společenské revoluční praxe dělnické třídy, se zároveň stává jedním z nástrojů jejího vědomého uchopení. Stává se tak nástrojem i prostředkem uvědomělého urychlování společenského pokroku, jehož zákonitost není chápána jako fatální předurčenost, ale jako výslednice dialektického vývoje objektivní reality s cílevědomým aktivním působením lidské subjektivity, uvědomělého „naplňování“ dějin historickými činy lidí.

Komunistická strana nekončí svou funkci avantgardy dělnické třídy uchopením moci dělnickou třídou. Akt socialistické revoluce teprve otevírá prostor pro její vedoucí úlohu, která se v procesu revolučního přetváření společnosti objektivně prohlubuje.

Marxisticko-leninská teorie musí zkoumat a zobecňovat projevy této zákonitosti, analyzovat metody a způsoby jejího uplatňování, hledat prostředky k dalšímu rozvíjení politického systému, jehož prostřednictvím se vedoucí úloha strany a třídy uplatňuje. Na mnohé tyto otázky najdeme kvalifikovanou a zasvěcenou odpověď v publikaci L. Tomáška *Teoretické otázky politiky a politické organizace*.

Sám název a běžné přehlédnutí obsahu publikace naznačuje, že jde o jeden z neaktuálnějších problémů naší marxisticko-leninské teorie, jehož úroveň poznání významně determinuje i vývoj společenské praxe při dosahování dalšího kvalitativního rozvíjení socialistického politického systému. Na knižní trh se tak dostává teoretická práce řešící otázky bezprostřední potřeby politické praxe.

Zvolený přístup svědčí o zvládnutí problému v jeho širším společenskovědním kontextu a je vyjádřen logikou výkladu dvou základních kapitol.

První z nich postihuje *základní východiska politické organizace společnosti*. L. Tomášek na poměrně širokém materiálu zdůvodňuje, z jakých ontologických základů vyrůstá politický systém socialismu a jaká teoreticko-metodologická východiska je nutné uplatňovat při poznávání dynamiky jeho pohybu. Logická vazba jednotlivých částí kapitol vypovídá o autorově chápání politického systému ne jako systé-

mu „o sobě“, ale jako současného konkrétně historického produktu bytí i vědomí dělnické třídy. Jsou zde postihnuty tyto problémy: *Marxismus-leninismus jako politické učení dělnické třídy, Všeobecné zákonitosti socialismu, Socialistická společnost a hodnoty, Marxisticko-leninské chápání zájmů a vedoucí úloha dělnické třídy, Vědecký socialismus a etapa výstavby rozvinuté socialistické společnosti, Vedoucí úloha dělnické třídy a politické řízení za socialismu, Politická aktivita dělnické třídy, Proletářský internacionismus — světový revoluční proces a úloha politiky v socialistické společnosti.*

Autor, ve shodě se svými záměry uváděnými v úvodu publikace, zkoumá politiku a politický systém naší společnosti metodou vlastního předmětu vědeckého komunismu. Sám pojem politického systému vymezuje ve vazbě na praktickou politiku v akci, což mu umožňuje řešit jak základy, tak i některé stránky a aspekty socialistické politiky, jako například „její podstatu, vztah k vedoucí úloze dělnické třídy za socialismu, její aktivní úlohu v rámci a v měřítku světového revolučního procesu, její strukturou, dialektiku vzájemných vztahů jednotlivých prvků struktury politiky za socialismu, podstatu a základní úlohu prvků politického systému, podstatu, funkce a úlohy politiky za socialismu jako celku, úlohu politiky v procesu řízení ekonomiky, kultury a sociální struktury za socialismu“ (s. 8).

Tyto stránky a aspekty politiky jsou zkoumány především na platformě vědeckého komunismu, jako jedné ze tří součástí marxismu-leninismu. Důvod rozhodnutí o metodě přístupu najdeme v autorově interpretaci předmětu vědeckého komunismu jako vědecké disciplíny, která „zkoumá nejobecnější zákony vztahu historického poslání dělnické třídy a jejího politického hnutí na historické cestě od kapitalismu ke komunismu a především dialektiku vztahu historického poslání dělnické třídy za socialismu a úlohy politiky v procesu výstavby socialismu a komunismu. Zároveň vědecký komunismus studuje souhrn zákonitostí, které jsou spojeny s podmínkami plnění této historické dělnické třídy za pomoci politického systému naší společnosti“ (s. 9).

Ve shodě s tímto pojetím vědeckého komunismu autor v části nazvané *Marxismus-leninismus jako politické učení dělnické třídy* zdůrazňuje, „že těžiště vědeckého komunismu spočívá v rozboru všeobecných zákonitostí socialismu, v této souvislosti z hlediska integrující úlohy politiky v procesu výstavby socialismu a komunismu“ (s. 20).

Oddíl *O všeobecných zákonitostech socialismu* je věnován zdůvodnění všeobecné platnosti těchto zákonitostí a zdůraznění nutnosti poznání jejich komplexní působnosti jako důležitého předpokladu pro vědecké řízení politiky.

Autorův výklad soustavy hodnot (*Socialistická společnost a hodnoty*) nemá nic společného s abstraktně požímanou axiologií. Zdůrazňuje jak třídní determinaci hodnot, tak i třídní funkci, kterou soustava hodnot v socialismu plní. V konfrontaci s buržoazní interpretací předkládá pojetí hodnot jako objekt-subjektové kategorie. „Subjekt je objekt, který na určitém stupni svého vývoje je schopen uvědomit si sám sebe, měnit sám sebe a řídit svůj další vývoj v souladu s objektivními zákony společenského bytí. Hodnota jako objekt-subjektová kategorie úzce souvisí s poznáním, s praktickými činy člověka, s jeho třídou, konkrétně historickou společenskou praxí.“ (s. 53) Ve shodě s tímto pojetím hodnot pak autor zdůrazňuje, že základní hodnotou naší společnosti je princip vedoucí úlohy dělnické třídy a její komunistické strany. Podcenit tento princip „znamená podlehnout oportunismu, ztratit ze zřetele jasný cíl, živelně přihlížet obnově kapitalismu, nečinně se dívat na ztrátu výsledků proletářské revoluce“ (s. 63).

V tomto kontextu se znovu autor vrací k aktualizaci ideje o historické úloze dělnické třídy, jejíž poznání a formulace je výsledkem i implicitní součástí převratu v chápání dějin jako přírodně historického procesu. L. Tomášek tak v „myšlenkové zkratce“, která však neubírá nic na její významnosti, používá možnosti vysvětlit ontologické kořeny revoluční politiky dělnické třídy, politiky jako revoluční praxe této třídy.

Středem jeho další pozornosti se pak stává výklad základů politického řízení socialistické společnosti, jeho obsahu i úlohy. Nezkoumá je však jako proces nezávislý na vývoji všech společenských oblastí. S Tomáškovým tvrzením, že „rozvinutý socialismus potřebuje dynamický a komplexní rozvoj všech základních společenských skutečností, že žádá komplexnost, která musí brát do úvahy jak reálnou hierarchii těchto oblastí (jak ji podává materialistické pojetí dějin), tak i zpětnou vazbu jednotlivých oblastí navzájem“ (s. 89), lze jen souhlasit. Snad pouze s připomenutím, že komplexnost v leninském pojetí neznamená všeobsáhlost, která by

negovala nutnost poznávání relativně samostatného pohybu jednotlivých společenských sfér a jejich vlastních jevů a vztahů. Komplexnost v gnozeologii znamená uplatňovat metodu dialektiky, respektování dialektické souvztažnosti, vzájemné determinovanosti všech společenských procesů, jevů a vztahů. Jak známo, Engels nás této metodě „učí“ ve své *Dialektice přírody* a V. I. Lenin v dílech, jako je *Materialismus a empiriokriticismus* či *Filozofické sešity*. Oba klasikové myšlenku o vzájemném působení chápou tak, že každá částice nabývá svých vlastností až teprve ve vzájemném působení s ostatními. Dovedeno do důsledků — poznání společenských jevů znamená pochopit, že ekonomické a politické jevy získávají své další nové vlastnosti v interakci s jinými. Tato zásada platí o zkoumání politiky, ekonomiky i kulturně duchovní oblasti společnosti i při uznání leninského pojetí prvenství politiky ve vztahu k ekonomice a prvotnosti ekonomiky vůči politickým procesům.

V oddílech první kapitoly Tomáškovy práce nazvaných *Vědecký komunismus a etapa výstavby socialistické společnosti* a *Program budování rozvinuté socialistické společnosti* autor vytváří půdu pro plné pochopení obsahu nejen obou posledních paragrafů oddílů této kapitoly, ale i pro pochopení obsahu a smyslu výkladu celého následujícího textu předložené publikace. Zdůrazňuje zde, že subjekty řízení — „dělnická třída a její komunistická strana, její politika a celá řídicí činnost mohou působit ve smyslu využití a urychlení objektivních zákonitostí vývoje, avšak jedině na základě dialektického determinismu, a ne subjektivisticky, svévolně“ (s. 91). Složitost poznávacího procesu, který je nezbytnou podmínkou i implicitní součástí vlastní řídicí činnosti, uplatňuje v dalších tezích o zákonitostech působících v socialistické společnosti. Zákonitosti socialismu interpretuje ve shodě s výsledky vědeckého zkoumání, k nimž došla především sovětská věda. Neopomíná jednu z nejpodstatnějších dialektických vazeb působících objektivně v dynamice pohybu objektivní reality, a to vztah obecných zákonů a kritérií ke konkrétně historické specifické situaci té které země. Ignorování konkrétní analýzy při aplikaci zákonitostí v řídicím procesu vyústí — bez ohledu na původní záměr subjektu — nutně v deformaci skutečnosti. Rovněž i opačná chyba poznávacího procesu — přecenění působnosti modifikujících vlastností u konkrétních specifických zvláštností — zákonitě vede na platformu revize. Na tento gnozeologický princip, na umění zvládnout dialektickou metodu a využívat ji v zájmu řídicí činnosti dělnického revolučního hnutí, jak známo nejednou upozorňoval V. I. Lenin. Již první mezinárodní porada představitelů komunistických a dělnických stran, konaná v roce 1957 v Moskvě, zakotvila — na základě zobecněných zkušeností z výstavby socialismu a formulací zákonitostí — tento přístup jako pro všechny dělnické a komunistické strany závazný. „Marxismus-leninismus požaduje tvůrčí uplatnění společných zásad socialistické revoluce a socialistické výstavby podle konkrétních historických podmínek každé země“, praví se v dokumentu porady, „nepřipouští mechanické kopírování politiky a taktiky komunistických stran jiných zemí... Přehlížení národních zvláštností proletářskou stranou ji nevyhnutelně vede k odcizení od života a od mas, nevyhnutelně škodí socialismu; a naopak, zveličování úlohy těchto zvláštností, ústup od obecné pravdy marxismu-leninismu o socialistické revoluci a socialistické výstavbě pod záminkou národních zvláštností rovněž nevyhnutelně škodí věci socialismu.“ (Viz *Dokumenty z porad představitelů komunistických a dělnických stran*, Praha 1961, s. 19–20.)

„Zákony socialismu a jeho kritéria platí všeobecně bez ohledu na politický čas a prostor“, připomíná L. Tomášek a zároveň dodává: „Specifické historické a místní podmínky však ovlivňují časová tempa a částečně také vnitřní průběh socialistické výstavby. Některé místní zvláštnosti působí kladně, jiné retardačně.“ (s. 92) Aktualizace těchto zásad je mimo jiné vyvolána situací v Polské lidové republice; analýza modifikace obecných zákonitostí a principů v budoucích teoretických analýzách příčin politické a společenské krize v zemi bude zřejmě mít významnou úlohu.

Dokument Komunistické strany Československa přijatý XVI. sjezdem *Poučení z krize ve straně a společnosti*... zobecnil naše zkušenosti v tomto směru a vyvodil z nich konkrétní závěry pro politiku strany a státu. S. Tomášek svou stranicou angažovanost prokazuje tím, že tuto, pro komunistickou stranu i celou naši společnost trpkou zkušenost takříkajíc neobchází, naopak, při interpretaci zásad budování socialismu ji v teoreticko-politickém kontextu připomíná. Ukazuje nejen na některé konkrétní projevy revizionismu, jako byl pokus o přeměnu našeho politického systému v pluralitní systém, fungující v rámci demagogicky pojímané opoziční politiky, ale pokouší se hledat i příčiny těchto deformací. Přestože v souladu s obsahovými záměry celé práce není tato materie v centru autorovy pozornosti, působí některé dedukce spíš zjednodušujícím dojmem, především mohou být ne

dost informovaným čtenářem považovány za „okrajové“ poznámky, což oslabuje účinnost jinak teoreticky správných a zasvěcených hodnotících soudů. Tato zkratkovitost, motivovaná zřejmě snahou postihnout některé souvislosti krizových jevů, se opakuje i v jiných částech Tomáškovy práce. Lze to také chápat tak, že autor využíje svých znalostí k tomu, aby ve své další vědecké práci soustředil pozornost na kritickou analýzu příčin krizových událostí, čímž by nesporně významně přispěl k dalšímu rozvoji marxisticko-leninské teorie o politice.

Prvou kapitolu práce končí autor zvýrazněním těch přijatých závěrů XXIV. a XXV. sjezdu KSSS i XV. sjezdu KSČ, které se bezprostředně vztahují k otázkám budování a vývoje rozvinuté socialistické společnosti. Zároveň v aktuální rovině interpretuje zákonitost uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy a politického řízení za socialismu. Mimo jiné se kriticky zabývá teorií politického řízení a upozorňuje na nedostatečnost pouhého uznávání teze, že socialistická politika řídí celý společenský skutečnosti. Je třeba dát konkrétní odpověď na otázku strukturu předmětu a subjektu politického řízení, distancovat se od novohegelovské teze o dialektické konkrétnosti i od strukturalistické platformy. Je škoda, že své kritické stanovisko i náměty předkládá v tezovité podobě (s. 117–118). Právě tyto pasáže, zvýrazňující konkrétní a podle mého soudu vysoce aktuální požadavky v oblasti rozvíjení teorie socialistické politiky, patří k nejdůležitějším.

Druhá kapitola, *Charakteristika, obsah a úkoly politické organizace socialistické společnosti*, má v porovnání s kapitolou předcházející užší rozsah, její obsah však lze hodnotit jako hlavní autorův přínos. Struktura kapitoly nenechává nikoho na pochybách, že jde o aktuální a v naší teorii dosud málo rozpracované otázky. Již samy názvy jednotlivých oddílů kapitoly, *Rostoucí úloha subjektu při řízení za socialismu, K pojmu politické řízení a vedení socialistické společnosti, Rostoucí úloha politiky a budování rozvinuté socialistické společnosti*, jsou toho důkazem.

L. Tomášek hned při vstupu do této problematiky předkládá potřebnou analýzu a pojetí (dnes v literatuře často pouze v axiomatické rovině užívané) teze o růstu úlohy subjektu při řízení společnosti. Přitom prokazuje nejen znalost děl klasiků, zde především děl V. I. Lenina, ale také svou schopnost užívat jejich metody přístupu při poznávání objektivní reality. Řízení interpretuje jako „způsob organizace využití objektivních zákonitostí subjektivními činiteli, které fungují jako hierarchie subjektu řízení socialistické společnosti“. Tuto myšlenku rozvíjí a ukazuje, že „řízení (jeho konkrétně historická kvalita) také vystupuje jako míra subjektivního využití těchto objektivních zákonitostí našeho společenského rozvoje“ (s. 180). Nejde tu o abstraktně pojaté řízení, které by vycházelo z nesprávného pojetí jeho relativní samostatnosti, není to také řízení bez koncepce, ale řízení, jehož hodnotová škála musí vycházet a být v souladu s leninským plánem výstavby socialismu. Ji musí být podřízeny i používané nástroje. Autor upozorňuje, že také zefektivnění subjektivního působení na příslušné oblasti objektivní skutečnosti nesmí být pojímáno pozitivisticky, ale marxisticky, kvalitativně, a ne jen kvantitativně, obsahově, a ne jen formálně. Autor nezůstává pouze u stanovení těchto požadavků, ale v dalším textu obsahovou analýzou ukazuje podstatu jejich kvality i zásady jejich působení. Přitom neopomíná zdůraznit princip třídnosti a stranickosti řízení, které označuje za dvě neoddelitelné stránky procesu zefektivňování řízení (s. 183).

Zákon růstu úlohy subjektivního činitele není abstraktní ideou, není výsledkem subjektivní vůle strany či vládnoucí dělnické třídy. Je podmíněn, jak správně ukazuje autor, jak ontologicky, tak i gnozeologicky. Ontologická determinace spočívá v poměru třídnicích sil na mezinárodní i domácí scéně, ve stupni historické zralosti socialistické společnosti, v míře objektivních možností rozvoje socialistické společnosti. Gnozeologická pak ve stupni a přesnosti vědecké teorie jako metody i nástroje stále hlubšího poznání objektivních zákonitostí společenské skutečnosti. Autor vylučuje možnost schematického pojetí vycházejícího z relativizace subjektivní podmíněnosti poukazem na podmíněnost gnozeologie, která není (jak chybně usuzují buržoazní ideologové a revizionisté) základním determinujícím činitelem charakteru společenského bytí. A rovněž tak „charakter společenského bytí neurčuje společenské poznání, jak chybně usuzuje revizionismus. Poznání umožňuje subjektu, aby v procesu společenské praxe přetvářel bytí pro svoje cíle, které také nelze formulovat subjektivisticky“ (s. 185).

V kontextu s tezemi obsaženými v první kapitole L. Tomášek zdůrazňuje, že „zákon růstu úlohy subjektivního činitele v soustavě politického řízení za socialismu nelze realizovat, nevycházíme-li ze zásad vědeckého komunismu. Bylo by málo platné disponovat vědeckým poznáním, kdybychom je aplikovali na chybný globální obraz a na chybný globální přístup k naší společenské skutečnosti.“ (s. 185) Autor dále zdůrazňuje, že „teorie a metoda tvoří v našem učení dialektickou jednotu,

vycházející ze zásad dialektického materialismu“. „Analytické metody poznání musí být totožné s charakterem zákonitostí, na které tyto metody v teorii i v praxi aplikujeme... Zákon růstu úlohy subjektivního činitele za socialismu úzce souvisí s hlubokým zvládnutím marxismu-leninismu, který jediný je schopný podat všestranný vědecký obraz objektivní skutečnosti socialistické společnosti, jediný je teorií vědeckého předvídání a plánování, jediný má schopnost progresivně analyzovat základní pohyb naší společenské skutečnosti“ (tamtéž).

Sám autor tento metodologický princip uplatňuje, když zdůrazňuje, že subjektivitu dělnické třídy nelze chápat jen jako gnozeologickou otázku, redukovat ji na zjednodušené chápání zvyšování politické vzdělanosti dělnické třídy. Musí se týkat také zvyšování jejich vlastních, bezprostředních politických zkušeností, což úzce souvisí s objektivními potřebami účasti mas, především dělnické třídy, na řízení. S tím souvisí i zvyšování její politické aktivity, kterou se bude násobit její ideologická aktivita (viz. s. 189). Autor správně zdůrazňuje zkoumání kategorie politické aktivity, které tvoří důležitou složku poznání procesu fungování politického vedení a řízení. Růst politické aktivity dělnické třídy a ostatních pracujících, jejíž obsah je určen politikou komunistické strany, je tak chápán nejen jako cíl schopnosti „vládnout a řídit společenské záležitosti“, ale i jako prostředek jeho dosažení. Autor tu neopomíná připomenout jak význam svazku, tak i úlohu pracovního kolektivu, která ke škodě věci zůstává dosud neprávem na okraji pozornosti naší marxisticko-leninské teorie.

V předposledním oddíle kapitoly L. Tomášek přínosně charakterizuje politiku jako „oblast, v níž se krystalicky projevuje (dokonce v nejvyšší formě) společenský charakter třídy a jednotlivce.“ A dodává: „Politika není jen koncentrovanou ekonomikou, ale je i koncentrovanou aktivitou mas.“ (s. 218) Tato nově pojatá charakteristika má, podle mého názoru, i akční význam. Je výzvou i návodem, je orientací na hlavní článek rozvoje našeho politického systému.

Rostoucí úloha politiky v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti je zákonitým procesem. Autor zde klade nekompromisní požadavek: „Před naší teorií stojí závažná úloha všestranně a komplexně studovat, které příčiny a podmínky se při budování rozvinuté socialistické společnosti podílejí na růstu, významu a poslání politiky.“ (s. 224) Je třeba říci, že autor sám obsahem celé publikované práce k tomuto poznání výrazně přispívá. Zcela vědomě v závěru zdůrazňuje, že komunistická strana je hlavním subjektem řízení reálného uskutečňování zvyšující se řídicí úlohy socialistického státu a všech ostatních součástí politické organizace naší společnosti. Účinnost reálného fungování jednotlivých součástí politické organizace do značné míry rozhoduje o účinném plnění vedoucí úlohy komunistické strany. Autor chápe politické vedení ve spjatosti s rozvojem uvědomělé politické aktivity svazku pracujících, aktivity opírající se o ztotožnění se zájmy dělnické třídy nejen ve formách vědomí, ale i v konkrétní práci při budování nové socialistické společnosti. Celou svou práci končí odkazem na stále platné Leninovo učení, odkazem, který lze považovat i za autorovo vyznání: „Vývoj plně potvrzuje, že jen leninismus je spolehlivou platformou rozvoje našeho politického systému. Jen leninismus jako marxismus 20. století odpovídá historickým zájmům dělnické třídy, zákonům socialistické a komunistické výstavby, potřebám světového revolučního procesu. Leninismus poskytuje i neocenitelný návod jak zapojit politiku a celé politické hnutí třídy do služeb intenzivní socialistické a komunistické výstavby, do služeb světové revoluce.“ (s. 237)

V práci L. Tomáška dostáváme do rukou významný příspěvek k systematizaci poznatků vědeckého komunismu o politice. Je přínosem i v tom, že na řadě míst nezůstává v rovině obecného tvrzení a všeobecně platných soudů, ale analyzuje je v konkrétně historické podmíněnosti. V tom je práce nejcennější. Pokus o takový výklad, který dokáže nejen hierarchizovat již poznané pravdy a již formulované zobecněné poznání, ale nacházet je ve vazbě na současnost, objevovat nové kvality vazeb zákonitě se prosazujících společenských procesů, jevů a vztahů, nepatří v naší společenskovědní literatuře k obvyklým či častým. *Teoretické otázky politiky a politické organizace* z pera zkušeného pedagoga a teoretika tak bez nadšázky přispívají k hlubšímu poznání zákonitostí pohybu současné etapy budování rozvinuté socialistické společnosti.

22. ročník Demografie

V roce 1980 přinesla Demografie 24 příspěvků, které z převážné části reflektují problematiku zajímavější široký okruh odborné veřejnosti, především sociology a demociologie.

Vzhledem k tomu, že rok 1980 je censálním rokem, je logicky odpovídající část ročníku věnována otázce sčítání, především lepší orientaci konzumentů censálních dat ve stále složitější problematice zpracování informací a tvorby základních vstupů a tvorby databáze.

V článku Z. Pavlíka *Minulost a budoucnost sčítání lidu* se čtenáři seznámí nejen s historií sčítání ve světě, s vývojem rozsahu sběru informací a metod zpracování až k současnosti, ale též s nejnovějšími světovými poznatky a zkušenostmi, které dosud představují spíše perspektivu než realitu censální praxe. Zvláště instruktivní je stať M. Kučery *Rychlé výsledky sčítání 1980 a jejich využití*, v nichž je podrobně a přehledně prezentován rozsah prvních výsledků a forma jejich publikování. První výsledky by měly být k dispozici již v únoru 1981. Pro sociologii jsou zajímavé údaje o věkovém a národnostním složení obyvatelstva, o ekonomické aktivitě a o dojíždě, o společně hospodařících domácnostech, to vše ve značně podrobném územním detailu. Věcné stránce definitivního zpracování výsledků sčítání 1980, tedy rozsahu znaků, základních kombinačních třídění, kategorizací sociálně ekonomických a demografických znaků je věnován příspěvek O. Ullmanna *Koncepce zpracování definitivních výsledků sčítání lidu, bytů a domů 1980*.

Hlavní informace o technické stránce zpracování výsledků sčítání 1980 podávají texty O. Felixe *Seznam územních a sídelních jednotek pro sčítání lidu a přepočty dat ze sčítání lidu 1970*, a P. Fesenka a Č. Špačka *Automatizované zpracování sčítání lidu, domů a bytů 1980*.

Článek N. Orlovové *Mikrocensus ve světě* přináší přehled využití mikrocensů jak pro rozšíření censálních dat, tak i pro specifické účely, především poznání sociální struktury a zaměstnanosti. V socialistických zemích plní mikrocensusy jednak funkci tzv. intercensu, tj. zjišťování důležitých informací o společnosti v období mezi sčítáními, jednak poskytují i speciální informace o životní úrovni, sociální struktuře atd. V západních zemích jsou mikrocensusy zpravidla zaměřeny na zjišťování pracovních sil a zaměstnanosti. K pravidelné perioditě mikrocensů dochází dosud pouze v zemích s nejvyšší úrovní statistické služby.

V souvislosti s přípravou registru obyvatel ČSSR zaujme stručná informace B. Těťové o *dosavadní praxi zavádění a fungování registrů ve světě*. V celé řadě zemí, především v zemích severských, registry již delší dobu uspokojivě fungují. Hlavním problémem je ovšem přístup k individuálním datům a ochrana obyvatel před zneužíváním registrů.

Celá řada příspěvků 22. ročníku Demografie je věnována tématům přesahujícím rámec populačního výzkumu do sfér sociologie, ekonomie a životního prostředí.

Studie J. Dvořáka a J. Havelky *Životní prostředí a člověk — určování ekologického typu sídelní lokality* je pokusem o návrh metodiky kategorizace základních sídelních jednotek. Autoři jsou si vědomi možností a mezi ekologické kategorizace, jejího významu pro poznání sociálních jevů, reálně ovšem vidí též praktickou náročnost zjišťování příslušných charakteristik v potřebném územním detailu.

O mezinárodních jednáních o statistice životního prostředí a o příslušných doporučeních OSN, EHS a RVHP k unifikaci sledovaných ukazatelů pojednává příspěvek S. Kubečkové *Statistika přírodního prostředí*.

Článek *Prognóza pracovních sil v ostravské průmyslové aglomeraci do roku 2000* od P. Skály je inspirativním pokusem o průmět makroekonomických změn oblasti do sociálně ekonomické struktury obyvatel. Výsledky jsou však do značné míry znehodnoceny nevhodným výběrem demografických vstupů.

Ve stati *Předpoklady k manželství* informují J. Prokopec, V. Schüller a Z. Dyrach o poznatcích z pokusné sondy snoubeneckých dvojic. Sonda zachytila sociálně psychologické aspekty uzavírání oboustranně prvních sňatků mladších snoubenců

a její zjištění mohou představovat nadějný příspěvek k řešení tak společensky aktuální problematiky, jakou je růst rozvodovosti mladých manželství.

Soubor statí XI. *demografická konference v Praze na téma Životní cykly obyvatelstva* přináší referáty M. Kučery, V. Roubíčka, V. Wynnyczuka, A. Syrovátky a J. Musila, postihující demografické, ekonomické, sociální, zdravotní a bytové aspekty problematiky zkoumání životních cyklů. Problematika životních cyklů je v referátech spíše vymezována a artikulována než řešena. Dosud totiž chybí dostatek podkladových analýz základního výzkumu. Cenný je ovšem multidisciplinární přístup, který odhaluje sociální kontradike „pozitivního“ a „negativního“ z hlediska jednotlivce, rodiny i společnosti v poválečných a současných vývojových tendencích.

Tři příspěvky ročníku jsou věnovány vztahu společnosti k jejímu populačnímu růstu. Josef Koubek v článku *Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918–1938* nastavuje dnešku zrcadlo, v němž se plasticity odráží rozdíl mezi aktivní natalitní politikou předválečného Československa, zaměřenou ovšem především na privilegované sociální skupiny, a dnešní všelidovou pronatalitní politikou státu. Ve srovnání s ostatními státy meziválečného období však opatření natalitní politiky Československa patřila k nejpokrokovějším.

Přehledné zpracování informací ze 14 zemí přináší příspěvek *Mezinárodní srovnání populačních opatření v Evropě (1978)* od V. Wynnyczuka a F. Faktorové. Přesné srovnání finančních dávek je obtížné, neboť chybí příslušné standardy. Československá finanční opatření jsou ve srovnání s evropským průměrem velmi dobrá. Mateřská dovolená je nejdelší ve Švédsku, na druhém místě je ČSSR; obecně je vyšší v socialistických než kapitalistických zemích.

Ve statí *Problém populačního optima* J. Kuchár rozebírá obecné aspekty sledovaného problému a naznačuje hlavní směry dalšího zkoumání. K vlastnímu stanovení populačního optima dosud chybí nejen dostatek informací, ale především teoreticko-metodologické dořešení jednak problému samého, jednak jeho globálních souvislostí a vztahů.

Další příspěvky jsou věnovány vlastní demografické problematice. A. Gillinger ve statí *Porovnanie literárnych údajov o sezónnosti úmrtnosti v Európe* uplatňuje geografické hledisko.

Studie I. Lesného *Uzavírání a zániky manželství žen narozených v letech 1930–1945* přináší hlavní výsledky longitudinální analýzy sňatečnosti, rozvodovosti, ovdovění žen a úmrtí vdaných žen. Rozvodovost stoupá a její maximum se posunuje do mladšího věku. Rozpady manželství a tedy růst počtu sňatkuschopných žen vede zpětně k růstu sňatečnosti.

Zajímavé údaje přináší článek S. Vávrové *Vícečetné porody v ČSSR a mezinárodní srovnání*, který ukazuje na určité pravidelnosti pokud jde o frekvenci vícečetných porodů.

Problematikou přirozené měny obyvatelstva a mezioblastní migrace ve vztahu k bilancování pracovních sil v oblastech se zabývá J. Zahálka v příspěvku *Demografické analýzy a projekce -- významný činitel pro plánování a ekonomickou praxi*.

A. Bartasová analyzuje ve studii *Regionálne rozdiely potratovosti v Československu* standardizované ukazatele potratovosti jednotlivých krajů. Vysoká potratovost je především v Severočeském kraji, dále v Praze, Severomoravském a Západočeském kraji. Rozdíl mezi ČSR a SSR, výrazný ještě v první polovině šedesátých let, do roku 1976 vymizel.

Ve statí P. Horské *K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie* se zřetelně odráží historicko-materialistické hledisko autorky, především ve výkladu vztahů mezi regulací sňatkového věku a mimanželskou plodností na straně jedné a rozvojem výrobních sil a výrobních vztahů na straně druhé. V sedmnáctém a osmnáctém století byly nemanželské porody běžnou formou populační reprodukce v zemědělských oblastech, kde úroveň zemědělské výroby a charakter vlastnictví půdy neumožňovaly zakládání re-

din. V devatenáctém století vzrostla migrace svobodných žen do měst a v důsledku toho stoupl podíl nemanželských porodů v městské populaci.

Soubor statí *Příspěvky k československé historické demografii* od E. Čáňové, M. Kohútové, J. Adámka, M. Marešové, J. Pražákové, M. Bělohávkové, J. Psíkové, M. Repátové, V. Sekotové, M. Vojtiškové a V. Voldána přináší příspěvky z konference pořádané Antropologickým oddělením Národního muzea.

Pro vymezování základních jednotek v sociologii je přínosný soubor polemických statí *Vymezení censových domácností ve vztahu ke stanovení potřeby bytů* od V. Volka, M. Kučery a A. Veselého.

Dobrym tradicím časopisu odpovídá i pestrá skladba recenzí významných publikací, z nichž zvláště aktuální je recenze studií kolektivu pracovníků sekretariátu OSN k Mezinárodnímu roku dítěte.

22. ročník *Demografie* tedy poskytuje zájemcům celou řadu poznatků umožňujících lepší orientaci v otázkách demografie a demografické statistiky.

Ivan Lesný

Příručka pro sociology

(K českému vydání knihy Rabočaja kniga sociologa)
Praha, Svoboda 1980, 378 s.

Nedávno vydalo nakladatelství Svoboda český překlad významné knihy sovětských autorů *Rabočaja kniga sociologa* (Moskva, Nauka 1977).

Tato obsáhlá kniha, jež je dílem kolektivu předních sovětských sociologů, pracovníků Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR (Institut sociologičeskich issledovanij AN SSR) G. V. Osipova (odp. red.), D. M. Gvišianiho, V. V. Kolbanovského, M. N. Rutkeviče, F. R. Filippova a V. G. Andrejenkova (věd. taj.), se právem řadí k nejvýznamnějším sociologickým publikacím z posledních let. Kniha se v Sovětském svazu stala ihned bestsellerem a přesto, že vyšla ve velkém nákladu, byla okamžitě rozebrána. Brzy vyšel dotisk, ale i ten zmizel ve velmi krátké době ze všech knihkupectví. Nyní se i naši sociologické veřejnosti dostane do ruky tato úspěšná sovětská publikace. Je výsledkem několikaletého úsilí pracovníků Ústavu sociologických výzkumů a důstojně reprezentuje sociologické bádání v SSSR, které dosahuje stále větší komplexnosti a je vedeno v mnoha rovinách: v intenzivní i extenzivní, teoretické i empirické, zahrnuje jak nejvyšší, nejobecnější roviny sociologie jako vědy, tak i jednotlivé oblasti sociologického výzkumu, dosahuje vysokého stupně vědeckosti a přitom jasnou a přístupnou formou vykládá základní pojmy a metodologické principy marxisticko-leninské sociologie. Informuje o hlavních trendech sociologických výzkumů, seznamuje s pojmy a termíny, jichž se ve vědě používá k označování konkrétních objektů, stupňů a způsobů sociologického výzkumu. Autoři jsou vedeni snahou vyzbrojit sociology, pracující v oblasti teorie i empirie, komplexem znalostí, které by uplatnili při organizování i realizaci sociologických výzkumů. Vedle širokého záběru sociologické problematiky je třeba pozitivně hodnotit především aktuálnost všech zkoumaných otázek. Oprávněně můžeme říci, že kniha významnou měrou přispívá k řešení současných úkolů sovětských společenských věd. Ze sociologického hlediska řeší autoři teoretické problémy rozvinutého socialismu, zákonitosti jeho přerůstání v komunismus i mechanismus jejich působení a aplikace. Zabývají se teorií vytváření materiálně technické základny komunismu, zdokonalování společenských vztahů a utváření nového člověka spolu s dalším rozvíjením socialistického životního způsobu. O skutečné aktuálnosti příručky svědčí velká pozornost věnovaná problémům vědeckotechnické revoluce, zvyšování efektivity a intenzifikace společenské výroby, zdokonalování řízení a plánování národního hospodářství a prognózování sociálně ekonomických procesů. Autoři připomínají, že se za posledních dvacet let značně rozšířila celková základna sociologických výzkumů. Zároveň však upozorňují i na některé nedostatky v dosavadní sociologické práci a ukazují možné způsoby jejich odstraňování.

Pokud jde o další rozvoj sociologie v SSSR, zdůrazňují autoři především nutnost výchovy dalších marxisticky vzdělaných kvalifikovaných sociologů a jasného vědeckého cíle sociologického bádání. Jen tak bude moci sovětská sociologie splnit všechny úkoly, jež jí uložil XXV. sjezd KSSS, a zbavit se dosavadních nedostatků, které brzdily její pozitivní vývoj. Autoři ukazují, že mnohých zlepšení již bylo v poslední

době dosaženo: filozofické fakulty všech sovětských univerzit věnují velkou pozornost výuce sociologie, zaplňují se mezery ve vydávání odborných publikací zaměřených na metodiku a techniku sociologického výzkumu.

První část recenzované práce se zabývá nejobecnějšími otázkami sociologie jako vědy. Autoři poukazují na důležitost historického materialismu, poskytujícího obecnou sociologickou teorii i metodologii sociálního poznání i konkrétního sociologického výzkumu.

Při objasňování sociálních jevů vycházejí autoři z reálných podmínek životní činnosti lidí v dané epoše, vysvětlují tyto jevy v jejich vzájemné souvislosti a přistupují k nim z konkrétně historického hlediska, které vylučuje abstraktní představu o společnosti vůbec a ke konkrétním závěrům a zobecněním dospívá na základě zkoumání živého reálného společenského organismu. Historický materialismus chápán jako filozoficko-sociologická věda je pokládán za součást marxisticko-leninské filozofie i za obecnou sociologickou teorii. Kromě obecné sociologické teorie zahrnuje marxisticko-leninská sociologie soubor speciálních sociologických teorií, nebo, jak autoři tyto teorie nazývají, teorií středního dosahu. Třetí rovinu sociologie tvoří konkrétní sociologické výzkumy. Všechny roviny sociologické vědy, jak se zdůrazňuje, jsou navzájem nerozlučně spjaty. Teorie středního dosahu jsou označovány jako spojovací článek mezi obecnou sociologickou teorií a konkrétními sociologickými výzkumy.

V této části určují autoři také význam dalších sociologických pojmů, vymezují pojmy konkrétní sociologický a konkrétní sociální výzkum, vysvětlují rozdíl mezi konkrétním sociologickým a empirickým výzkumem. Zabývají se rovněž vztahem marxisticko-leninské sociologie k jiným vědám, zejména k politické ekonomii, právním vědám, psychologii, pedagogice, historické vědě, všímají si souvislostí mezi sociologií a přírodními vědami, poukazují na využití matematiky v sociologii, upozorňují i na vztahy mezi sociologií a technickými vědami, jež se uplatňují zvláště při výzkumech systému člověk-technika v rámci jednotlivých výrobních procesů, podniků a odvětví i konkrétně při zkoumání sociálních aspektů automatizace výroby.

Protože existuje přímá souvislost mezi sociologickou vědou a využitím objektivních zákonitostí společenského vývoje, jednotlivých společensko-ekonomických formací, které se projevují a působí v různých oblastech společenského života, pokládají autoři za nevyhnutelné seznámit se s obecnými i specifickými zákonitostmi působení a vývoje společnosti a na základě tohoto poznání určit hlavní směry, tendence a cíle společenského procesu. Upozorňují na protikladné funkce marxisticko-leninské a buržoazní sociologie. Za nejdůležitější funkce marxisticko-leninské sociologie považují funkci poznávací, praktickou a ideologickou.

Je známo, že sociologické výzkumy v SSSR nabývají stále širší základny a zahrnují všechny složky společenského života. Pro sociologický výzkum v Sovětském svazu je charakteristická zejména jeho komplexnost. Komplexní přístup znamená, že se činnost lidí zkoumá jako jednota objektivních a subjektivních faktorů. Tento rys je společný všem úrovním sociologického poznání.

Další část knihy podává přehled o základních směrech sociologických výzkumů. Soustřeďuje se na ty výzkumy, které zvláště pomáhají plnit úkoly vytýčené na posledních sjezdech, tj. úkoly spojené s výstavbou rozvinuté socialistické společnosti. Z tohoto hlediska je v popředí zájmu sovětských sociologů sociální plánování a jeho výzkum na všech úrovních, tzn. na úrovni pracovních kolektivů, podniků, města, okresu, kraje, jednotlivých průmyslových odvětví atd., sociologické výzkumy socialistického způsobu života, výzkum sociální struktury socialistické společnosti a sociologické výzkumy v různých oblastech společenského života. Podstatná část této kapitoly je věnována problematice socialistického životního způsobu, která se v posledním desetiletí dostává do popředí ve všech socialistických zemích. Autoři především vymezují pojem životní způsob a zaměřují se na výklad socialistického životního způsobu. Upozorňují na odlišnost pojmů výrobní způsob a životní způsob, činnost národů, tříd a sociálních skupin v historicky určených společenských podmínkách. Životní způsob definují jako soubor (systém) podstatných rysů charakterizujících káň. V souvislosti s kvalitativně kvantitativním charakterem ukazatelů socialistického životního způsobu upozorňují na pojem „kvalita života“, který se v nedávné době rozšířil v buržoazní sociologii a který je nutno odlišovat od kvalitativně no-

vého způsobu života za socialismu. V souvislosti s pojmem „kvalita života“ se autoři zamýšlejí nad kvalitativní a kvantitativní stránkou životního způsobu a ukazují obtížnost při stanovení určujících složek jednotlivých ukazatelů. *Socialistický způsob života jako objekt sociologického výzkumu zahrnuje všechny stránky života.* Rozhodující směry sociologických výzkumů jsou spjaty především se zkoumáním pracovní a mimopracovní činnosti. Autoři konstatují, že při výzkumech těchto dvou základních oblastí způsobu života sovětských lidí již byly získány značné zkušenosti, ať jde o sociologické výzkumy práce, sociologii rodiny nebo výzkumy časových rozpočtů, v nichž sovětská sociologie navazuje na tradice dvacátých let.

S otázkou výzkumu socialistického životního způsobu souvisí výzkum sociální struktury socialistické společnosti, neboť v souvislosti se zkoumáním jednotlivých prvků této struktury — dělnické třídy, kolchozního rolnictva a inteligence — se zkoumá jejich životní způsob. Sociální strukturu společnosti autoři vymezují jako různé způsoby dělení společnosti na třídy, sociální vrstvy a skupiny (včetně vzájemných vztahů mezi nimi — s. 93), přičemž pro socialistickou společnost je charakteristické, že vývoj její sociálně třídní struktury spěje k úplné sociální homogenitě. Autoři analyzují konkrétní strukturu sovětské společnosti a hlavní pozornost věnují sociálnímu složení dělnické třídy, jejímu postavení v socialistické společnosti a vztahu k ostatním velkým sociálně třídním skupinám, zejména k inteligenci a družstevnímu rolnictvu. V rámci struktury společnosti se zabývají i otázkou národů, etnických skupin, zvláště jejich sblížováním, sociálně demografickou strukturou společnosti, sociálně profesní strukturou a tendencí jejich změn, a konečně problematikou města a venkova a vyrovnávání rozdílů mezi nimi, neboť sblížování města a venkova patří k nejdůležitějším úkolům současné etapy.

Kniha informuje i o výzkumech v dalších oblastech společenského života. Je to zejména sociologie politiky a práva, výzkumy veřejného mínění a jejich význam v rozvinuté socialistické společnosti, sociologie vzdělání, vědy a kultury, sociologie náboženství a v neposlední řadě sociologie osobnosti; osobnost je chápána jako reálný nositel všech sociálně významných rysů a vztahů společnosti a úkol konkrétního sociologického výzkumu osobnosti spočívá v tom, aby v souboru osobností a kolektivů odhalil obecné, opakující se znaky a vlastnosti, které by charakterizovaly sociálně významné rysy i vztahy historicky dané společensko-ekonomické formace a základní tendence jejich vývoje.

Na teoreticky zaměřené kapitoly postupně navazují kapitoly věnované organizaci a provádění konkrétního sociologického výzkumu a různým metodám používaným v sociologických výzkumech. Metodologická část knihy je nejobsáhlejší. Marxisticko-leninská sociologie musí řešit složité problémy spojené s konkrétními úkoly sociálního prognózování, plánování a řízení. Autoři jsou si vědomi toho, že to vše vyžaduje vědeckou analýzu jevů, přesné informace a vypracování metod kvantitativního popisu sociálních procesů, jež by umožnily přesnou registraci nejen kvantitativních, ale i kvalitativních faktorů. V knize je podrobně zdůvodněno používání kvantitativních metod a zdůrazněna nutnost využívat matematických metod v sociologii. Autoři podávají definici měření, seznamují se základními typy měřících škál, s tříděním statistických jednotek, s grafickými interpretacemi empirických závislostí jako s první etapou statistické analýzy sociologické informace. Další text je věnován průměrným veličinám a charakteristikám hustoty rozložení hodnot znaku: výpočet některých zobecňujících charakteristik, které umožní hlouběji pochopit zvláštnosti objektu výzkumu, je dalším krokem při zpracování sociologické informace.

Velmi podrobně je zpracována kapitola o výběrové metodě v sociologických výzkumech, která vznikla a rozvinula se nejdříve v oblasti matematické statistiky a nejdůkladněji je zpracována v sociálně ekonomických studiích. Podstata metody spočívá v tom, že dovoluje vytvořit závěr o charakteru rozdělení sledovaných znaků v celém souboru sledovaných objektů, charakterizovaném v souladu s předmětem výzkumu. V této kapitole pracují autoři s pojmy základní a výběrový soubor, vyčerpávající šetření, sociální mapa a informují o různých typech výběru.

Na část věnovanou výběrové metodě v sociologických výzkumech navazuje kapitola o metodice a technice sběru primární sociální informace, v níž je hlavní po-

zornost zaměřena na analýzu dokumentů, úlohu pozorování v sociologii, dotazování jako metodu sběru primární sociální informace, metodu strukturní analýzy dokumentů a na experiment v konkrétním sociologickém výzkumu. Čtenář zde získává praktické návody k používání těchto metod sběru informací. Je například podrobně seznámen se základními fázemi dotazování, se sociometrickým dotazníkem, se zpracováním a analýzou výsledků sociometrického testu, s druhy sociogramů aj.

Vyústěním metodologické části je prezentace konkrétního sociologického výzkumu v závěrečné výzkumné zprávě.

* * *

Příručka pro sociology je rozsáhlou sovětskou sociologickou publikací, která zahrnuje všechny roviny sociologie a dává zásadní odpověď na otázky týkající se vztahu sociologie k jiným vědám, postavení sociologie v rámci společenských věd isamostatné struktury marxisticko-leninské sociologie. Od nejbecnějších rovin přechází k rovinám tzv. středního dosahu, a konečně ke konkrétnímu sociologickému výzkumu. Mezi sovětskými publikacemi je dosud ojedinělou knihou, která si klade za úkol poskytnout ucelenou představu o marxisticko-leninské sociologii jako vědě, o jejím předmětu, metodě, sociálních funkcích, o metodice a technice konkrétních sociologických výzkumů (s. 10).

Tento úkol je však příliš náročný a zároveň příliš široký. Proto se podle našeho názoru ani autoři této knihy nevyvarovali určité nevyváženosti při zpracování sociologické problematiky. I když struktura odpovídá jejím cílům, není zpracování otázek rovnoměrně. Teoretickým problémům týkajícím se marxisticko-leninské sociologie jako vědy a základním směrům sociologických výzkumů v SSSR jsou věnovány jen dvě první kapitoly, ostatních pět kapitol se zabývá metodologií a metodikou sociologických výzkumů.

V sovětské sociologii se dlouho diskutovalo o vztahu sociologie k historickému materialismu. Autoři zaujímají stanovisko, že historický materialismus je „základem a jádrem veškeré vědecké sociologie“ (s. 9). Chápu jej jako obecnou sociologickou teorii a současně metodologii sociálního poznání vůbec a konkrétního sociologického výzkumu zvlášť (s. 15).⁽¹⁾ Kromě této obecné sociologické teorie rozlišují ještě další úroveň sociologie: soubor speciálních sociologických teorií, které nazývají teoriemi „středního urovně“ (v českém překladu „teorie středního dosahu“), a konkrétní sociologické výzkumy, které tvoří nejnižší rovinu. Domníváme se, že druhá rovina sociologie, která tvoří spojovací článek mezi nejvyšší rovinou, tj. historickým materialismem a konkrétními sociologickými výzkumy, by měla být více hierarchizována. Jsme toho názoru, že nelze směšovat speciální sociologické teorie s oborovými sociologickými disciplínami, jak to činí autoři *Příručky pro sociology*. Speciální sociologické teorie a oborové sociologické disciplíny nejsou čistá synonyma. Kromě toho by stálo za úvahu, zda český překlad ruského výrazu „teoriija sredněgo urovně“ „teorie středního dosahu“ je zcela adekvátní a vhodný.

Pozoruhodná je logická stavba knihy a důsledná návaznost sociologické problematiky, i když — jak se domníváme — problematika oborových sociologických disciplín byla poněkud podceňena. Práci by jistě prospělo, kdyby druhá kapitola, věnovaná této problematice, byla rozšířena nebo rozdělena do dvou kapitol. V podkapitole zabývající se sociální strukturou sovětské socialistické společnosti se uvádějí jen tři složky této společnosti: dělnická třída, kolchozní rolnictvo a inteligence. Máme za to, že celá tato závažná sociologická problematika by měla být zpracována ještě podrobněji a že by měly být do této struktury zahrnuty ještě další složky a přesněji vymezen pojem inteligence. Inteligence je zde chápána příliš široce, jsou do ní zahrnuti i tzv. zaměstnanci. Ještě větší pozornost si podle našeho názoru zaslouhuje sociální plánování. I některým dalším odvětvovým sociologiím byla věnována

(1) Domníváme se, že autoři měli ukázat na více reálných možností přístupu k řešení tohoto vztahu, tak jak je konečně známo z produkce jiných sovětských, bulharských, maďarských, polských a československých autorů.

poměrně malá pozornost. Týká se to například sociologie práce, vědy, kultury, sociologie osobnosti.

Nejdůležitější jsou v knize rozpracovány metodologické otázky. Zde je *Příručka pro sociology* skutečně praktickým pomocníkem a rádcem sociologa. Zejména zdařilá je rozsáhlá šestá kapitola, v níž je uložena mnohaletá zkušenost autorů.

Přes tyto dílčí připomínky lze hodnotit *Příručku pro sociology* jako dosud nejvýznamnější sociologickou práci zobecnujícího charakteru, přispívající k řešení všech úkolů současné marxisticko-leninské sociologie. Kniha má vysokou teoretickou úroveň a velkou hodnotu informativní. Je třeba vyzvednout i její praktickou stránku, neboť poskytuje přesný návod pro konkrétní práci sociologa. Ve všech svých sociologických zdůvodněních, pokynech a závěrech důsledně vychází z teorií marxismu-leninismu.

Český překlad této sociologické publikace se tak stává významnou událostí pro naše sociology, jimž se dostává do rukou jedna z nejzávažnějších prací sovětské sociologie posledních let.

Milena Manová

František Křenek: Od náboženství k ateismu v zemědělských kolektivech

Praha, Horizont 1980, 162 s.

S postupujícím rozvojem socialistické společnosti roste i význam masové přeměny světónázorové orientace obyvatelstva našeho státu směrem k aktivnímu ateistickému světónázoru. Významná role v tomto procesu připadá vědeckoa-teistické výchově, která v současné době operuje širokým arzenálem teoretických i praktických poznatků a literatury. Její vliv se však v různých oblastech společenské reality projevuje různým způsobem a v různé intenzitě. Příkladem nejvíce opomíjené sféry je oblast družstevního rolnictva. Jako průkopnická se v tomto směru jeví studie F. Křenka *Od náboženství k ateismu v zemědělských kolektivech*. Přináší ucelený komplex sociologických a vědeckoa-teistických teoretických východisek a analýzu dosaženého stupně sekularizace v úzce vymezené sociální skupině pracovníků zemědělství, která byla v minulosti nejvíce zatížena náboženským světónázorem.

Recenzovaná práce se vyznačuje celkovou vyvážeností teoretických i praktických poznatků, právě tak jako aplikací empirických zjištění. Její hlavní přínos lze spatřovat v prvním publikovaném vymezení pojmu *sociologie vědeckého ateismu* jako vědecké disciplíny v československých podmínkách dosud nevytvořené, obsahově nevymezené a nezpracované, ale zároveň i nezastupitelné jakoukoli jinou vědeckou disciplínou.

Publikace je rozčleněna na tři tematicky samostatné, organicky na sebe navazující celky: *Sociologická východiska světónázorové ateistické výchovy. Některé stránky procesu sekularizace rolnictva ve světle statistik a sociologických výzkumů a Problémy světónázorové výchovy*. První kapitola je teoretickým a metodologickým vstupem do obecné sociologické problematiky vědeckého ateismu, vědeckoa-teistické výchovy a procesu sekularizace. Druhá kapitola je konkrétní aplikací teoretických východisek a podává ucelený přehled o struktuře vymezené tematiky a jejím vývoji v socioprofesionálně vymezeném předmětném poli družstevního rolnictva. Poslední kapitola je svým zaměřením, podobně jako první část, orientována na obecnou problematiku. Řeší vzájemný vztah vědeckoa-teistické, světónázorové a komunistické výchovy a vymezení jejich místa v systému objektivních a subjektivních sociálních faktorů sekularizace. Je však zároveň praktickým návodem k rozvíjení vědeckoa-teistické výchovy.

První část představuje teoretickou základnu pro sociologickou analýzu situace dosažené v procesu sekularizace. Autor vymezuje *sociologii ateismu* jako novou speciální vědeckou disciplínu, v československé odborné literatuře dosud nekonstituovanou a nedefinovanou. Opodstatněnost jejího vzniku vyplývá ze skutečnosti, že sociologie náboženství, jakožto speciální, avšak suplující sociologická disciplína, v nejkrajnějším případě vysvětluje příčiny vzniku a udržování náboženství, jeho sociální funkci a formy projevu v různých sférách a oblastech života. „Sociologie náboženství nemůže, neboť je tak či onak jen teorií náboženství, postihnout a vysvětlit obsah, průběh, faktory, důsledky a sociální výsledky negace náboženství.“ (s. 43) Nemůže vysvětlit „obsah, podstatu, společenskou funkci vědeckého ateismu a jeho místo v sociálním mechanismu společenského pokroku, který objektivně směřuje k úplné emancipaci společnosti a člověka“ (s. 43). Na druhé straně však

sociologie ateismu postižením struktury a funkcí ateismu postihuje i strukturu a funkce náboženství. V současné etapě rozvoje sociologie i rozvoje socialismu u nás již nelze vystačit se zkoumáním jednotlivých stadií sekularizačního procesu z pozic sociologie náboženství. Sociologie ateismu ovšem v žádném případě nemá suplovat funkci marxistické filozofie, resp. vědeckého ateismu. Sociologie ateismu "... zkoumá a vysvětluje náboženství a ateismus v konkrétních sociálních projevech, v sociálních funkcích v určitém období vývoje konkrétní společnosti. Zkoumá a vysvětluje, jak se náboženství a ateismus projevují v názorech, postojích, hodnotových orientacích, citech, preferenci společenských činností, v chování jednotlivých sociálních, demografických a jiných skupin — v jedné či více společnostech, v konkrétních sociálně třídách a kulturních poměrech, jakou mají intenzitu, úroveň, charakter a sociální funkčnost, v jakém rozsahu a obsahu vytlačuje ateismus náboženství ze všech sfér společenského a skupinového života." (s. 46)

Autor věnuje pozornost i teoriím *sekularizace*, jejich buržoaznímu i marxistickému pojetí, včetně sociálních faktorů tohoto procesu. Sám pojem vymezuje takto: „Sekularizace jako komponent společenského pokroku je objektivní sociální proces determinovaný sociálními objektivními a subjektivními faktory, v němž se v jednotlivých etapách společenského vývoje postupně mění převážně náboženská struktura obsahu, forem a sociálních funkcí společenského, skupinového a individuálního vědomí, převážně náboženský obsah a formy všech oblastí a vztahů společenského života, všech činností a chování skupin a jednotlivců na nenáboženské, materialistické, komunistické.“ (s. 17) Proces sekularizace není tedy dokončován dosažením nenáboženských či ateistických forem a obsahu společenského či individuálního vědomí a činností, nýbrž dosažením jejich **komunistických aspektů**. **Pochopení této myšlenky** je základním předpokladem určování obsahu, strategie, taktiky, forem a metod vědeckoateistické výchovy.

V subkapitole věnované typologii osobnosti z hlediska dosažení jednotlivých sekularizačních stupňů autor podrobně rozebírá a škáluje (do 15 znaků) indikační kritéria pro zařazení zkoumaných osob do jednotlivých základních i konkrétních typů. V závislosti na rozsahu použití těchto indikačních kritérií a jejich aplikaci v konkrétním sociologickém výzkumu získáváme *4 základní typy* (nábožensky věřící, nábožensky nevěřící, nevyhraněný a ateista) a *7 typů konkrétních* (ateista, důsledně nevěřící, nedůsledně nevěřící, světonázorově nevyhraněný, nedůsledně věřící, věřící — spíše důsledný, důsledný věřící). Členitost typologie a množství použitých indikačních kritérií umožňuje synchronizovat jednotlivé prvky světonázorové orientace v soustavu, která je východiskem pro vyhodnocení úrovně a struktury sekularizace (v případě reprezentativního výzkumu) celé společnosti.

Druhá část publikace je zaměřena na některé stránky procesu sekularizace družstevních rolníků. Autor analyzuje historické aspekty dnešního vývojového stupně a konstatuje, že žádná ze sociálních vrstev malovýrobců neprodělala, pokud jde o objektivní sociální postavení a roli ve společnosti, v poměrně krátkém časovém úseku tak radikální kvalitativní přeměnu jako třídně diferencované rolnictvo, žádná ze skupin maloburžoazie nesehrála v procesech společenského rozvoje takovou roli. Z konkrétního vyhodnocení procesu sekularizace vyplývá, že obyvatelstvo příslušející k odvětví zemědělství bylo nejvíce religiózní jak v předválečném, tak i v poválečném období. V roce 1946 byl tento stav precizován a potvrzen výsledky výzkumů v českých zemích, z nichž vyplynulo, že žádná jiná sociální skupina nevykazuje tak vysokou náboženskou strukturu.

Údaje prezentované v publikaci podávají informaci nejen o tom, k jakým změnám došlo v postavení věřících a nevěřících, nýbrž i o tom, jakou roli obě podskupiny hrají a jak se proces sekularizace prosazuje v pracovních mikroprostředích a v JZD vůbec.

Hlubokým sociálním tradicím náboženství u rolnického obyvatelstva odpovídají i výsledky současných sociometrických šetření v zemědělských kolektivech, kde byl sledován sociální status nevěřících, katolíků a evangelíků. Ukázalo se, že nejvyšší postavení mají nevěřící, avšak i status katolíků je v některých skupinách významný, zejména ve skupině všech sledovaných pracovníků rostlinné výroby.

Analýza názorových rozdílů uvnitř jednotlivých skupin ukázala na tendenci pomalého rozkladu náboženské houževnatosti. Současně se prokázalo, že i mezi nevěřícími je v otázkách náboženství ještě mnoho nejasností.

Diferenciace mezi nevěřícími, katolíky a evangelíky byla prokázána dále ve vzta-

hu k míře spokojenosti s faktory souvisejícími a bezprostředně ovlivňujícími pracovní proces, jako je funkční zařazení, péče podniku o družstevníky, pracovní kolektivy atd. V tomto směru jsou nejvíce nespokojenou skupinou nevěřící.

Významná část publikace je věnována problematice světonázorové orientace dětí družstevních rolníků. Publikované poznatky jsou výsledkem analýzy rozsáhlého výzkumu žáků ZDŠ Jihomoravského kraje, který si kladl za cíl postihnout pokud možno maximum prvků tvořících ateistickou, nenáboženskou a náboženskou strukturu formující se světonázorové orientace dětí. Výzkum, svým zaměřením a rozsahem první v našem státě, mimo jiné prokázal významné místo rodiny jak v procesech sekularizace, tak v procesech asekularizace. Socializační funkce rodiny může tedy spolupůsobit ve směru celkového společenského pokroku, a tím i ateizace svých příslušníků, může však působit i retardačně. Autor v této souvislosti vyslovuje otázku, zda při realizaci vědeckoateistické výchovy je brán zřetel na efektivní dopad tohoto působení i na děti těch, kteří jsou objektem výchovy.

Výsledky výzkumu dále prokázaly, že proces sekularizace významně zasáhl prostředí družstevních rolníků, zejména ve směru výrazného poklesu religiozity mládeže. Děti družstevních rolníků nedosahují sice úrovně nenáboženskosti dětí všech sociálních skupin v souhrnu, ale také významně nepřevyšují úroveň náboženskosti. Jako jeden z podkladů analýzy světonázorové orientace dětí použil autor i rozbor struktury hodnotové orientace a sociopreferenční orientace v oblasti společenských a náboženských činností a faktorů.

V závěrečné kapitole je věnována pozornost specifice vědeckoateistické výchovy v systému komunistické výchovy a jejímu nezastupitelnému poslání aktivního činitele v procesech sekularizace společnosti, skupin a jednotlivců. Cílem vědeckoateistické výchovy není, jak se mnohdy nesprávně soudí, výchova člověka nevěřícího, ale formování všestranně rozvinuté osobnosti s vlastnostmi sounáležitosti ke kolektivu a k socialistické společnosti. Jenom absolutní převaha lidí vyznačujících se takovými vlastnostmi může konstituovat zcela emancipovanou komunistickou společnost. „Vědeckoateistická výchova je podstatnou stránkou komunistické výchovy jako komponentu celkového procesu revoluční přeměny společnosti ve společnost komunistickou.“ (s. 143)

Vědeckoateistickou výchovu jako jeden z důležitých faktorů sekularizace však nelze, jak se často v praxi stává, redukovat na ateistickou propagandu, nýbrž je nutno ji pojímat jako strukturovaný společenskovo-výchovný systém zahrnující školskou a mimoškolskou vzdělávací soustavu, televizní, filmovou, knižní, časopiseckou a novinovou produkci, působení společenských, veřejných, zájmových a politických organizací a institucí, vliv pracovního kolektivu, rodiny a ostatních formálních a neformálních skupin apod. Vědeckoateistická výchova není tedy sférou výsadního působení specialistů, komplexnost jejího dopadu je nutno obohatit zejména o dosud opomíjenou aplikaci pedagogických principů a zdůraznění pozitivní stránky vědeckého ateismu.

* * *

Z hlediska komplexnosti, vyváženosti obecného a zvláštního a rozsáhlosti zpracované tematiky lze hodnotit recenzovanou práci jako cenný zdroj teoretických poznatků a empirických informací významných pro teorii vědeckého ateismu.

V důsledku rozsáhlých sociálních přeměn v naší společnosti ztrácí náboženství svou sociální základnu a dřívější sociální funkce. Na základě různých dosud zpracovaných empirických údajů lze konstatovat, že proces sekularizace se prosazuje i v těch strukturách zemědělských pracovních kolektivů, které byly dříve intenzivně religiozní. Působením souhrnu objektivních i subjektivních sociálních faktorů se prosazuje i nadále u všech pracovníků zemědělství, nevěřícími počínaje a hluboce věřícími konče. Jde o to, aby tento proces byl účinný, aktivně a pozitivně ovlivňován s cílem dosáhnout úplně ateizace nejen družstevních rolníků, ale všech sociálních skupin obyvatelstva. Recenzovaná publikace je v tomto směru významným příspěvkem k řešení otázek všestranného působení a ovlivňování vědeckomaterialistického zaměření světonázorové orientace a formování vědeckého světového názoru. Je nejen přínosem pro teorii vědeckého ateismu a pro ateisticky fundovanou výchovnou praxi v zemědělských kolektivech, ale je obecně platná ve všech oblastech společenského života, kde sekularizační proces probíhá.

V kontextu současných trendů vědeckoateistické výchovy a komunistické výchovy vůbec lze jen s politováním konstatovat, že tato publikace se dostala na knižní trh pouze ve 500 výtiscích.

Zdeňka Podveská

Metodologičeskije problemy sociologičeskogo issledovanija (Metodologické problémy sociologického výzkumu)

Red.: D. M. Kozlov

Moskva, MGU 1979, 223 s.

Základním rysem marxismu byla a je stále rostoucí pozornost věnovaná metodologickým aspektům zkoumání společenských jevů. Pro marxistickou sociologii typický zájem o metodologii vychází jak z poznávacích motivací, tak i z motivací praktických – ze snahy zvýšit efektivnost sociologického výzkumu pomocí analýzy metodologických principů sociologického poznání. Pokusem o podobnou analýzu je sborník kolektivu sovětských autorů, reprezentujících katedru metodiky konkrétních sociologických výzkumů Moskevské státní univerzity, *Metodologické problémy sociologického výzkumu*. Kniha se však netýká metodických nebo technických otázek empirického výzkumu, ale *metodologie* sociologického zkoumání. Nezaměřuje se ovšem ani na budování jakési samostatné sociologické teorie, nýbrž pouze poukazuje na některé diskutabilní momenty sociologického poznání. Přitom podává přehled o názorech, jež se v tomto kontextu objevují v soudobé sovětské sociologické literatuře.

Formálně je kniha rozdělena na šest částí, které jsou napsány jednotlivými členy autorského kolektivu. Úvodem jsou vysvětleny některé základní principy sociologického zkoumání, jako je princip stranickosti a objektivnosti (kapitola I). Dále následuje rozbor obecných problémů, jako jsou otázky struktury sociologie a jejího vztahu k jiným společenským vědám, problém klasifikace různých typů sociologického výzkumu, otázky sociologické terminologie apod. (kapitoly II, III, IV). Na závěr jsou diskutovány možnosti realizace již vypracovaných metodologických principů ve vybraných sférách sociologického zkoumání (problematika socializace, sociální adaptace, sociálního plánování).

Záměrem autorů sborníku je přispět k upevnění jednoty teorie a praxe sociologického výzkumu, ke zvýšení součinnosti různých úrovní sociologického poznání.

Autor *I. kapitoly*, D. M. Kozlov, analyzuje princip stranickosti, patřící mezi základní metodologické principy marxismu-leninismu. V aplikaci na problematiku sociologické vědy nebývá tento princip vždy pochopen a využit v plném rozsahu. D. M. Kozlov zdůrazňuje, že stranickost a třídní charakter marxisticko-leninské sociologie se uplatňuje prostřednictvím jejích metodologických principů. Celý metodologický systém sociálního výzkumu dostává *ideologické zaměření* právě díky vědomému nebo podvědomému uplatnění principu stranickosti v procesu odrazu sociální skutečnosti, což D. M. Kozlov dokumentuje odkazem na klasiky marxismu-leninismu. Upozorňuje dále na základní aspekt principu stranickosti, jímž je odhalení třídní podstaty zkoumaného sociálního jevu, a vrací se k myšlence V. I. Lenina o jednotě materialismu a objektivnosti, která v sociologii vystupuje jako požadavek analyzovat podstatné rozpory zkoumaného jevu.

Závěrem kapitoly autor podává přehled současného stavu metodologické problematiky v oblasti sociologických výzkumů v sovětské literatuře, avšak ve velice obecné rovině. Soudí, že předmět sociologie se postupně rozšiřuje, vzniká problém rozpracování různých úrovní sociologie. Systém sociologického poznání člení na tři úrovně zkoumání: obecnou sociologickou úroveň (historický materialismus), speciální sociologické teorie a konkrétní sociologické výzkumy. Zdůrazňuje, že prohloubení a konkretizace metodologické sféry marxistické dialektiky a historického materialismu zvýší efektivnost sociologického výzkumu.

Ústředním tématem *II. kapitoly* (autor G. I. Marčenko) jsou problémy systematizace sociologických výzkumů. Nepropracovanost této problematiky ovlivňuje i neurčitost statusu jednotlivých druhů sociologického poznání. Autor rozlišuje klasifikace umělé (jednostranné, odvozené) a přirozené (základní, určující), podle cílů a používaných znaků. S tímto rozlišením spojuje pojem typologizace (tuto kategorii po-

važuje za užší než kategorii klasifikace). Vztah mezi klasifikací a typologizací vysvětluje pomocí rozlišení teoretické a empirické úrovně sociologického poznání.

I. G. Marčenko kritizuje přístupy základající klasifikační schémata pouze na jednom univerzálním kritériu. Zdůrazňuje systém vzájemně propojených kritérií, která musí kvalitativně determinovat typ výzkumu. Za taková *základní kritéria* považuje: 1. *předmět výzkumu*, 2. *charakter získaných sociologických poznatků*, 3. *sféru užití* (aplikace) získaných výsledků. Vymezuje dále tzv. *nepodstatná kritéria*, která *nemají přímý vztah k cíli sociologického poznání* (fáze výzkumu, místo výzkumu, zdroj financování). Postupnou analýzou jednotlivých kritérií a posléze celého systému kritérií získává složité klasifikační schéma.

Podle *prvého* kritéria dělí sociologické výzkumy na metodologické a metodické – objektivní (diferencované a komplexní); podle *druhé* na teoretické a empirické; podle *třetího* na vědecké a aplikované.(1)

Na základě nepodstatných kritérií vyčleňuje další druhy sociologických výzkumů, tzv. hybridní formy: teoreticko-empirické, teoreticko-aplikované a empiricko-aplikované.

V diskusi o rámcový pojem sociologického zkoumání(2) se autor přiklání k pojmu „sociologický výzkum“ (na rozdíl od konkrétního výzkumu či empirického sociologického atd.). Považuje jej za nejvýstižnější, odpovídající podstatě výzkumného procesu. Otázkou je, nakolik se jemu samému daří vypořádat se s terminologickou problematikou.

III. kapitola je laděna polemicky. Autorka (I. M. Renzinová) se zaměřuje na kritickou analýzu vztahu mezi teorií a metodami v interpretaci současné buržoazní sociologie. Typické oddělování sociologické teorie od nástrojů a technik empirického výzkumu není mezi reprezentanty nemarxistické sociologie už tak populární a začíná být kritizováno (například antipositivistický trend aj.). Absolutizace konkrétních metod a technik sociologických výzkumů je v pozadí současných nedostatků buržoazní sociologie. Autorka v této souvislosti poukazuje na rozpor mezi pluralistickými teoretickými modely a skutečnými empirickými výzkumy.

Použití metodických nástrojů a technik bez náležitého teoretického zázemí může být zdrojem jednostranné a chybné informace. Objektivním vědeckým problémem, na nějž naráží i marxistická sociologie, je aplikace metod adekvátních poznávaným objektům. Zde právě pojmový aparát, který je vždy tak či onak spojen s určitými teoretickými představami, zprostředkovává spojení metodiky a metodologie výzkumu. S tím souvisí i problém přechodu od překonaných teorií k novým.

Autorka dále seznamuje čtenáře s modifikacemi řešení vztahu teorie a metod současnými školami buržoazní sociologie na příkladě symbolického interakcionismu (G. Blumer aj.). Analyzuje čtyři základní metody výzkumu používané symbolickým interakcionismem z hlediska jejich teoretické báze a praktické užitečnosti. Dochází k závěru, že metodologické pretenze interakcionismu dosáhnout jednoty teorie a metod praktického výzkumu zůstávají většinou nerealizovány.

Tématem *IV. kapitoly* je úloha a význam speciálních sociologických teorií v marxistické sociologii (autor G. I. Marčenko). Aktuálnost příspěvku je dána tím, že se přímo zabývá jedním ze základních problémů přechodu z obecně sociologické roviny na rovinu sociologických teorií, jež zkoumají konkrétní empirickou úroveň společenských jevů. V této souvislosti rozebírá otázky základů formování speciálních sociologických teorií a uvádí mínění řady sovětských sociologů (například G. E. Glezermana, V. Ž. Kelleho, N. M. Pilipenka, A. K. Uledova, V. A. Jadova, G. M. Andrejevové, D. I. Česnokova a jiných).

S problematikou struktury sociologie úzce souvisí otázka vzájemného vztahu sociologie, historického materialismu a vědeckého komunismu. Autor nesouhlasí

(1) Použití třetího páru kategorií je v sovětské literatuře kritizováno pro nesourodost. Více používané jsou kategorie: vědecký – nevědecký, aplikovaný – fundamentální nebo aplikovaný – teoretický.

(2) V sovětské sociologické literatuře nepanuje v tomto směru jednotná názorů. Velmi rozšířené jsou například tendence spojovat sociologický výzkum pouze s prostředním zkoumáním společenských jevů, což často vede k redukování sociologických výzkumů na výzkumy empirické, které jsou jen první etapou odrazu objektivní reality v sociálním poznání.

s názorem, že vědecký komunismus je „sociologií komunistické formace“ (s. 124), neboť teorie vědeckého komunismu obsahuje otázky, které přesahují rámec čisté sociologické teorie. Myšlenka vydělení „sociologie jednotlivé formace“ jako spojujícího článku mezi historickým materialismem a speciálními sociologickými teoriemi byla vyslovena v diskusi na Moskevské státní univerzitě.

Autor uvádí tři rozšířené koncepty speciálních sociologických teorií: 1. speciální sociologické teorie jsou součástí historického materialismu (F. V. Konstantinov, V. Ž. Kelle, D. I. Česnokov, V. J. Suslov); 2. speciální sociologické teorie jsou součástí vědeckého komunismu (V. J. Jelmejev); 3. speciální sociologické teorie existují souběžně s historickým materialismem a opírají se o něj jako o metodologii (M. G. Jovčuk, A. G. Charčev, V. A. Jadov).

Podle mínění autora začíná formování speciálních sociologických teorií na úrovni historického materialismu, vymezujícího obecné principy zkoumání společenských jevů. Sociologie jedné formace tyto principy konkretizuje pro dané historické podmínky. Teprve v další rovině je zkoumáno působení specifických neboli tzv. konkrétně sociologických zákonů společenského vývoje. Toto zkoumání se opírá o speciální sociologické teorie.

Autor je rozděluje na dvě základní skupiny: 1. speciální sociologické teorie, které mají stejný předmět jako konkrétní společenské vědy (státověda apod.); 2. speciální sociologické teorie, které plní metodologickou roli ve vztahu k první skupině teorií (sem patří například teorie sociálních rolí apod.). Jak v prvním, tak v druhém případě jsou tyto teorie jednou z úrovní marxisticko-leninské sociologie, v níž dochází k teoretickým zobecněním a objasněním prvotní sociologické informace. To je most, který spojuje obecnou metodologii sociálního poznání s empirickými výzkumy.

Mezi přednosti této kapitoly patří využití rozsáhlého bibliografického materiálu a posouzení celé mozaiky různých názorů sovětských autorů na problematiku speciálních sociologických teorií. Tato přednost je však i příčinou nedostatků, projevujících se malou sevřeností, určitou pojmovou nepřesností a konceptuální neurčitostí. (Autor zaměňuje pojmy „konkrétní sociologická analýza“ a „konkrétní sociologická teorie“, nejasně užívá pojmu „sociologie jedné formace“, nedostatečně charakterizuje vztah historického materialismu a sociologie.) Totéž platí o kapitole II, napsané stejným autorem. Přesto však jsou obě tyto kapitoly zajímavé právě tím, že ukazují proces rozpracování nové problematiky, její diskutabilní charakter.

Kapitola V. je věnována některým aspektům sociologického výzkumu problémů osobnosti. První ze spoluautorů (E. B. Stolboun) se zaměřuje na široké pojetí problému socializace, druhý (I. N. Nikitinová) rozebírá tentýž problém z hlediska sociální adaptace a analyzuje sociální adaptaci jako sociologickou kategorii.

Problém socializace přesahuje rámec sociologické teorie a jeho řešení leží ve sféře, kde se kříží hranice různých vědeckých disciplín.

K základním filozofickým problémům zde patří: podstata a existence člověka, vztah mezi biologickým a sociálním, svoboda volby a realizace zvolených cílů aj. Při zkoumání je pak nutno respektovat aspekt gnozeologický, ontologický, sociálně historický, etický a další.

E. B. Stolboun se domnívá, že úloha sociologie je vypracování metodologických základů integrace přístupů různých vědeckých disciplín, které se tak či onak podílejí na řešení jednotlivých aspektů problému socializace.

I. N. Nikitinová uvažuje o mechanismu socializace, tj. hodnotí sociální adaptaci jako sociologickou kategorii, uvedenou do společenských věd v SSSR E. S. Markarjanem a V. N. Šubkinem již v šedesátých letech.

E. B. Stolboun upozorňuje na nebezpečí spojené s tendencí izolovaného výzkumu jednotlivých složek procesu sociální adaptace různými vědními obory (biologií, medicinou, psychologií aj.). Sociologie by měla vystupovat jako integrující prvek a bojovat zejména proti biologizujícím tendencím. Sociologický obsah kategorie „socializace“ čeká na své rozpracování a přesnou definici.

Autor *VI. kapitoly, Metodologické problémy sociálního plánování*, V. S. Fritlinský, se zabývá metodologickými problémy jednoho z důležitých směrů sociologických výzkumů v SSSR. Vytváření systému sociálních ukazatelů a teoretických základů řízení sociálních procesů souvisí s vymezením specifiky objektů sociálního plánování rozvinuté socialistické společnosti. Otázka objektů sociálního plánování zůstá-

vá v sovětské literatuře diskutabilní. Autor příspěvku se přimlouvá za širší chápání procesu sociálního plánování a z toho vyplývající role marxistické sociologie, která by se neměla omezovat na konkrétní sociologické výzkumy tematicky zaměřené pouze na sociální plánování rozvoje pracovních kolektivů. Souhlasí s míněním M. N. Rutkeviče, že sociologie musí rozpracovávat metodologii a metodiku sociálního plánování na všech úrovních, ve všech společenských podsystemech, počínaje pracovním kolektivem a konče společností jako celkem.

Objektem sociálního plánování v tomto širokém pojetí jsou sociální aspekty všech společenských vztahů a procesů.

Záměrem sborníku *Metodologické problémy sociologického výzkumu* je naznačit hlavní problémy sociologické vědy a některé přístupy k jejich rozpracování.

Pojednáváné otázky strukturace sociologického poznání, klasifikace sociologických výzkumů, vztahů teorie a metodiky a další jsou skutečně stěžejními otázkami dalšího rozvoje sociologie. Publikace shrnuje různé názory sovětských sociologů a nezastavuje se ani před názory polemickými. Někdy se liší i mínění jednotlivých členů autorského kolektivu. V důsledku toho je ovšem vlastní koncepce sborníku méně sevršená. Projevuje se to v odlišných přístupech k problematice, v užívání odlišných pojmů, což narušuje uspořádanost a logiku publikace.

Přesto však jde o práci zajímavou a užitečnou pro všechny, kteří se zajímají o metodologické problémy sociologického výzkumu.

Irina Zálišová

I. Perlaki: Charakteristika pracovního kolektivu. Popis porady

Bratislava, Psychodiagnostika, n. p., 1979, 64 s.

V teoretických východiskách a praxi socialistického riadenia sú mnohostranné riadiace aktivity ponímané v dialektickej jednote s pracovnými kolektívami. Pracovný kolektív ako sociálny fenomén prierezového významu nachádza v názoroch a zisteniach systémovo orientovaných teoretikov a praktikov moderného riadenia primerané vyjadrenie. Jedným z autorov, ktorý dovádza svoj teoretický prístup k pracovným kolektívom až do prakticko-metodického vyústenia, je i I. Perlaki. Jeho práca, vydaná Psychodiagnostikou v Bratislave, je venovaná konštrukcii dotazníkov *Charakteristika pracovního kolektivu a Popis porady*. Dotazníky sú určené na hodnotenie, spätnú väzbu a zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov. Sú na seba obsahovo i organizačno-technicky viazané, pričom dotazník *Charakteristika pracovního kolektivu* je v tejto dyáde určujúci.

Prvá časť práce sa týka dotazníku *Charakteristika pracovního kolektivu*. Perlaki tu definuje pojem „socioekonomická efektívnosť“ socialistických pracovných kolektívov. Rozumie ňou komplexnú ideovo-politickú, technicko-ekonomickú, výchovnú a sociálnu efektívnosť. Súhrnná celková socioekonomická efektívnosť pracovního kolektivu sa potom skladá z

1. socioekonomickej efektívnosti výstupov (pracovných výsledkov) pracovního kolektivu,
2. socioekonomickej efektívnosti fungovania pracovního kolektivu.

Autor vymedzuje tri základné skupiny premenných, ktoré ovplyvňujú súhrnnú, celkovú socioekonomickú efektívnosť pracovných kolektívov. Sú to:

1. charakteristické vlastnosti jednotlivých členov pracovního kolektivu,
2. charakteristické vlastnosti kolektivu ako celku,
3. charakteristické vlastnosti organizácie.

Sám dotazník *Charakteristika pracovního kolektivu* pozostáva z desiatich charakteristických dimenzií a z doplnku. Každá dimenzia je popísaná pomocou niekoľkých položiek, ktoré sú znázornené stupnicami v intervale od jedna do deväť bodov. Každá položka je najprv všeobecne popísaná, potom sú popísané aj jej krajné body (bod 1. minimálne efektívny pracovný kolektív — bod 2. maximálne efektívny pracovný kolektív). Dotazník pozostáva z nasledujúcich dimenzií:

1. rozhodovanie a riešenie problémov,
2. zodpovednosť,
3. konflikty a problémy medziľudských vzťahov,
4. uznanie a odmena,
5. dôvera, podpora a spolupráca,

6. požiadovaná výkonnosť,
7. komunikácia,
8. organizácia pracovného kolektívu, * * *
9. vedenie pracovného kolektívu,
10. vzťah k ostatným pracovným kolektívom, s ktorými kolektív bezprostredne spolupracuje.

Psychometrické parametre dotazníka

Medzi všetkými dimenziami dotazníka sú vysoké, pozitívne a významné korelácie. Ako vyznieva z korelačnej matice dimenzií, korelačnej matice položiek a položiek a korelačnej matice položiek, všetky dimenzie sú vo vzájomnej interakcii a navzájom sa ovplyvňujú. Vhodnosť korelačnej matice položiek bola posúdená na faktorovú analýzu na základe Bartlettovho testu sféricity, posúdením nediagonálnych prvkov „anti-image“, kovariačnej matice a výpočtom Kaiser-Meyer-Olkinovej miery vhodnosti vzorky. Reliabilita dotazníka sa zistovala, čo sa týka jeho vnútornej konzistencie, pomocou Hoytovej modifikácie ANOVA. Na štandardizáciu dotazníka *Charakteristika pracovného kolektívu* autor uplatnil (pri reprezentatívnej vzorke $N = 1000$) hlbokú štatistickú expertízu. Metodologická presvedčivosť a vnútorná konzistentnosť dotazníka potvrdzujú nevyhnutnosť komplexného systémového prístupu k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov. Jednohľadiskové, komponentné, parciálne a kváziparciálne prístupy, usilujúce o zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti procesu fungovania pracovných kolektívov, sú, ako uvádza autor, menej efektívne.

Možnosti využitia dotazníka

1. Poznávací a výchovno-vzdelávací funkcia. Dotazník umožňuje členom pracovného kolektívu lepšie poznať, uvedomiť si a pochopiť rozsiahly súbor sociálno-psychologických a organizačno-riadiacich premenných ovplyvňujúcich socioekonomickú efektívnosť ich pracovného kolektívu.
2. Spätnoväzobná funkcia. Dotazník umožňuje členom pracovného kolektívu ohodnotiť jeho socioekonomickú efektívnosť.
3. Akčná funkcia. Dotazník umožňuje členom pracovného kolektívu vypracovať súbor konkrétnych, vzájomne konzistentných a organicky spojených vzájomných opatrení na zvýšenie jeho socioekonomickej efektívnosti.

Dotazník *Charakteristika pracovného kolektívu* má značne široké využitie. Je použiteľný v racionalizačno-poradenskej, výskumnej ako aj v pedagogicko-výchovnej činnosti.

V procese zvyšovania socioekonomickej efektívnosti predmetných pracovných kolektívov sa dá hovoriť o troch možnostiach využitia dotazníka:

1. výchova a vzdelávanie vedúcich pracovníkov,
2. hodnotenie socioekonomickej efektívnosti procesu fungovania pracovných kolektívov v rámci celej organizácie (organizačnej jednotky),
3. zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov.

Na záver prvej časti je pripojený záznamový hárok a vyhodnocovací zošit pozostávajúci z nasledujúcich častí: Úvod; Charakteristika pracovného kolektívu; Inštrukcie na vyhodnotenie dotazníka; Zvyšovanie efektívnosti pracovných kolektívov; Záver.

Druhá časť práce je venovaná dotazníku *Popis porady*. Autor tu vymedzuje tri základné funkcie dotazníka: poznávaciu a výchovno-vzdelávaciu, spätnoväzbovú a akčnú. Uvedené funkcie sú zhodné s funkciami dotazníka *Charakteristika pracovného kolektívu*.

Dotazník sa skladá z dvadsiatich šiestich položiek. Prvých dvadsaťdva položiek má formu päťbodových posudzovacích stupníc. Posledné štyri položky sú otvorenými otázkami.

Vzájomné korelácie medzi položkami a celkovým skóre majú pozitívnu, významnú a relatívne vysokú hodnotu. Vnútorná konzistencia dotazníka bola uskutočnená pri 970 hodnoteniach efektívnosti porád pracovných kolektívov.

Dotazník môže byť využitý pri

1. výchove a vzdelávaní vedúcich pracovníkov,
2. hodnotení efektívnosti porád v rámci celej organizácie (organizačnej jednotky),
3. zvyšovaní efektívnosti porád.

Tiež k tejto časti je pripojený záznamový a vyhodnocovací zošit.

* * *

Perlakiho dotazníky *Charakteristika pracovného kolektívu* a *Popis porady* sú prvými nástrojmi pre posudzovanie základných parametrov pracovného kolektívu. Umožňujú nielen pochopiť a hodnotiť socioekonomickú efektívnosť fungovania pracovného kolektívu, ale aj zvyšovať, funkčne meniť daný (neefektívny a menej efektívny) stav fungovania pracovného kolektívu. Sú netradičné v ponímaní vzťahu experimentátor — respondent (proband — pokusná osoba).

Ťažiskom Perlakiho dotazníkových metodík nie je zber informácií, ale účasť na riešení problémov efektívneho fungovania pracovného kolektívu. V aplikácii oboch dotazníkov je experimentátor ďaleko viac racionalizátorom, t. j. odborníkom na inovácie, a pokusná osoba se mení na užívateľa dotazníkov, na aktívneho účastníka zmien efektívnosti fungovania svojho pracovného kolektívu.

Poznanie socioeconomickej efektívnosti procesu fungovania pracovného kolektívu nie je v Perlakiho dotazníkoch cieľovou, ale len podmienkovou kvalitou pre následnú diskusiu, zameranú na identifikáciu a formuláciu problémov brzdiacich zvyšovanie efektívnosti kolektívu, k navrhnutiu riešení týchto problémov a k vypracovaniu plánu realizácie riešení. Autor sám, vedomý si aktívneho charakteru svojich dotazníkových metodík, uvádza, že diskusie zamerané na zvyšovanie socioeconomickej efektívnosti pracovného kolektívu nemajú byť „obranou“ súčasného procesu jeho fungovania, ale konštruktívnou kritikou, dôkladnou analýzou jeho celkových predností a nedostatkov, hľadaním nových, lepších alternatív tohoto procesu.

Dotazníky *Charakteristika pracovného kolektívu* a *Popis porady* považujeme za významný príspevok a za podnet k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti pracovných kolektívov ako základných článkov efektívnosti riadiaceho systému. Ich použitie nie je výlučne viazané na odbornú účasť psychológov a sociológov. Sú určené širokému aktívu riadiacich pracovníkov a racionalizátorov riadenia a organizácie práce socialistických pracovných kolektívov.

Tibor Kružlík

Karel Galla osmdesátiletý

19. srpna se dožívá profesor sociologie a filozofie filozofické fakulty Univerzity Karlovy PhDr. Karel Galla, DrSc. osmdesáti let (narozen 1901 v Novém Jičíně na Moravě). Je to výjimečná příležitost k tomu, abychom připomněli cestu významného českého vědce, průkopníka české sociologie, vynikajícího pedagoga a organizátora, nositele Řádu práce, Medaile J. A. Komenského a mnoha dalších stranických a státních vyznamenání, který se více než 35 let podílel na výchově několika generací sociologických odborníků, pedagogů a filozofů v duchu marxismu-leninismu.

Ve vědecké činnosti Karla Gally zaznamenáváme dvě období: V prvním vychází z kritického realismu, z českého pozitivismu, ne však zcela bez výhrad. V druhém období — pod vlivem nástupu fašismu, mnichovských událostí a věznění za druhé světové války — přijímá marxismus-leninismus, který ve své vědecké, pedagogické a akademické činnosti plně uplatňuje jako člen KSČ, řádný profesor na pedagogické fakultě (od 1. 10. 1949), na filozofické fakultě (od 1. 1. 1952), proděkan filozofické fakulty Univerzity Karlovy (1956–1958), v období krizových let 1968–1969, jako děkan filozofické fakulty (1970–1973), vedoucí katedry pedagogiky a ředitel Ústavu pro pedagogiku vysokých škol, dlouholetý předseda Československé pedagogické společnosti a člen redakční rady Sociologického časopisu.

S teoretickými začátky Karla Gally se setkáváme krátce po první světové válce v sociologickém semináři B. Foustky. Práce tohoto období (1921–1929) se vztahují zejména k psychologické, filozofické a sociologické problematice. Z nich jsou pozoruhodné především studie *Veřejné mínění* (1928), *Sociální vědomí* (1928), *Filozofie dějin* (1929), *Třídy ve společnosti a třídní boj* (1929), *Společenské vrstvy a třídy* (1936). Tato etapa je ukončena habilitačním spisem *Pokrok jako idea a společenská skutečnost* (1930), který již zcela jednoznačně naznačil budoucí Gallovu sociologickou orientaci (docentem sociologie habilitován 21. 4. 1931).

V tomto díle vychází ještě Galla z idealistického světového názoru a chápe pokrok jako změnu, souvislý souhrn změn nazývá společenským procesem, průběhem či dějem. Pokrokem rozumí „stránky společenského pochodu, které představují vzhledem k předcházejícím dokonalejší uskutečnění představy nebo ideje, přijaté za hodnotu“. (1)

Gallov typologie pokrokových hodnot vychází z kategorií, jež jsou abstrakcemi z rozmanitých duchovních a společenských faktů. Podle toho rozděluje hodnoty pokroku na individuální, sociální a psychosociální. (2) Měřítka pokroku třídí na přímá (projevy a objektivní fakty sociální skutečnosti) a nepřímá (mravní pokrok atd.), která však vyžadují k určení pokrokovosti ještě jiné a další objektivní realizace. (3) Ideu pokroku definuje jako „objektivní dynamické jednoty historických (sociálních) událostí a zhodnocení jejich průběhu“. (4) Podle jednotlivých sociálních oblastí rozeznává pokrok technický, hospodářský, pokrok sociální péče, společenských zařízení, pokrok poznání a intelektuální úrovně společnosti. (5) Společenský pokrok definuje jako „každý společenský jev, který je ve službách životního vzestupu celku a tím i jednotlivce. Společenský pokrok je funkcí životní integrace . . . je to každá nová zkušenost, každý společenský výtvor, který se jeví jako naprosto nebo relativně nový doklad společenské nadvlády z hlediska ideálu společenské vzájemnosti a vzestupu životních možností jednotlivců a skupin“. (6)

(1) K. Galla: *Pokrok jako idea a společenská skutečnost*. Praha 1930, s. 185–186.

(2) Tamtéž, s. 191–192

(3) Tamtéž, s. 194.

(4) Tamtéž, s. 205.

(5) Tamtéž, s. 242–261.

(6) Tamtéž, s. 270.

Tímto pojetím Galla ještě nepřijímá marxistické řešení obsažené v materialistickém pojetí dějin, ale opouští již individualistické stanovisko a přijímá kolektivistický princip, který je obsažen v myšlence, že „kolektivní společenské snahy o nadvládu nad okolím a společností jsou hybnými silami pokroku, životní integrace jednotlivců a skupin je hodnotou pokroku, výtvoř, jsoucí podmínkami této životní integrace, jsou měřítkem pokroku.“(7) K faktorům sociálního pokroku počítá činitele fyzikální, biosociální, psychosociální a sociální v užším slova smyslu.(8)

Ve třicátých letech se stal Karel Galla horlivým propagátorem sociologie a v letech 1932–1933 a 1936–1939 byl členem výboru *Masarykovy sociologické společnosti*, aniž se připojil k některé ze dvou hlavních soupeřících sociologických skupin (A. I. Bláha a E. Chalupný v Brně, J. Král v Praze), které na stránkách *Sociologické revue a Sociálních problémů* i uvnitř společnosti samé vedly nelitostný konkurenční a mocenský boj, vedoucí nejprve k rezignaci a vystoupení J. Krále ze Společnosti (1931), posléze i k soudním sporům mezi E. Chalupným (předsedou Společnosti) a J. Králem (1934–1935) až k založení nové organizace – *Společnosti pro sociální bádání*, kterou vedl Král (1937).

Skutečné Gallovy názory z tohoto období můžeme identifikovat v jeho stati o Bláhově knize *Sociologie inteligence* (Sociologická revue, ročník X, č. 1–2, s. 50–54), kde kromě kladného ocenění uvedené práce Galla zdůrazňuje, že ani A. I. Bláha, ani T. G. Masaryk nenapsal souhrnnou sociologii. Uvádí dále, že při studiu inteligence je nutno sociologicky zkoumat „povahu společenských stavů, zvláště tzv. středního stavu buržoazie, tříd, poměrů individualisty a socialisty, jednotlivých složek kultury, školské činnosti, vzdělání, hospodářských krizí atd.“ Inteligenci chápe „jako společenský útvar, jehož realita je založena i na řadě hodnotících soudů, které ovšem, kolující ve veřejném i vědeckém mínění, tvoří samy o sobě sociální realitu. Vystopovati znaky inteligence znamená zachytit i řadu hodnotících představ, jimiž je tato skupina obestřena a z nichž čerpá svou sociální realitu“.

K. Galla správně soudí, že samo vymezení studovaného předmětu – inteligence „je důležitou součástí procesu vědeckého poznání“.

Hlavním předmětem Gallova vědeckého sociologického zájmu před druhou světovou válkou byla sociologie venkova, k níž přispěl svými empirickými výzkumy.

Ve spisu *Sány*(9) (1937) obhazuje zakládání družstev na československém venkově. I když ještě nespojuje rozvoj družstevnictví s otázkami třídního boje proti stávající společnosti, je již v jeho pojetí obsažena sociálně politická kritika poměrů na českém venkově za buržoazní republiky: vznik družstevnictví na vesnici se sociálními a hospodářskými poměry a s myšlenkovými koncepcemi kolektivistickými, které vstupují do sociálního života.(10)

Vznik družstev charakterizuje jako sociální dílo, které má napomáhat „zvýšení sociální úrovně dělníků, malých živnostníků a držitelů malých pozemků, malozemědělců a malých rolníků“. Sociální úroveň chápe v širokém smyslu, především ve smyslu hospodářském, zdravotním, kulturním a mravním.(11)

Také v této práci se projevuje Gallův odpor vůči oficiálnímu měšťáckému individualismu, neboť v družstevnictví „bylo na místo jedince jakožto hospodářského subjektu dosazeno kolektivum, soubor jednotlivců“ a vytvořena „kolektivní jednotka“, v níž jednatel přestává být „světem sám pro sebe“ a „opírá se o novou sociální realitu, která zmnožuje individuální možnosti“.(12) Galla si však současně

(7) Tamtéž, s. 270.

(8) Tamtéž, s. 296–297.

(9) Tato práce vyšla nejdříve anglicky pod názvem *Sociology of the Cooperative Movement in the Czechoslovak Village*. Praha 1936.

(10) K Galla: *Sány. Příspěvek k sociologii družstevnictví v československé vsi*. Praha 1937, s. 9.

(11) Tamtéž, s. 10–11.

(12) Tamtéž, s. 11.

dobře uvědomuje omezené možnosti družstevnictví za kapitalismu a konstatuje, že realita družstevnictví „není dostatečně silná, aby zvrátila vlivy kolektivizačních snah výrobního kapitálu a aby usměrnila zájmy a rozhodnutí kartelů v jednotlivých oborech výroby. Ale má dosti síly, aby zlepšila hospodářské postavení jednotlivců, v ní sdružených.“(13) Na základě vlastního empirického výzkumu v obci Sáns nedaleko Poděbrad dospěl K. Galla k závěru, že k všeobecným podmínkám, které určují rozvoj družstevnictví, patří „skladba obyvatelstva, rozdělení pozemkové držby mezi jednotlivé třídy a další problémy sociální, hospodářské, kulturní, psychologické a vzdělanostní a podnětnost i aktivita obyvatelstva.“(14)

V dalším rozsáhlém spisu *Dolní Roveň* (1939) je nastíněn sociologický obraz české vesnice,(15) a to na základě zevrubného a dlouholetého empirického výzkumu v obci u města Holice v první polovině třicátých let. K. Galla uvádí tyto charakteristické znaky venkovských obcí:

1. odstup od významných kulturních, hospodářských a politických středisek (osamělost);
2. přehlédnutelnost, osobní vztahy a pospolitost styků;
3. soustava společenských funkcí a zájmů a vztah k prvovýrobě;
4. zemědělskost.(16)

I když oba spisy z oblasti sociologie venkova jsou v zahraniční i československé sociologické literatuře uváděny jako „model“ užití pozitivistické metody, tj. především popis faktů a odmítání hodnotících soudů, ve skutečnosti K. Galla již tuto metodu postupně překonává a uvědomuje si její jednostrannost. Proto v předmluvě ke spisu *Dolní Roveň* výslovně uvádí, že cíle sociologie venkova „nezůstávají omezeny na pouhý popis zkoumaných jevů, tím méně na statistické zvládnutí jejich kvantitativně zachytitelné části. Teprve výklad utříděného materiálu, sebraného na základě vědecky vyzkoušených způsobů bádání, jehož rozsah umožní uplatnit srovnávací hledisko, dá nahlédnout do podstaty společenských skutečností českého venkova.“(17) Tímto pojetím se Galla liší jak od brněnské, tak od pražské sociologické skupiny i od ostatních sociologů venkova. Proto si „vysloužil“ pozornost a „kritiku“ J. Krále v časopisu *Sociologie a sociální problémy* (VII/1).

Těsně před okupací napsal K. Galla studii *Venkov a město* (1939), *Jihočeská blata* (1940) a později *Život našeho národa* (1941) spolu s J. Šimou. Spisy však nemohly z cenzurních důvodů vyjít.

V poválečném období — po roce 1945 — prof. Galla ve společenských vědách (v ekonomii, občanské nauce, filozofii a sociologii) rozvíjel a ve své vědecké a pedagogické činnosti uplatňoval plně marxistické zřetěle a marxisticko-leninskou metodologii. Na tomto základě také vytvořil koncepci marxistické sociologie a zformuloval její vědecké základy. „Marxistická sociologie, a tedy i marxistická sociologie výchovy je empirická, ale ne v úzce pozitivistickém nebo novopozitivistickém smyslu. Neupívá na faktografii. Nevzdává se základního úkolu vědy: dopracovat se podstaty věcí, která se skrývá za jejich tvářností, a tedy i rozpoznání společenských zákonitostí výchovy jako společenské reality.“(18)

Učitelské působení na univerzitách v Brně a v Praze usměrnilo pozornost K. Gally k nově vzniklému ideologickému oboru — občanské nauce — a poté i pedagogice vysokých škol — oboru, který na filozofické fakultě Univerzity Karlovy, založil a trvale propracovával. Z více než půl stovky prací z této doby připomeňme alespoň *Společenské třídy, boj, stát, právo, revoluce a diktatura proletariátu* (1951), *Úvod do didaktiky vysoké školy* (1957), *K otázce přechodu ze střední školy na vysokou* (spolu s J. Doležalem (1958)), *Vysokoškolská přednáška* (1958), *Cvičení a semináře na vysokých školách* (1961).

K Galla významně přispěl k rozpracování dějin československé sociologie marxistickým nástínem periodizace a vývojových tendencí české sociologie (1967). V této studii charakterizuje marxistickou sociologii jako vědu, „která komplexně studuje

(13) Tamtéž, s. 12.

(14) Tamtéž, s. 114.

(15) K. Galla: *Dolní Roveň. Sociologický obraz české vesnice*. Praha 1939, s. 401.

(16) Tamtéž, s. 361–362.

(17) Tamtéž, s. 13–14.

(18) K. Galla: *Úvod do sociologie výchovy*. Praha 1967, druhé vydání 1971, s. 131.

sociální skutečnosti, a to v různých stupních abstrakce“.(19) Gallova periodizace obsahuje v zásadě tři etapy:

1. období od osmdesátých let minulého století do vzniku buržoazní republiky,
2. období mezi dvěma válkami, reziduálně přežívající až do roku 1948,
3. období od šedesátých let, charakterizované úsilím o vybudování marxistické sociologie.(20)

Zveřejnění této studie vyvolalo nepřátelskou reakci J. Krále, na niž K. Galla odpověděl svým lidským a vědeckým vyznáním, že je hrdý na svou věrnost marxismu a marxistické sociologii. „A jestliže jsem se po válce mohl přihlásit k pracovníkům, kteří se snažili přispět svou prací k budování naší socialistické společnosti, byť i v skromném údělu jak v sociologii, tak i v jí blízké vědě pedagogické, považuji to za čest, která mi byla prokázána“.(21)

Gallova studie i odpověď jsou o to významnější, že byly zveřejněny v krizovém období vývoje naší společnosti, v němž se mnozí jiní pracovníci společenských věd zříkali marxismu-leninismu a marxistické metodologie. Bylo proto zcela zákonité, že se K. Galla bez výhrad připojil do řad těch vysokoškolských učitelů, kteří plně podpořili nové vedení strany v dubnu 1969 v jeho úsilí o konsolidaci naší společnosti na principech marxismu-leninismu. Ve funkci děkana filozofické fakulty Univerzity Karlovy vykonal v letech 1970–1973 velký kus práce a spolu se stranicou organizací položil základy konsolidačního procesu na této fakultě. V posledních letech věnoval K. Galla pozornost naší mladé generaci. Svými populárně vědeckými pracemi předkládal mladým lidem úvahy o párových vztazích mezi mladými lidmi „a chce vyprovokovat i úvahy další“.(22)

Předvečer svých osmdesátých narozenin „oslavil“ profesor Karel Galla tvůrčí prací. Pro vysokoškolské studenty připravil a vydal rozsáhlé a shrnující skriptum *Úvod do obecné teorie komunistické výchovy* (1980). Odmítá zde jednostranné spojování pedagogiky s psychologii, jež je důsledkem pozitivistického třídění věd a zdomácnělo u nás především pod vlivem T. G. Masaryka. Pedagogika je v tomto pojetí chápána jako aplikovaná psychologie. Proti tomu zdůrazňuje Galla principy komunistické výchovy, kterou definuje jako „jednotné, záměrné, plánovité a soustavné působení všech školských a jiných výchovných institucí a i jiných činitelů, kteří záměrně se podílejí na utváření člověka a směřují k vypěstování všestranně a harmonicky rozvinutých lidí, kteří by svou prací a celým životem se činností účastnili revolučního úsilí v dalším budování naší vyspělé socialistické společnosti.“(23) Připomíná, že „komunistická výchova se vyvíjí jako součást kulturní, výchovné a školské politiky komunistické strany, která, vyzbrojena učením marxismu-leninismu, vědeckým světovým názorem, a tedy skutečně vědeckou gnoseologickou základnou, je schopna na základě své poznávací funkce usměrňovat cíle komunistické výchovy, zhodnocovat její výsledky a na základě poznatých vývojových podmínek stanovit perspektivy jejího dalšího vývoje.“(24)

Stručný nástin vědecké, pedagogické, stranické i občanské cesty Karla Gally nemůže zdaleka postihnout velikost jeho osobnosti, jeho vpravdě encyklopedického vzdělání v oboru věd humanitních, ale i přírodovědných. My všichni, kteří jsme měli to štěstí čerpat z jeho vědomostí, zkušeností, nezdolného optimismu a elánu a kteří se hlásíme k jeho dílu a sociologickému odkazu, přejeme soudruhu profesorovi Karlu Gallovi, jednomu z průkopníků československé sociologie, především pevné zdraví.

A děkujeme za vše, co dosud vykonal, neboť Karel Galla — to jsou v kostce i novodobé dějiny československé sociologie.

Antonín Vaněk

(19) K. Galla: *Vývojové tendence české sociologie*. Sociologický časopis 1968, č. 3, s. 273.

(20) Tamtéž, s. 274.

(21) Sociologický časopis 1969, č. 4, s. 46.

(22) K. Galla — K. Beranová: *O přátelství, manželství a lásce*. Praha 1976, s. 17. V tisku je spis *Snoubenci, manželé, rodiče a děti* od stejných autorů.

(23) K. Galla: *Úvod do obecné teorie komunistické výchovy*. Praha 1980, s. 34.

(24) Tamtéž, s. 35.

100-443887-100

Z obsahu č. 2/1981 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

KSSZ a rozvoj marxisticko-leninskej sociológie v ZSSR; *R. Roško*: K otázke prehĺbovania socialistického charakteru inteligencie; *J. Košta*: Odstraňovanie sociálnych rozdielov medzi telesnou a duševnou prácou; *Z. Bútorová*: K účasti sociológie na príprave realizácii technických inovácií; *A. Burian*: Sociologické problémy odmeňovania práce; *K. Vitek*: Některé otázky prohlubování účinnosti prevence sociálně patologických jevů, zvláště kriminality; *M. Derco*: Komplexný výskum práce v Československom výskumnom ústave práce a sociálnych vecí; *K. Čukan*: Reálny socializmus — teoreticko-metodologický význam pojmu.

Z obsahu č. 1/1981 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií vied v Sofii

1300 let bulharského státu; *B. Kolev*: Sociologie práce a efektivnost výroby; *I. De-libeev*: Podstata a mechanismus stimulování práce ve výrobě; *Ž. Ošavkov*: Mnohovýznamovost indikátorů sociologické informace; *G. Ch. Georgiev*: Metoda Dostojevského a sociologie zločinnosti (ke stému výročí úmrtí spisovatele); *N. Mateev — T. Petev — G. Kalušov*: Profesionalismus ve vědecké činnosti: kritéria empirické diagnostiky.

Z obsahu č. 3/1981 časopisu

OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskvě

Sociální funkce vědy a podmínky jejího rozvoje v socialismu; Principy plánování, organizace a řízení vědecké činnosti; *A. Omarov*: Funkce sociálního řízení; *I. Oblomská*: Zvláštnosti práce v podmínkách vyspělého socialismu; *J. Kormnov*: Mezinárodní ekonomické organizace zemí RVHP; *V. Afanasjev*: Učení K. Marxe o dvojím charakteru práce a analýza kapitalistických vztahů; *A. Bušmin*: Metodologické otázky literární vědy; *E. Batalov*: Masové politické vědomí současné americké společnosti: metodologie výzkumu; *A. Reznikov*: Sociálreformismus v systému monopolního kapitalismu.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1980. Číslo vyšlo v červnu 1981.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 17; 1981 (6 issues) Dutch Glds. 83,—.
© ACADEMIA, Praha 1981.

СТАТЬИ

<i>Зиз Ф.:</i> К проблематике взаимоотношения марксистской социологии и общественной практики	225
<i>Чехак В.:</i> К некоторым аспектам взаимоотношения теории и методологии в социологии	234
<i>Перница В.:</i> Управление социальными процессами и прогностическое моделирование	243
<i>Ролек Ф.:</i> Актуальные проблемы социального планирования в Венгерской Народной Республике	257
<i>Бергер Г. — Ренчова Д.:</i> О значении социологических исследований для прогнозирования социально-экономического развития в Германской Демократической Республике	264
<i>Мионов И.:</i> Проблемы планирования социального развития региональной системы в условиях Народной Республики Болгарии	268

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ржегак Я.:</i> Данные, статистика и социология. К дискуссии о взаимоотношении теории и эмпирии в интерпретации социологических данных	273
<i>Щенк Ю.:</i> Проблема идентификации уравнений каузальной модели	291

РЕЦЕНЗИИ

<i>Шолцова М.:</i> Л. Томашек, Теоретические вопросы политики и политической организации (на словацком яз.)	309
<i>Лесны И.:</i> 22-й год издания «Демографии»	314
<i>Манова М.:</i> Рабочая книга социолога (на чешском яз.)	316
<i>Подвеска З.:</i> Ф. Крженек, От религии к атеизму в сельскохозяйственных коллективах (на чешском яз.)	320
<i>Залишова И.:</i> Методологические проблемы социологического исследования	323
<i>Кружлик Т.:</i> И. Перлаки, Характеристика трудового коллектива. Описание совещания (на словацком яз.)	326

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Ванек А.:</i> Карел Галла восьмидесятилетний	329
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 2/1981	334
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ № 1/1981	334
Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 3/1981	334